82-3
К 36

БЕРДИ КЕРБАБАЕВ

АЙГЫТЛЫ ӘДИМ

К 3В

БЕРДИ КЕРБАБАЕВ

АЙГЫТЛЫ ӘДИМ

РОМАН

Марыйская
городская ЦБС
47541/2

ТҮРКМЕНИСТАН ДӨВЛЕТ НЕШИРЯТЫ

Ашгабат—1955

ҮЧҮНҖИ КИТАП

Биринщи баш

«‘..Кшкалт ‘ автшаМ|И!ясынъщ» , конпрреволюдион . гүйжи 11)1 ,П)!,япиардиячылар тарапындан бир мүң дохуз йүз ом гсккзмнҗи иылын ; февраль айында даргадылыпды. ЭмАма <‘.ОПСТ хжимиеггинин, душманлары аркайьш ятмаярдылар: о 11 однңжп шонда Ашгабатда биринҗи гезек контррево- /ноцноп агдярылыигыга сьпгапьтдылар, оны революцион .и;||'Пг 'басьвпды.

Ои биршгҗи шолда болса ас-эрлер, меныпевиклер, па- 'I ьина «рмшпеьикың шнтрреволюцион. мейиллн офицерлери чгм ‘гүршен мишютчилсри яңадандан шзгалаң туруздьі- : клгр. Олар ш мкинҗи люлда, Ашгабатда хем Гьгзылар- батда хэкимиети эеледилер. Бир нэче вагт шундан ең За- каспий областына ыгтыярлы векил :болул гелен, Ашгабат йуланчаклыгыны бнрбада ятыран, милли комитети хем’ о!(ыц лолкыны дагадан адатдандашары комиссар Фроло- 1-ы Гызыларбатда өлдүрдилер. Гыэыларбадыц аз санлы |' пардия отрядыны хем болыпевиклерини бүтинлейин ди- (II ялыгьфдылар. Шолгүн Гызыларбат ревкомының баш- ,11»нгы Диановы, ревкомың членлери Губквни, Будниковы \\'%\ Каоконы аклар өлдүрдйлер. Бир нэче гүнден соң ШШ1 изтыт Ашгабат болышевиклериниң хем башына рел- ди: Натмашвы, Молябожконы, Розановы, Теллияны, Житниковы, гызылгвардияның бейлеки комиссарларыны ,\ом соиот членлерини акгвардиячылар Әнев билен Гэ- версиц арасында суд эпмэн агдылар.

Ашгабадың «вагтлайын хөкүметиниң» башына Фунти- :ков гсчди. Шол буланчак гүнлерде Абдыкеримканың я-да

ишнху* ада эе болан Хамитбөгиң хем бэшгаларының салан ёдаоы! билсн капипган Тиг Җонс Ашгабада гелига етди. Аклар, инлис интерввндиясыпың векиши Тиг Жрнс бшгев ооюзниклаге карар ба-гаашсалар- да, шугас гүйҗи гелип етйэнчə, Совет хэкимиети билен сөвешмөк үчин, аклара хəзирвң өзинде иөмвкчи герекди. Олар дагадылан млллн комитет члвнлерине, түркмен байларьгна, офицерлерине йуз тутдылар.

Ашгабадың голайындакы' Бүзмейин станциясыиа байлар, оөвдагэрлер, руханылар үйшдилер. Миллн комитет хем оларың полкларьг дагадыландан соң, гачгалаклап гезйән Ораз сердар билен Ньгязбег хөм бир ерден пейда болды, оларың офицерлери-де гелип етишдилер. Олар Совет яэкүмегоше, болыпевик партиясына гаршы болан эпей нутуклардан соң а«лар *билек* 'бирлешдилер-де, ярага яитышмаᴸк карарына гелдалер. Ораз сердар «вагтлайь!)! хөкүмете» член гечип, Ныязбег түркмен гошунларына башлык белленди.

Бүтин Орта Асыяда контрраволюднон торларыны гөрш чьжан инлкс йнтервенциясының чалаеын чалылш.агына гөрэ, Совет Түркүстаныньщ бүтнн төверегннн душманлар габап алдылар. Гүнорта-гүндогарда, Ферганада кемсиз ярагланан басмачылар, иңлислернң Кашгардакы илчиси сэр Маикертнейиң якын квмеги хем күшгүрмеги билен шэхерлериң даашларьшы, эямиегли сенагат җайларыны габап алдылар. Алматаны эле алмак ниети билен гүндогарда семирегая казаклары баш гөтердилер, олар билен хем арагатнашык эдйэн шол сэр Маккертнемди. Демиргаaык та1Йда« Дашкент — Мооква отлы ёлыны кесип, атаман Дутов яңадандан Оренбургы ееледи. Дөмиргазыкгүнбатарда бухара эмирлиги, Дашховуз вагшысы Җүнейт хан, Касли деңзинде болса ннлнс флоты болуп, душманлар бүтин тө®ереге дузак гурдылар. Бүтин Түркүстая генерал Маллесоның җансызлары хем харбн агентлери .билен долды[1]. Шейле а(матлы ягдай элинде боландан

***) Генерал Маллесон өзнннн, «1918—1920 йылларда Брнтання харбн миссиясы Түркүстанда» атлы докладында шол вагткы ягдая шейле баха берйэр: «Меник бир нэче дилде созлейэн бир нэче окат офицерлерим барды, мүңлерче миллере уааян ерлерде, хатда большевиклерик эдараларында-да агентлерим барды; дүрли ерлере барып. бирсыхлы гезип йорэн йорите адамларым барды, шолары мен өрэн эхмиетли хасап эдйэрдим. Орта Асыя демнр ёлларыяда бизин агентлерямиз болмадьш екеже-де поезд болан дэл болса герек, сэхел беллирэк демир ёл пуиктларьшда бизиц икилэи-үчлэи адамымыз болмадьш екеже-де пуикт болаи дэлдир...»**

'Ц, I үЦцусДиЦЪ! Совеглер Реопублшсалармйың Руюдая '('^А('*(иииимшндан арасывы үзүп билҗек ллаяыпа «интер-ШЧ11 К‘1М*ролы» шүбхеленен дэл болса гөрек. Шоның »'||ш М“М шшислерин. Машатда х©м Зираиың 'башга ер-ц'|»имдг дуран пошунлары' Закасгаия фрштыиа бакан хе-|ч^л и* Лпшладылар.

АнмиГШтда, Гызыларбатда болан буланчакльигың,бир Н1М11 Гг/МЧШ-де гелип етипди. Аклар отрядынын. шу гүн ' »)(ГИ]1 Тоҗениң, Марынын, үсти билен Чэрҗеве, белш, I пикоиде-де йүзленийаги аньжды.

Гуллыханык теклибвне (гөрэ, Теҗенде аилвардиячыла-•<,111, Пфшысыны алгҗак болмагьь Ияван Червы)шо,в атсмак-•ми днйип дүшүнди. Теҗенде аз санлы шзылгвардия-ын б/кпга гошун гүйжи ёкды. Хэзириң өзинде Марыдан, ' 1>»|)Ж*')|Д'И 1[1] шмсктслиш етвшҗеги хем акыла лайык дэлди. Щпныц ү‘н»н. аз санлы отряд билён акларың. гаршысывда 1у||Ж«1К хасап осем дэл, хатда Ээизе-де гайтавул 'берлп Полжак «гүмаяы ёкдьв: оныц шу шҗе я эртир шэхере чоз-,к,;Ш'ы-да оиүбкесвзди. Шоның үтан хем Чернышов Мара пчкишмеги макул билди.

Теҗенден гайра *чехшмэге* Гуллыкан дүйбинден гар-*ты* ■ болуп, ене кеч эңеге тутды-да, Советиң башлыгы ЗЫам Чернышша ёкунч оазл^л ер айтмакдан чеядавмеди:

-=- Болманда-да, сениң *бу* ерде хемишелИк дэлл-игиңи ч)сн билйордим! —дишй, эллерини галгадыи г.ыкылык эт-(и.—Ар-кайынчылык вагтьигда сениң хемме з.ада аюышың <.*м етйэрда, мениң үстиме чишм-эни хем башарярдың. <“ «желчеҗик хо«п абандымы, оен чвмоданьщы аркаңа да-цып, ене ниреде рахат ер барка дийип өкҗе гөтерҗек бол-• 10 ыц. Сөниң эден пиоси-пиҗурлъгың *зерарлы* болса мен 1нк астнда (Галадалы. Ол (болмаз!. Отряд аклар билен гүйч сынанътшьш гөрмви, шу ерден аягьшы, хем этмез. '1ен сениңялы гачгагың ,хем өңине бөвет чеюмэге сына-нар1Ы»!

Гулльгханың дуйдансьвз херекетине дүшүнмек Чераы-пюи \чин кын дэлди. Ол Агсак мүрзэниң Ашгабада ги-кищ 'Геленмнйң. гөрнетин нетиҗесвди. Тежеи Ооиетщгден 1'уллыхаа ковулмакчы боланда, Фунтиков бйлен Дохов <>Ш махак ере голламандылар! Гуллыханыщ Ашгабат ха-Аыклярм билен агзыньщ бирлиги анык гөрүнип дурдьг. Ощын дагиыядан, Абдыкеримкан (билен баглаша-к кара-рына 1г®рэ, Гуллыкан инлислериң хайрыяа хереиег эпме-лиди. Осиповың киная билеа дуйдурмагына гвро-де,

юртда гозгалаң турая бадына, аклара гошулмалыды. Шонын, үчин хем Гуллыханын, йүреги сувлыды, шоныц үчин хем элинден гелен өрде Совет хәкимиетиниң, гаршысыва гидйэрди. Шонын үчин хем ол Иван Тимофеевичвң аягына зынҗыр урмак, Теҗендеи чехилм-гк ишине пэсгел бермеис; барҗа гүйҗи аклара шшмак үчиа чалышды.

Чернышовыц ягдайы хас кыналды. Аигабатдан ашр ховп абаиып гелйэр. Ондан хем хоиплырак ягы — Эзие оның гапдалыны яосаиып, хыцранъш ятыр: ол инд» шэкере чозмакдан, Оо®ете агыз- урадакдан чекмнҗек дэл. Хеммесинден ямамы хем Гуллыхан оньщ аягьгнын. астыны. газя£.

Иван Тмофеейич шонданярым сагат озал ишчилериң. Совет хаюүгметшгИ' толлаан, большевиклере йыюгын эдйэн ёлбашчъ! топарлары хем гызылгвардвячыларьщ ьшамдар .йигшшерй билен гысгаҗык ймгнак гечмрипди. Шюнда ■гелинен анык негиҗэ гарэ, ол Гуллыхана рекимсиз дарашды:

— Гуллыхан, ссн еке ,шу гү« дэл, хемише ялңышяроыц, [1] онда-да йилмезликдея дэл-де, билгешлэнден ялңышяроың. Сенин,' ‘бейниң ишлемей&р диймек догр.ы дэл, ишлейэр, эмма йигренҗилик, позгаклык билен 'йшлейэр:..

Гуллыхан оның сөзини квсип гыкылык этди:

-— Мениң бейним, менмң келл&ме мьваман дэл, хөмишелик!

— Мөнин хөм ,айтм.ак ислейэним шол: сениң бейниңде орун алан шозгаклык, эл!бетде, хемишелик! Мен сениң со®ет адамсы дэллипиңи аңлаярдъш. Оениң шу вагга ченли Советде галмагьщ, Совете пэсгел[1] бермегиң, сениң аркадаянҗың гүйчлйлипкнден хем мениң говшак депрөмегимден болды. Ол, эл!бетде, меяиң, уллакан хатам! Шол хата зерарлы, сен- шу вагта. ченли хилегэрлш билен пэсгел берен болсаң, хээир шюл бардаңы хем йьфтдың — гыпык сьюатыңханҗакдыгыны эшгэр .гөркевдиң!..

Гуллыхан Черныашвыц сөзигаиң арасына дүшүп, ене гыгырды:

— Мениң сыйатьмы сайгармак саңа галмаи.дьф. Сенден улырак адамлар хвм ёк дэл. Мен« Дашкентде-де таваярлар!

— Сен, хар'би Комиссар ОсипЮв м>ениң билен гөвундеш диймек ислейэрмвң? Мен ода дүшүнйэң. Осшовын. отряды бизиң гызылгвардиячыларымыз билен билелик-

-/И[1], Эзизи чывшытрак дагадып билйэрди. Эмма сен оны 1йм)>ке ёла өндедиң. Бглки, ол хем сениң, би.пе1» гввүнцчидир? Сенсыпатлы адамының гыжытлы сөзини мен гап»! г&ремок. Мен мыхмавхем дэл, гелддтечер хем дэл. ТеЦуониц хер дүйл йылгыны' саңа гаранда, именин. үчин хас I шмадрак. Онын, бир гысып тоирагыны мен өз гөврэ\!иц бир агзасьгна деңейэн. Совег тоирагының «хер бир *куиЖИ — мент* ватаным! Оның хер дабан ери. үчин мен ;к.Ц нымы |бермэге хэзир. Йөне вели, сениң хэзирки ичи I ужүкли теклибаде *беримт,* ©зими 'богдьф ялы, мен бу җакы арзан бах!а хаоая[1] эдемоза Ол энтек гаңльг чакьгшмалар үчин, оовет душманларьюы дүнби-тейкары билен {Н< этмек үчин өрэн зерур! Оения гизлин сы.рьщы Иван дуймаяндыр диен ой оениң гөениңе гелмесин: сен совет купрагыны, совет эсгерини — Ашыры, Иваны, Мавыньв Ч4"М башгалары душман элине бермек билен, б'#р-»ки йасганчак өкары етлемек. исл-ейэсин!..

Көпден бэри сесини чьжарман, Агсак мүрзэ газад би>лог гараи, гозгалаң билен дщлда д-уран Ашьир ланда сринден галды, Иван Тимофеевичиң сөзини нахил® кесенини хем билмеди:

— Иван, сен аркайын бол! Мени, маңа меңзешлери. ■ акларыц элине *берҗек бол-ян* агсагыц бейлеки аипынам, I олларынам, келлесшюм кертигг ташларъш!

Ашыр түпеңини шакырдадып, Гуллыхана бакан газаплы гарады. Чернышоов Ашъгра бакан элини далдалагт,. »з свзине довам этда:

— Гуллыхан, сен, элбетде, дүшүнмек ислэңок. Совет хөкүмегги — халк хөкүмети. Онда-да бейик рус халкынын, рус халкы 'бмлен 'б»р ёла гадам урян кэн санлы халкларыц хөкүмегги. Оны не-хе аклар, не-де өзгэниц түйҗи бплен калониясыны гиңелтмек ислейэн, Түркүстаны совет үлкесинден бөлүп алмага ьштылян внтер®ендии еңип би•чср. Догры, ишчи-дайхан хөкүметиниң хэзирки ягдайы адатдандашарьг агыр-. Шол ягдайдан иейдаланып, йонтрреволюцион элөментлер *еке* Закасшвяда дэл, Руосишың бмшга-да *бир* нэче ерлеринде гозгалад турузярлар. Шей-.'К'>до болса, биэ ружда» дүшемзок. Бу ягдайларьод хеммеснпиц аагтлайындьвгывы, үлкеде совег байдагыньщ асуда инрлжжашыкы биэ аикк билйэс. Оөтеоийэн икв гүйҗиң ягдайьипл назара алмак билен, биз герекш« ерйнде ыза чекилмеги хем намыс эдөмзок. Бу гүи ьсза чекилсек, эртир өңе ‘бакан сүрҗетимиве-де гөзимиз ет&эр. Ыза чекил-

·мелшдиен гөрлеэмәнид ёгьщы хөм мен озал айтдып. Хэзнрки ягдайдан Даджендиң долы маглуматыныц ёгыны -мен билйан. Шу сагадъщ өзинде бизе башга-да ёлбашчылык этҗек ёк. Шоңа гөрэ-де, вагтлайынча биз өз чэрэмизи ·өзимиз тврмели. Абан-ыи гелйэн гара гуйч—гпурсады элден бермэн гайра чекилмеги талап эдйор. Менин, алан маяглу-•матыма гөрэ, акларың- бронеиоезди көм бир нэче эшелюн •отрядлары Ашга)батдан бивиң үстимизе бакан уграпдыр. ·Бирден Ээиз хам аж устине галайса, биз Сшет хэкимиетине хич хили пейда (бермэн, нэхак ере хелэк боларьис. Оңа гөрэ, айгыт бир: бвз хээирид взинде Мара бакан йузлөнмели. Мен Оовет башлыгы боланьгм үчии, отрядын •ксмандасыны хэзир өэ эркиме алярын! — Иван Тимофе-·евич Апсак мүрвэ бакан гахарлы гөз билен гарады.— Гуллыкан, дүшнүклими? Мен инди долы ыгтыирлы хар-•би начальник бол(магы1м,а төрэ, сениң ялылар билен маслажатлашман, диңе буйрук берерин-де, Түррүнсиз' ерине етирилмегани талап эдерин! Шоның үчин хем хекүм эдйэн: биринҗи — Тежен гызылгзардия отряды станцияда тайынланан эшелон вагонларына хэзириң өзинде гош-голаңларыны басмалы; икинҗи—ишчилерден, дайханлардан нонтррешлюция- билен трешмек үчиН' Мара бакан чекилмек ислей&нлериң барыны ярагландырмалы-да, отряда гошм,алы; үчүшк.и — ким шу хөкүми ерине егирмаге гаршылык гөркеэсе, харби вапгыпың кануны билсн лэре гөрмели,

Гуллыхан шейле айгьгтлы чэро гарашманды. Черышовың сөзи, айратын хем соңкы хөкүми Гуллыханы ойланмага межбур этди. Оның бүтин планьв гюзулды. Инди ол нэме иш этмели?.. Советиң йыгнагында Гуллыханың сыртыны тутҗак адамлар азды. Оның ерине Чернышовыц ■янында Тайлы Таган-да, Ашыр-да, Мавы-да барды. Оларың яраглары ыиҗам тутянлары Гуллыханың гөзчне гич илди. Ашьврыц гыагажомк оөэи болса оның йүрегинден найза бюлуп геяди. Эшелондан галмалымы?.. Ол Эзизин, элине дүшмезми? Аклар оны нэхюи гаршылар-.лар? Совете иэагел бери® билмедик, отряддан айрылан кел Гуллыханың киме гереги бар?.. Ныязбегиң голына дүшэйсе, ол бойны танаплы потолокдая салламаҗакмыды? Ким билкэр, >интервентлер, белка, большевиклердеи талан җансыз дайип, оңа Хиндистан ёлыньг салгы берерлер?.. Аслында, инди Чернышов оны өз элинден сыпдьфҗакмы?.. ■

Гуллыхак хопугып дем алды. Оңа инди Чернышова дгйЦмакдан башга чэре галмады:

= Иван Тимофеевич, мениң гьиагын ганлыпытмы, мнМ) гылыгым нетижесинде болса чендеи өте гидйэними *миц Сшгйэсиң ахьвры. Мен ойланьш гөрйэн велв, хакы- ,:йдпн хем, ялңъшыпдырьгн. Сен хаклы'. Сем» мен ко- инмующий дийип танаян. Сениң бүтин буйругыңа боюн нМ 7ИЙ0Н. Сен мени багьылла!..

[1] (орнышоз ажымтьж йылгьфып сөзледи:

= Гуллыхан, сен өз акылыңа гич айландың. Сениң н1бац халыс йүрегинден чыкып-чыкмаяныны барлап гөр- \1 Ж(' хэзир вагг ёк. Шовың үчин хөм мек саңа хөкүм эд- ;п)н: ярагыңы табягыр! —[1] Ол гапыдакы дуран .гызылгвар- 1,иячылара йүзленди.— Ашьф Сэхет, Мавы, туссагы га-)>;шул иачалышгиие табшырың, гой ол ьгкжам гаравул | (Икып. З[л]гср гаршылык гөркезсе я гачмага мейии эдйэни луюлса — атылсын!

Алжыраңңылыга дүшен Гуллыхан бир зяат айтмак иието билен хасанаклап галды. Чернышов оңа бакан эли- ни далдалады:

— Сениң билен гүррүң гутарды!

Ооветиң били яраглы иигаи члени хем башга-да бир нэчелер, • герек болса яраг ишлетмек ниепи билен ерле- ринден лаңңа галдылар. Бир минутдан соң болса Гул- лыкан башьгны ашак салып, төаар[л]егиме *>гөз амла-* ман, бутин ынанжыиың 'бирденкэ вейран боланына дү- шүнмезлж • билен яраглы жигитлеркң внине дүлгүп гитди.

Ашыр ызына доланып:

— Иван Тимофеевич, белки, йүк эдинип экитмэң гере- ги ёкдыр? — дийип сорады.

— Ек, ол — харби трибуналың иши!

Ашьф оларъщ ьгзындан ылгады.

Чернышш ене бир нэче буйрукл.а1р беренде» соң, Со-. ветиң составының дагадышаныны хем тэзе ревкомың сос- та®ыны *мэлем* этди — шондан соңракы хэкимиет вагтла- йъгн шол ревкюмың ыгтыирында болмальвдьг. Ондан соң ол, Ашңрың гаядьт гелмегине гарашьи, оны өз янына чагырды:

— Ашьф Сахет, м«н саңа өрөн хоиплы хем *әрән жө-* галкзрли бир иШ' табшырмаеты болян. Биз хэзир ыза че- килсек хем, Марыдан аңрык гидерис өйдемок. Бизе Даш- кентден гызылгвардия көмекчилери гелип етишер. Биз,

аңьфсы, бир хептеден ене Теҗене гайдып гелерис. Белки, Дшгабада-да гечерис. Шонын, учин сен галмалы, хезир«ң өзшще оба гитмели. Совегг хэкимиетиниң, тарапында болан дайханлары ыснышдырмалы, олара хэзирки ягдайы дүшүндирмелй, бизвн, душманларымыза гархны олары аяк үстине галдырмага чальвшмалы. Сен ынамдар йвгитлерден өзиңе юөмекяи тап-да, .душманьвд сыртындак ягдайы болан ерде -гондалав бгрип дур; шол ягдай душманы алҗыранн.ыльга салар.

— Эзиз она мүмкинлик берерм»?

— Сеи онын гврйан' чэресиие гараиима-да, кын агдайдан баш чы«ар'м-агы! ө®рен, обада оныӊ аркадаянҗыпын, азалмак хереиетини зт. Мениң билишиме гөрэ, Эзив аклара гошулып, Мара бакан 'йөриш здер. Хер халда, ишшн, өрэн җогапкэрлидишни, душмав билен йүзлбе-йүз дуруя атышмалыдыгыны унутма. Эле дүшме! Шол иши сеяиа башарҗагыңа м-ен ынанян. Эгер саңа кшгеяоти герек бол - са, онда Мавыны- хем өз я«ыца ал.

— £к. Мавьг саңа хас зерур герекдир. Мен өзиме көмекчини өзим таиарын.

Чернышов оңа бакан элиии узатды-да, Ашырын гөзлериве мылайым гаради:

— Ищиңде үстүнлик, иговлыльвк .арзув эдйэи!.. Хава..- Артьвгьг гөрсеӊ, оньщ билен! гүрлеш, Гуллыхан барадакы гөрүлен чэрэни мэлвм эт. Белш, ол хем саңа гошулар...

Ар адан кэн сальвм гечвмэңкэ, Ашырыц бир- ө&и Гошз о-басьчна бакан атланды.

Эшелона ерлешен гызылгвардия отряды болса гүндогара бакан херекет этди.

Шонын, ызыеүре ’ болса Ашгабат тарлапыпдан акларын, бронетгоезди гелия етди.

Икинщи баш

Эзизиң атлысы уч йүзе сер урярды. Ол оба ичиндаки өзи-не гаршы адамла-рың барьщьщ соңына чьждьш хасап. эдйэрди. Оның гана сувсан гөзл-ерине, ава ыптылян җилитлерине инди хас өнҗейлирак иш герекди. Ол-арың ©зар'аларыцда болар-болмаз -җенҗеллер хем чыиярды. Олары өзлервне гайтавул берҗек бир тарапа йүзлеңдирмесен, шол мугг газанчлар бил-ен ийип-ичип ятышларына бири-бирлери билен гырылышмакларьг хем мүмкинди.. Шопьщ үчин Эз1из бу гүн-эрте шэхере чозмагы йүрегине

·1· ү н\ нди. Оньгнка үйтпгешик гөйимли харби офиц-ер хем *и;(ти* гйгди. Гызылхан шол сыпатлы офицери патыша I Мг:|/унында-да гөрвмэнд».

Шол вагпда Мадыр Ишан оньн, янына огелш, Ашга-иптда, Гызыларбатда гечйэн вакалардан гүррүц берди; |иал гелипнгиден офицерин, береи маглуматына гвр'э, шей-. |с! болад,алыдьг.ыны Эзйз билйэрди. Ол йнди хам өзи, хем 014 нөкерлери үчин иш тапды. Ашгабада, Ныязбеглн. яны-ца йөрите ада/м йбермек хем *күшнё* г-елип геядч».

Артык хем Эвнзиң. нөкерлеринин. ичиндед-и Оны шей-■ю дурмуш, шейле ягдай ядадып башладЫ'. Ол эдйэн кэ-рини хем өзиви йнгревмаге тутундьг. Артык Эзизиц көие некерлеринден—йүзбашы Келхан билен достлашды. Эзи-звц чавдан чыкма эдйэн ишлери барасыпда, Келкан би-леи икиоишщ ‘арасында гүррүц хбм ^л^болуп гечди,[1] биршби-рини голламак хакыңда сөэ хам ^л^беришдилер.

Эзиз Ашгабада . адам ибармек барасьгнда ойланярка, байлардан бир® оца арэа гелди: гиже бугдавын-ыц бир чеггинден >бир аз- орульгл •гидеаи барада бирине мүңкүр-лик этди. Эзиз атлы иберип, огурльгк 'йөцкелййн 'йигиди гетиртди. Ол йигит боюн толгады:

— Хан ага, мениц бейле эатдан хич хабарьпм ёк.

Эзив оңдаи артыкмач еораг хөм этмэн:

— Хэзир ядыца саларыс!—дийип, җигшлере 'буйрук берди.

Өвреннекли җипитлер оны деррев ялаца>чладьшар, ди-це ички балагыпда галдырдылар. Ондан соц окы гатьг ерде йүзин ятырып, аякларыныц үстине миндилер, элле-риди тутдыпар: Гүниц йигги шшлеси оныц гапыргалары санабермели аррьшс зндамыиы ялшылдатды. Эзизиц хвкү-мине гөрэ (ики гамиылы оныц ялацач агырньша сугшу-рьБп башлады: Шарпыпдаш деген гатыларыц ызлары зав-зав ган уюп, ялацач агырңы бир нэче сеиуидыц ичин-де далак ялы гыэарды. Урулян йигидиц деми ичине дол-ды, богук оеса зшидилди:

■— 'Мөн огр‘Ы дэл... Ва-.ай’ ©лдүм-ле!

Шол гыкъцшк Артьипыц гулагына шди. €>л отура-н ерияден- зөйве -галып, үйлгмеге бакан 'топулды: т/ие-гел-моне гамчылыларыц хер хайсыны бир яна зьщды, • үсгине минип отуранлары аяклары бппон агдармшдьфды.!, Эзизе аларлып сёрёгди: 'г-

—- Хий, шейле-де бир яайьгнсзплык бормы?!' '• г •••

Эзиэиң гөздоарине ган инд». Ол Артьига гаэашш сес билея гыгырды:

— Ол сенщ шниң дэл!

Артык ондан хөм өтөрэк гышрды:

— Мен шу ярагы адамл ары өлдүрмөк үчин (гөтерөмок!

Эзиэ сандьфаян гарыпҗык овс билен хакүм этди:

— Огрыиың ерине оның өзини ял аңачлаң!

'Бир нөчелер оаа мейил эденде, Арггык оапанчасыны чыкарды:

— Ха^л^йсын дуран ериңден бутнасан — атарын!

Шол ваггда Артьвгьвд бир нэче җигитаари хем Келкан гелип етди.

Эзиз сандьфады, гө&®ери ожар мөзи ялы гызарды, Артыга бакан окдурыпмак иследи, ене шол оекундда вз.ине бир аз бумрүп:

— Келхан! — дийип гыгырды.

Келхан, Артык билен Эаизин араеына дүшуп, Эзизе чринерилди.

— Ерв, хан ага, бу нэ болуш?

— Мев саңа Артьггы атмага хөкүм эдйэн1

— Хан ага, бу иэосили гүрруң? Шунча атан адамларымыэ азлык эдвэми? Инди бири-бмримиви атмага гезек гелдими?

-— Ах, сен хе^л^М' оның тарапындамы?

— Эзиз хан, мен адалат тарапында. Артыгы хем шейледир ха.са,п эдйэн.

Эзиз Гызылхан дийип гыгырасы гелди: Эмма Гызылхаиың буйругы ерине етирмэге гидени ядьгна дүшүп[1] сак,-ланды, сандьграды, сапанчасына япьшшага мейил этд»-
Шол вагтда Артыгьт нөкерлери гапгун турузды:

— Артык, кими атмалы?

— Артык, кими урмалы?

— Артык, сен гам чекме: ким сени ынҗыдан болса, оның җаны җаденнеме гидер!

Эзиз газабына бэс гелмэн топулмак ислэнде, юмуртгачы онын згаиндея яггышды:

— Эзиз хан, ящ-елендер билен ден[1] болуп дурмазлармытнын. Арадан салым гечмэңкэ, олар өз эден ишлерине акүнерлермишнн. Ондан сон сенден узур өтүнерлермишин. Хээир болса гахары ■ бир аз кхвутмалшшшын, өе бармалымышын,—диймт несихат берди.

Шол вагтда Җелил ишан ттейда болды, узътн самгалыны-оыпады: ' ■'

- Хан ата, гахар газая бодар. Оны ювутмак герек-1яр! — дийип, оны өйиие 'бакан өндеди.

Шол ваггда 'болса Ашгабатдан веквллер геленини ха-Йар бердшгер.

Ээиз векиялөря де;-ррев кабул этмэн, олары мыкманка-па иберди. Ол өйине геленден соң хем, узак вагтлаге озиии дүрсэп билм'өди, гыегалан арасында бейнисине ги-рен дүрли ойл-ары дурыпаот геиирип 'бйлмедж мениң; өз> элим бил-ен өсдүрея адаадларьиМ' инди >М'енин өзлиме гар-шы гидйорлер. Бу нэосил® болуш? Артык ким, мениа би-лен санадгмак «им? Ягшы, ол бйр аимак зкени, Келкана нэме болулдьф? Ол ийҗек чөрагини таиман, гөрен-ик күлини атгарды акьры! Мен оны адам оаньша гошдьшг йүвлэп нөкерян, ыкбальны он,а ынандым. Ол хем ин-ди маңа аюыл өвр-едйэр. Асльгнда, мед өз-им аимак! Мен ЙӘ1М1Ө үчин олара долъь ыггыяр (бердим? Оларьгн, эдане, ийҗек чөреклерини давүл берен ялсы, этҗек ишлерини-к-еогитл&п бермели дэлм-идим? Мен олардан -гүнсайьш'ха-сап сорамалы дэжмидим?.. Бейле адамлар бишен имен у-з-ак ёла гидип билмен. Га-пымда *ёлбарс* саклап, -өйимде арка-йыц ятыц билмен. М-ен шу -гиҗэииц. өзинде, ишжи- билен Артыгьщ 'беллисин-и эдефш. Мен оны... өлдүрип' ташла-*рът!*.. Эмма ол еке дэл акыры! Оныц енюесинде йүз ш-лыч ,бар. Белки, олар -мвда гаршы дурарлар? Җуда бол-манда, ат-ярагларыны альт шдш, ез башларына йы-гы-нчак йьгнарл1ар?.. Келкана-да ыиам ёк. Эгер ол хем менден йүз өвүрое, онда мениң ишим гайтдыгы!! Ханы, Җүнейт ханыңкы ялы барыны -бирден гьфып ташлар ялы түкениксиз гүйч!.. Ек. Бу вагт Арцык бииш хасэплашмак ваогты дэл. Оны аосырыплык билеа алм-алъи Мен энтек оны өө яныма ча-гырайын, оңа өвүт-үядев берейин, бир аз кайинейин, кем-кэс ял!бара1йын-да, эиҗек ишгимлл өз янымда саклайын. Гой, ол маңа ене өнкиси ялы ынан-сын... Хэзир болса мыкманлар-ың хабарларыны) алагак герек. Олар Ашгайа-тдан гелен болсалар, белки, эммиетли гуррүңлери бардыр.

Эзиз Ашгабат вөкиллерин-в кабул этди. Олар оңа Ны-яабегин., Ораз сердарьщ салам-ыны швшурдылар>. Олар оңа аклар «хөкүметинден», Ныязбегден айратын хатлар хем гетирип бердилер. Шол хатларда олар: Эзизиң шу вагга ченли алып баран ишини гутлаярдылар, оныц хе-,'рекетиниң өзлерининңки билен бирлигянс бсгенйэрдилер. Эзизи өзлерине союзниклиге чагы-рярдылар, Эзизи яраг

■билен, харч-харажаг билен, гошунлара нызам өвредер ялы офидерлер билен үпжүн зтжеклерине вада берйэрдилер. Шонын билен биле, Эзизи Теженид ханы диймп танаярдылар, оның ички ишине хич вагтда пэсгел бермезлиге шерт гойярдышар.

Шол хатларда гөркезиленлери вөкиллер дил бишен Аем таосьпкладылар. Олар Эзизи балгүнине батырдьшар. Эзше увак ойлаадага-да хажат галмады. Онын көпден бэри ислейэн арзувы усггине гелди. Эзиз бол- ок-ираг, артыкмач харч-харажат, айраты» дам акларыц өэ ишине гошулмазльпслары хакында шерт гоюп, олар билен союзниклиге карар баглашды. Мадыр Ишан, Эаиз-ии. шол сэвешде, сыяси тайдан хем, ыктысади тайдан хем кэн зат газанжагыньв ынаидьгрды.

Эзиз Мадьф Ишаяы өзине көмекчи беллед®: Ачлардан ок-яраг, эгин-эшик. харч-харасжат алмак үчин оны веюиллере гошур гойберди. Герекли затлары нөлрэк алмак үчин абай-сыясат билөн шы гөрмелидигиии табшьврд!ы Хиле билен алималы. 'өринде Мадьф Ишана- өвүт герек дэлини хам өнден билйэрди.

Ашгабат вөкиллери угран бадына, Эзизинкэ тэзе векил гелди. Ол Бухара змиришң векилиди. Бухара эм«ри, бир яндан, Эзизден хшатьпр этсе, икинжи яндан, шол гара гүйж» өз яныиа чекмэге ымтылярды. Ол өз Тогеабайы билен Эзиэе элли луг гөк чай, гымладтбака халатлар хем гүнеш шеисилинде ньшан сылаг ■ иберидди. Совет хекүметиндеи гизленип, Мары аягыидая чөл билен айланып гелен Тогсабай, Эзизиңкэ шейле гызгаланлы вагтда гелии етипди. Эгни зерли донлы, били ясы көмерли, башы селлели, ашак салланя® муртлары чаларан саигалына гошулан, йүзи гызыл, инедөрдүл, гарынлак Тогсабай,. Эзивиң гашыада икн бүкүлии' салам берди, гадьфлы гөрүшди, н»ме үчин гелеиини хабар бермаге дур-ды: •,

— Ериң-гагин диреги болан бухарайи шсри(|)ин. эм«р-.лер-эмири. юеланлар-келаны, алымлар-гальпмы, ханлар-хаиы, гушб&гилер-баги, ьвсламыц гүнеши, эмирилагзам хазратлары сиеин ал)ьг жеиабыңыза мэхир -^мүхүббет билен достлук сала-мыны г&ндерди!

— Оалам гетйреи саг болсын.

— Бухарайи шерифиң он ики мүфшси, казы-келаны, шейхулысламы сизяң саглыгыңыза, сизиң шахлэңизиң ыслам. элемиңе яйьшматна дога окаярлар, гүнде бэш вагтьгна намаз ывьшдан сена санаярлар, ыслам элем-иняң

Йагтына сизиң ялы адыл хан дөредең таңры тагалага ибадат окаярлар. Сизин,- мүбэреас жемалыдыаы гөрмаге миеосер эден (аллага мүд керен минлетдардыр ьиң!

Эзиз Тогсабайьщ эшек йүки пөвхе сөзлерине ончаклы дүоиүимэн, нэме җагата гайтарҗагыпы хем[1] билмэн:

— Эмир җөнаплары саг болсын! —дшшт гайталады.

Тогсабай гетирен сылагларыны говшурандан сон,, алып гелен нышаныны өз эли билен ояың дөшине дакды. Дөшинде лавурдаян нышана гөзи дүшен Эзиэиң, йүзи хас хем ачылды:

— Эмир җенаиларъшың меии шейле х)орматлама1гына, нэме *битен* миннетдар болҗагыма акыльгм хайрандьф.

Гушыучан Тогсабам хас җаиыгьш гшледи:

—-■ Бухарайи шерифиң мьиблайи элами эмирилмүймүнин хазратлары сизиң ыслам элөмине эдйэн хьгзматыңыза халыс йүрвкдан гуванжр. Сиз нэхили көмбге мэтэч болсаңыз, шоиьг өдемега өзи үчвн борч 'билйар. Ол даш ёлдан якын йүрек бялен сизе хормат гойяр. Ара бюр аз парахатлаиса, бухарай® шерифе теаириф 'буюрмаатыңыаы, сизи өзинегадырлы мыхман здинмеги, сизиң билен хемсөйбет болмагы арзув эдйэр.

:—Ищаллам. гөрүшерис.

Тогсабай, Эзйз дүшүное-дүшү«1меюе, Бухара эмюриниң хэөирки -пурюатдан пейдаланып, үлкесини гиңелтмех .ислейэнини, Эзизи Закаотияда өзиниң дикмеси эдип шймата ' хьиялланиныиы сыяайчылык билен дуйдурьш тойды.

Эзис шейле гөтөрилия, вв-ини Эйраи шасъг билен ден' хасаи этди. Мундан *бщ*> яэчееагг озал оны хич бир задың альщдан Х1аса<п этмедик болсалар, хээир оның үстине дүрли ерлерден векиллер гелнар. Хер хайсы оңа яранҗаңлык эдйэр; хер бири хем оңа герекли ивмеги вада барйэр. Ээш ©з якындан «Шу пурсатдан герегн гадар' пейдаланмак герш» дийиП' ойланды.

Эзиз ев векиллерине гьюгаҗык маслагхат саландан "ХсоҢ, Теҗен ияатына хөасүм яйратды:

— Ыслам динине шжест берен болъшевиклер билен ' сӨвешмеги,— бивиң уламаларьшыз оарз дийип. билйзр. Биз. ишанларың, ахунларың латасына гарэ, дин үчин би-3’ ЛШШП гушадык. Оңа гөрэ Теҗеи 'илатына хөкүм эдйэн: хср бо1и вйден бир .адам йипримйнмда чюлда, эртчр ир бнлсн Тсжсн шэхсриндс псйда болмалы. Шол хэкүми ер«-п-с етирмс«д<\ оба' арчынларыны, оба яшулыларыны җогапкэр хасап эдйэн. Ким меЛШхҗрвше эмел этае&е,

Марийская ... 1 БИБЛИОТ ... ст. 10796
V *врвмскаа ДИО -I

салынан адамлары эз вагтында Теҗен ш&хериие гетир-м[л]өое, мендан ягшылык тамасыиы эшмели дэлдир. Хөкүм*, ден йүз дөндерен адам — большевиклере гошулан хаса-бында, обаның а|рчыны, яшулысы билен билеликде агьф-ж,еза дучар болҗакдыр!..

Эзиэ өз х-өкүмини гыюсаг яйратмак үчин, хер оба бар-ндае җигигг иберди: адам тотмамавда рекиадсиэ дарашма-га җигитлерини ыгтыярлы этди. Ил ичинде галан ярар ула1глары хөм альш геямеге буйрул' берди.

Ондан оон, Эзш, Артышы аз янына чагьврьвп, оның би-лвн мылайым гүрлешмак күйше дүшди.

Артык урулин яланаҗы бошадыл гайдандан соң, *узт* вагтлатг рахатланып билмэнди. Ол ш» үчин инди бу ерде ер галм-а.ньгны анлады. Болаянда-да ит яссанып, ынҗал-мажжына акышы етди. Шоның үчин Мелвгуша атлаима-гы йүрагине дү»дв. Шш вашгда болса оныц җигитлери үс-гине үйшүп гелдилер, халыны-аивалчыны сорашдылар. Артык 03' йүрегимдэашни олардан гивлемеди:

— Йигитлер, оивиң бигаен- биле бир нэче ва.гт дуз-чө-рөк ийиешдик, сизиң билен биле атландык, свэиң биле» биле ган хем дөкдик. Мен сизе ач-ачан дуйдурмасам х-ем. сяаиң ,хер> бириняви эдил ©з догакым ялы сөййэрдим. Мш сизиң хич бирйңизден хич ©агтда иэгияе болмадым. Эм-ма инди... СИЗ1ИҢ билен айралык вагты гелди. Менден ын-җан болсаңыз —разьг болың.

Тшерекдаки йигитлериң йүзлери ашак салланды. Ола. рың хич хайсындан бир сальвм сес чьжмады. Оларың халыпа Артыгың йүреги авады:

— Достларым, сизден айрылмак — маңа-да еңил дэл. Эмма хэзирки дурмуш (шоны, меидөн талап эдйэ. Мунда-н соңра мениң шу ерде галматым еюе мениң үчин дэл, бел-ки, сизиң үчин хем хатарлы. Мен чыкып гитсөм, шол ховп, белки, сизден савулар. Дүийэниң соңымы гөрүп гелея ёк,. бив, белки, ене душушарыс.

Җигигглериң жабырларыпда« бири башыны гал-дырды:

— Артьгк, сен нирэ гитжек?

— Шу сювала җагап берадек, элбетде, кын. Гюйсалару бир бада тунегииме гидерин. Гоймасалар, ондакыны онда гөрмели болар-да. Ким билйэр, белки, маңа бакан яг-ты бир ёл гуҗак ачар!

— Хич яна гитмэвде, шу ердё хасаплашып билмс-рисми?

Ву ериниң хасабы гутарды.

Сен бизе Эзизден голайрак. Белки, биз онын

1НИНИ...

=• Ол хззир баша бармай.

-•'Оида... биз» х€м өвмң билен альш гда.

Дртык ойлаиды. Оның *ослташ твютиби* башына[1] геп-ли, Ол өз янындан: «Шу теклип, шу пикир муңдан бир ШГге өк болан болса болмаярмы»дийип өкүнди. Чүнки ол, Чоршьгшшың өз отрйдьг бииен Мара бакан *өтен*> гнҗе че-*цҗн* хабарынъг эшвдииди: өгсам ол икирҗиңлөмэн, шо-ңа бакан сүрерди: Хээир ол шокча атлыны, яраглыны |»гзына тиркэп, нирэ .гитсин? Оз|башьша бяр йыпьшчаж гу-|)ш), 'Эзиз ялы, халкы таламалымы? *Я* Эзиз билен гүйч шшшышмалымы? Ондан чьпсҗак нетиже ёк ахыры! Дцырсы бир йүз атлы биден Эзнз хана, аклара онын нэ-мч‘ !>ДШ) бш^җек зады бар?..

Артьпк шол ойлардан оон өз жигитлерине җогап

<Щ)Жо'и

= *Вк,* 'йигитлер. Оны этмэлин. Мен бир езим хаоиюы дешиге гирсөм хөм сьггарын. Эмма сшии билен биле гиз-**лснмаге** ер тапылмав.

йигигглер еие башларыиы ашак сальгп, оя чүменлерин[л]-дон соң, шол ЙИГИ1Г егге оларьщ ниетини мэлим этди:

- Онда. 5ио хом... Лпьйййвмизе даргамалы бола-

|Н|И';<а

Артыга ол төклип хем ярамады. Овың бирден-бир ни-тг: *шол* йүз атлы билен Иван Чернышова — Оовегг х®-күметине (Гошулмакды. Шоның үчин олара нэме җогап бержегини билмэн отырка, юмуртгачы гапыдан гелди:

— Артык, сени Эзиз хан чагырямышын, гидели.

Артык 'бир салым дымаңдан ооң жогап гайттардьр;

— Аннагурбан ага, шоңа гитмэл®

— 0 аэме үчин гишмэл имишин? ,

— Мен машгаламы ыаывдда ташлаш, талангчылъж эт-маге, гарьшлары *енчмаге,* ган дөкмэге гелток. *

— Артык, сенөм оглан ялы гүррүн, эдйэмишин..

— Аннагурбан ага, оглан бейле гүррүи, этпмез.

— Ханы онда, йер гидели, Эзиз өзин билен созлеш-жшшшш,

— *Эаю* билен оэзимиа гутарды.

Шол вагт Келхан гелди. Ол Артыгың сөзине-де гара-ман. оовал хем бермэн, нирө гвдйэниии хем айтмаш

— Ханы йөр, бир салым гьзим эдели — дийип алып гитди.

Эзивин. лнына шрмаге Артыгың аягы чекмесе-де, Келханың йүзинден гечип билмеди. Ол оның яи-ына гиренде-де, йүзини ашак салып, дартдур-ы-л отурды. Артыгыц ха-л-ыцьг анлан Эзиз онын, ярасыпы гозгаман, бүтинлейш башга гүр-рүң этди:

. — Гызылхан х&зир ёк, белки, артер-е ченли гелер-. йигитлер, биз хэзире ч-енли Тажен ичини дүз-етм-ек билен мешгул болан болсак, инди -биз гиң ёла гадам урмаса сыпаняс. Бизин өңимизде адатдандашары улы, җогапкэрли меселе дуря. Биз эрте, гнч гал1сак биригүн большевиклөре -га-ршы аөвеше чыияр-ыс. Шоньщ үчия етер-ет-\;езимизи өңинден барлап, гушгунымызы мэкэм сьфамагымы'3 гер-ек.

Эзиз-ид сти Артыгьщ гулагьгна илмеди. К-елкан оңа җогап бер-меди. Эзив би-р сальвм гарашандан соң, олара сораг берди:

— Сиз ол м-өселэни нэхили г&рйэсиңиз?

Артык ене оөсин-и ч-ыкармады. Келкан отурьип билмэн, гыҗыглы сес билен оөзе башлады:

— Эзвз хан, сен би-зиң яшулымыв. Би-з саңа хормат гойя-с. Сенин, ‘буйругыцы өрде галдырман, ерин-е ети-рйэс. Эмма сен... бизи унудясыц!

— Догры, Келхан. Мениң өтерэк гечйэн ерлерим боля. М-ен он-ы айратын хем шу гүн сьгздъим. Белки, ол ялңьгш ннди тайталанмаз. Артык, мениң ганымьщ гызгыпдьгыпы сен өзиң билйэсин а-хы-ры! Сен мениң кэйинж:ими йү-зинс ал)магын.

Артык Эзвзе кине билен гараи, кинаял-ы җагап бердчк

— Бир нэчелер-щцк» ялы, менин, хем йүзим билен енсэм дең болса, белки, хич бир задың пархына гелмездим.

— Артык, сени мен-иң ынҗьгтмагым — (мениң- ©зими сенден бетеррэк ыиж.ьпҗы. Этер шол барада- маңа касам этдир'-м-еҗек -болюаң, гелин. инди гелҗек барада гүррүң эделин. Бш эртир ез атларыпыз билен вагона миим-елидирис. Шоның үчвн нэхял-и тайьшлык гер-ек.

Артык улыдан дамини алып, айгытлы сес бил-ен җогап бе^л^рди:

— Мениң **тайынЛыгым — ок, ярагы саңа табшырмак.**

:. — Ёк, Артьис, ол болмаз.

—, Шоны болдьфьвс. Мен бу ярагы гариы ясы байың

<" .||Н1' гидшп, &зим ялы гарыбын какан гөвресинден ган 11 үчин гөтеремок.

Дртык, намазың хем сәхви боляндьф. Бизин хэзир-
I и м|)тп гойян млеселэмиз— еке Тежвн меселеси дэл...

,'• ;!)гь!к онын. сөзини кеди:

- Лза зулум эдйэн, элюнден гелсе — көпе-де эдип

.:: ||'{).

Келхан ин. ооңьвнда гүррүнв бир ере жемледи:

> Эаиз хан, болушын шу болса—ярагыны ташлаи миюлор. Эмма хэзир' Артык хем ташламав, хич кимхш. **I Ьше** вели, хөр кимнн, саллалмына гөрэ даш гоймагы унут-М'(Ц*ан, езин. уч«н кем болмаз.

' Кмасаның сөзвнден соң Эзиз билен Артыгың гврежи ОИрплбирине дүжди. Эзивиң трежл оңа: «Хш, ' боля-да. нпг1* Г(уюр, сениң билет хасаплашарьш» днйсе, Артьвгың трежи он,а: «Сенйд тутан 'гушыңьг үтул пойберендирин. Д|)(Ъ[1К ахлмал болар диен ой гөвнин:е гелмесин. Ери те-юндс, мен сениң- гүниңи чайкарын» дийди.

Дрман, Ашьдр оңа хэзи-р душуп бил)мед», агоа:м Артык)ли:шн гүнини, белки, шу махал чайкарды.

Үчүнжи баш

Закасшшныц гуни Оуланды.

Ашгабатда хэкимвети элине алан акгвардиячылар; Закаспия демир ёлы билен гүндотара х«м гүнбатара бал каи йүзлен-дшер. Олар деррев Красноиодакэ барып' ет-двдер. Шол ерде-де Алипабатдакы хем Гызыларбатдакы ялы, совет тарапдарларыны тушак, өлдүрмек башлан ды. Оовет хэкимиетине 'гошулан ишчилери хөм болыпе-онклари олар вагшыларча- парчаладылар. Түрмелер аг-зы-бур'Нъг билен долды.

Адамчылык хэсиетини йнггиран йьфтьижылар: тагма-лаиан провокаторлар, эс-эрлер, меньшевиклер, патыша офщерлери, инлшугөре сатыланлар бетлэл[1] ниеглёрши П'Мал,1 ашьгрмак үчин б-ирлешдилер'. Патыпа лрлиовнагй Орпа есрдар хем Ныязбег башлыклайын түркмев миллет-чилерш оба адамларыны, дайханлиры аяк үстине галды-рып, лкгя.ардиячылары шлламага чалышдылар. Олар Бүзмейииде байлары, рухан-ылары йыгиал, Совет хаки-миетиниц гаршысьша өвүт-үндев гечирмж билеи көне жигитл&рдсн, сарагыз йиштлерден подак дүзүп башлады-лар. Онын биринжи тотеарыны эшелюн билек Мара бакан

ugratdylar. Аклар йигрнми бирйнжи июла ченли Закаспжшын, көпленч ерияи эеледилер. Эмма Мара хениз етип билмӘндшюр. Кушка (гарнизоныньщ ватая бэввбидш» гөз өңинде тутан ынсаилы пеиераиы Востросаблин аюлара шшулмакдан бүтинл«йин боюн толгаярды[1].

Ашгабат гозгалаңындан хабар' алан Түркустан Республикасынын. МИК хем Халк Комиссарлар Сов1ети, Зэхмет Халк Комиссары Полпорадкини баш эдип, Закакшия йэригге делстатлар иберди. Делегатлар ёд угрыидакы шэхерлериң эхмиеглилеринде даяндьшар. Полторацкий хер митингде оөзледи, Оовет хакимиегтини горамага эндеди, ада1млары сынлады, көшилик халкын, мейлини ащ1адьг. Каганда болан митингде ерли эс-эрлер оңа сөзлемэге май бермедилер, гайта, делегацияныи, өз ягдайы хоеп астьшда галдьь Эмма Полторацкиб хоша өзини алдьфян адам дэлди. Ол социал-дамократ ■ партиясына ренолкҗиядан өаал, 1905-яҗи йылда гирипди, Баку ишчилернниң револтоцион ишлерине җаныокешлик билен гошульгпды. Ол парьш машгалада эмеле гелипди, типографияда ишлейэрди, тэ Бухара ишчилери оньг Петрошрадда чагырыпан Бир'инҗи Әхлируюсия Ооиетлер гурултайына делегат ибер-йэнчэ, харп йыгаҗы болуп ишлейэрди. Ол шол ерйң езинде икиржиЕлөмэн, большевиклере шшулды, сонра болса Дашкентде, Сшегг хэкимиетини беркарар этмек учин элине яраг альгп, ковпрреволюционерлер бчлен гөрешди. ОнЖан сон ол Совет хөкүметинин. илкинҗи органы болан «Совет Түркүстаны» газетине редакшор болды. Сонкы ваггда болса ол Зэзамег Халк Комиосарьг болды. Ол хекүмет делегахларына баш болуп, ионтррөволюцияньрң иң җүммүшинии, ичине гелйэрди, эмма ол хи бир затдан хедер этмэн, езини өрэн *рахат* саклаярды. Ол өз алып барян ишинин елмеҗегине, Октябрь революциясының бейик социал идеясынын бүтинтөвереклейин парлаж,а1гына ыванярды.

Чэрҗев вокзалыша йыгнаная ишчилер оны улы хөвес билен гаршыладыл1ар. Эмма Мары вокзалында оныц эдинден чыкан кэн болмады. Шол ерде Полторацкини гаршыланларын, арасында өэ нөкерлери билен Чернышшда барды.

Чернышов Полторацкиң делегациясыва сабырсызлык билен гарашярды. Марылылардая Ичван Тимофеевичиң эден тамасы чымманды: олар аклара гаршы дурмага, сөвешмэге тайынльж гөрмэн, гайта, алҗыраннылыга

«үшушдилер. Фунтмковдан телеграмма алан Совет член-«Г|,*«Щ1ен бир нэчөси 9ййэ>м пэлини позуп, гозгалан. күйи-не |Мшшлди. Шол лэли позуклар' аа санлы ишчилерин, хем <ишисинин башыны айлапдылар. Шейле яюдайда, хатда Ицаи Тимофөевичин өзи хөм, аз санлы отряды хем хош отлнда гөрүнйэрди.

Эмма он.а иөмөкч.и тапылды. Ол ослапсые ерден Ал-еша Тыченко душды. Алёша Чернышова гвэв дүшенде, Г)дцл өа атасыны пөрев ялы бегенди. Ол, Аоигабатда гоз-I алан турмаздан өң, гызылгвардвя отряды билен Мара дмишди[1], оощсы гүнлерде йүзе чыкан дүзгүнсизлиги тер-тибе юалмак үчин Мары Орвегшне көмек берм-елиди. Эм-. Мг'1 ол бирден змеле гелен ,агьир вак.а миөсюер гелип, наме [л]гжегшш 'билмбйэрдв: өзине гаршы гизлин гүйҗин букуп. Итаиыкы билип дуруп, аз санлы отряд бюхен сввеше та-(ЬдШ1 а)Шалымыды я-да ваатгы голдаи бермэн, Байрамала блкан чежитгелимиди? Шахерде *долса* ягдай *өрэн* яман-ды. Обада-да байларьщ хешелле каияньшы, р(уканыларын Оовете гаршы вагыз йөредйэнини, оларын аяк үстине гал-мата сынанянларыяы Тыгаенкю, Чернышова гүррүң берди.

Тыченкоң янында тер гара сакгаллы, уллакан гара **14-шш,** орта бойлы, пеаяенели, *туггуш* бир түркмен барды. Онын шол гөрнүши, дүшүнокелн гарашы Чернышова ярады.

ТЬРКЧШО онын кимдигини мэлим этдв:

- Иааи Тимофееинч, бу эдама Гарагеө ишан диййэ-лср. Гарагөз ишан Марыда Ооветиң, гызылгвардиян азык шнлерини үпҗүнлейэр. Бу Со®ет кекүмети бииен халк арасындакы векиллерден бири болуп, ил ичинде абьфайли, акылли/дүшунжели бир адам.

Чернышов Гаратөэ ишан билен танышанына айр.атын эхмиет бердв: шоның үсти билен халк арасында бир нэ-че иш опечирип билҗегане ынанды,. шейле ягдайлары она дуйдурып хем гойды. '

Олар ез янларыпа нөк-ер алып, Советин, җайына бар-дылар.

Со^вет башлыгыньвд михорка түпуни билен долы каби-нстинде гьйагалаңлы ■ гүррүн гидйэрди. Совет башлыгыпың аклшр билен сөвешмек хакьшда җаныгып сөайейэн сшине көписи! гулак асман, гайта, дүрли яңса алмак билен оны маюгаралаярдылар. Оның, аеыл, сезинн узатмага-да мүш-хннлик бсрмэн, голгун туруздылар:. Ягьфнысы күйки, де-тяееи даззаркелиңки ялы сакар, маңлайы түңни, шзлери

I

чукур, бу.рны ашеигерши, чаларан сампалы күрк товугыа гуйругы ялы човлы, сеси бооук бири еринден галдыг. Ол гойкы эллөрини галгадьш, хынчгырьш гегшедзд:

— Биз Совете гаршы дэл, Советиң башында отураң-лара, Совети өз хусуси мүлкине айлаидьфайларя гзрщы. Сизиң хич ваггда сөзиңиз бишен ишиңиз җебис гелҗек гүмаңы вк, Сиз, 031 ислепини гүйч билен ерине етирйэн өзбашдаж начальниклере өврүлдиңиз. ШонынАүчин хем биө Ооюети яңадандак гурарыс. Шоньщ үчин хвМ’ бив а>к-лары яраг билен гаршыпаадан, байяак билен гаршыла-рыс. Шоның үчин> хем бие...

Советде баш-бащдаклык гиденине, контрреволюцион сөзлөр-е орун бериленине Иван Черньппов чыдамады. Ол еринден гальш, газап билен гыгьырды-да, оның сөзинй кесди:

— Галат айдярсың!., Мен сениң хайсы партияданды-гыңы билдвмок, эмма сөниң сөз урушың — .пурсат араи йв-рен ики йүзли эс-эре чалым эдйэр.

Күйки говкы элини гурсагына урды:

— Мен эс-эрлигиме екүнемок, гайта, тутанъерли рево-люционер- бодааньвм үчан, оңа гуванян!

. ~ Аркайыв бол, оизиң ялы икийүзлилерии. шганы хем, гуванҗьв хем узага) ч>е»мез! Областда йүзе чьжаң гражданльж оөвешинэче зьгянлы, нзче эйменчхем'болса, сизяң ялы үмсүмоокарларың пердесиии сьфмага, совет дуисманларыны сайгармага, оның чүйрүгини сайламага бизе мүмкинлик берер. Хэзир җенҗеллеации отурмага вагт ёк. Аклары биз байдах билен дэл, яраг билеи гар-шыларыс!

Күйки богук оеси билен ене гарылҗык гьгьфды:

— Мен оени танамок, танамак хем ислемейэн!

Черньишов Тыченко гэз гездирди:

— Комиюсар, хорматлы ага өзиңи танатмак герек!

Алёша гапыньг ачанда, яиында ики саньг эли ялраглыг билен Мавы кабинете гирди, элини телиегиниң этегше галдырьип, чьшлакай' сьшат билен сөзе башлады:

— Түрвүстан Совет Социалистик Республикасьюын ады билен...

Тыченко элини галдьфып, Мавьшы саклады-да, күйкз йүзлшип, оңа гапыны салгы берди:

— йигренҗи харалмзада, совет оолдатының кимди-гини биз саңа гөркезерис. Деррев еңе дүш!

Kү/киши альгп чьгианларындан соң, Чернышов каби-Ц| даа гездирди:

'= Ннс; шм ажлары байда к билен гарщьшамак ис-əйəр?

Хич кимден сес чыкмады.

Полторавдвй Дашкентден гайданда, шагаяаны гансьгз гутарьш бшерин хаоап эдииди.. Эмма иш-ишден геченини ол Мара гел1мэнкэ аңлады. Ол Мара кынлык билен гелиш етенвни ЧерныиГша гуррүң берди. Ашгабат «•згалацы Орта Асыя демир ёлыньщ көп ерлерине тэсңр эдипдир. Фунтиковдан телеграмма алан эс-эрлер, акгвардиячылар-дөмир ёл бо-юнча аяк үстине гальшдырлар. Каганда тасдан делегацияны хвм туссаг эдан экенлер.

Полторацкий Марыда ягдайың хас хем яманлашаныны аңдады, Шу гүн зртир гелии етен Чернышое командованийэни вагтлайын өз элине алан хем болеа, щэхери хар'би> ягдайда дийип ыглая этмэге хэзирленен хөм йолса, шэкериң ярар улагларыны мобнлизлемек карарына гелек хем 'болса, инди гичди. Шэхериң. четлеринде ковчум-кдачум адамлар, төрүнйэрди. Эллерт яраглылара-да дучар гелинйэрди. Совете гаршы вагьгз гидй&рди. Сдаеше ярарлы улаглар гизленйэрди. Аз санлы мияиция шэхерде дүзгүн саклап билмейэрди. Гызылгвардия атряды яраглан-мак, үпжүнленмек билен мешгулды. Ашгаба-тдан эшелон үстине эйелоЛн угрЛаныны 'болса диспетчер хабар берйарди. Тежене гелен алты йүз акгвардиячыларың хем милли комиггет тарапындаң тапланан ики йүз атльшыңаМэм Мара бакан гайдавы мэлим болды. Белвв, Эзиз х>ем өз нөкервни шолара гошандьвр диен ой Чернышовың 'бсйнисине Лгелкп-гетди.

Марыны ики-үч йүз пияда гошун билен саклап болмажагы Полторащкэ аныкдьв, тайыпланмага бол!са вагт галманды, акларын шу гиоке Мара гелип етжеаслери мэлимди. Полфораик|ий натты голдан бермэн, делегацияны Марыдан йнприми бөш килюметр 'гүедогарда 'болан Байрамала ибврди, оларың яньша Гарагөз ишаны хем гошды. Олар ишчилериң, дайханларың арасында өвүт-үндев гечирип, аклара гаршьт гүйч тайынламалыдылар, Олар билөн бияе Чериыповы хем иберди. Əхлн гүйҗи бир еретоилал, аклар билен сөвеш альлп бармак үчин оны командирлик везипесине белледи. Ол Марыда диңе Тыченконы хем оның отрядыны алып галды. Чернышов оньг

-єке галдырмак ислемесе-де, ол оны рахатландырды: ол Марыда узак галман, диң-е »арби ягдамлары а>ныклажа-тыны, Кагана гелип етен отрядьщ херекетини тизледдир-маге чалышҗагьгны, Дашжент билш сөзлещҗөгшв, ягдай хас яманлашып галса, өаиниң-де бу ·ерде эгинмэн, деррев Байрамала барж,агыиы мэл»м этди.

Черньшжкв билен делагацияны установлени оон.. Дахц-кентден гошун гелио етишшйэнчэ, комисоар хайсы бир ёл ■билен хем болса, акларын херекетини саосяамапа чалыш-ды. Ол Фунтишвьг лрямой провода чагырды, захметкеш санының нэхак дэкүлмезлигини, шоның үчгин хем гошун эсерекетиниң вагтлайьн. сакланмагыны талап этди. Фун-тико® оның билеи мьшайым сөзлешип, · барлышык месе-лелерине гарамак баханасы бишен Полторащшни Ашга-•бада чагырды’, ёлда паагел берилмез ялы гөркезме бер>-җагини мэл-им этди. Эмма комиосар оның хилесине [1] берилмэи, Фунтиковың ©зиниң Мара гел1 Мепйнв хайыш этди. Фунтиков, комиссары аркайын этмек, оны хайсы 4ир ёл билен хем болса эле салмак ниегги бииеи, хошал-лык билдирип, эртир сагат он икиден гиж.э галман, Ма-рыда болҗагьины, оөвеш йслемейэнини, гошум херекети--ниң ёклугыны, Ашгабатдан уграок,ак болян биринжи эшелоны саклаҗагыны мэлим этди. Кюмиссар, Фунтико--вын хилесине |берияьмесе-де, оның айдышьг ялы болман, гайта эшелонларыц ыалы-ывына гелйэнини билюе-де, хер халда, харби херекегги бир аз төсдирөрвн хасая эвдй.

'Полтораащий телегр-афханадан чыканда, гиҗе сагагг үчиң җаңьгаы урярды. Айсыз дуры .аоманъщ йылдызлары өз канунлары боюнча асудалык билен балкылдашярды. Гүндизиң гызгый ховуры совулып, гиҗе салкынлашыш-ды. Адаек,ьис якьвмлы шемал есйэрди. Дуралпада маяёвр эдйэи паровозың шакырдькындан, кэте оньвд гыюгазкьж гугулдысындан башга сес эшидилмшэрди. Комиссар Дашкенди заказ берип, Түркүстан Халк Комиссарлар Советинии, башлыгыны прямой про®ода- чагьфьипды. Шол провода гелйэнчэ, Тьвченко билен перронда гезш здйэр-ди. Бирденкэ шэхериң гүндогар четикде — гызылгвар-дшң дурян ериниң шлайьгнда атьгшык · башланды. Пол-торацкий окы хэзлвркя буланчакльвкда умуми бир ягдай дийип дүшүнди. Эмма түгоең оеси кем-кемден гүрелди. Тыченко ракатдан айрылдьг. Комиосар Алёша йүзленди:

— Елдаш Тьгченко, мениң билишиме гөрэ, сизиң хэ-зир шол ерде болМ!агын,ыз герек.

! 1)НК'НКо агыр ягдайда галды:

~ Сизи еке галдырмак нэхяли болар?

= Бке билен икинин, ончаошы тапавуды ёк. Сиз она ».г)/Ып егишмесеңиз, арадакы душүимезлиги тиз ёк этш!тшз, атышыгын баржа көпелмеги, бүпин шэхере я-8-((,'шагьг мүмкин.

Алёша икирҗинледи. Полторацкш оньін, эгнине *эл<ти>* *ншды:*

— Досгып, хээир икирҗиңлемек ваггы дэл, айгыт этш, дүрли кынлыкдан -баш чыкармак ваггы. Партия (шзв шейле бир юмуша буюрдымы — ики-де божак, екеде бюлоак — шол шш ерине еггир:мек бизин барҗыадыз. Мен хэзир еке-де болоам, менде миллионьщ ынанҗы, миллионыд гүйж.и бар.. Щоньщ үчин сш менден этиетч атме. Анха, атлар эерленги дур. Ховатьфльг ялгдай душ гелсе, минер-де деперин. Бар, гардаш, бар. Шол нэсазлыгын, себзбин» биленивден, тертиш дүэедениаден сон, телеграфа гел.

Полторацкини Халк Комиссарлар Советиниң башлыгы билен таныпдырыпянча, сагада голай вашг гөчди. Ол иң соңында Закашиинын агьф ягдайыны, делегацияны нэме үчин Байрамала уграданыны, Фунтиков билен болан гүррүни мэлим этди. Халк Комиссарлар Советйшщ башлыгы она Дашкентде гызылгвардиянын аз гаданыны, Гызыл Гошун бөлүмишщ яңы гуралып *башлт*ныны мэли-м эдип, Закашия дөмир ёлвь билен Чэрҗев, Ашгабат, Краеноводюкин үстинден гачки Руссия барян *Ыкюова* сводяый полкьмш пейдалакмагы теклип этди. Шол полкы Байрамалъща оаклая, акларын. гаршьвсына йүзлендирмэге, шонлук билен, Закаспиида дөрэн гоегалаңы басмага гөркезме берди. Полторащкий оньщ гвркезмеси -бил«н ончаклы канагатланмак, үлкеде йүөе чыкан элАхснч вака етерлик ахмиет бермейэнлөри, шейле ягдайда Дашкендид хем хавп астындальпгы билен игенди. Башлыж, Полторацкиниң Түркүсганьщ хэзирки ягдайындан ончаклы жабарлы дэлдигинв дуйдурып; шол барада Ленине шу >гүнки берен телеграммасыны окады:

«Түрлкүстан Реопубликасы душман пенҗесинде. Оренбург, Ашгабат, Верный фронтлары довам эдйэр... *Инлис*лерин херекоти өлйар... Сиаряд, яраг етенок... Ягдай ерэн айылганч...» ! -'т"

Дашкентден берилйэн хабар хениз гутарманка, шэхериң Ашгабат тарапындан атылан тол гүмадүрдиси теле-

графхананы сарсдырды. Артык дурара вагт галмады. Полторацкий' телаграфча соңкы сөзкнн айдып акларыц Мара гелениии Дашкенде хабар бер дийип деррев атлаямак ииети билен гапа бакан ылгады. Ол гапыдан чыкан бадына, эййэм перронда пейда болаң акгвардиячылар оны 'Гуҗакладылар. Полторадкэ сапанчасына япышмагада май галмады.

Хова яитыльга башлапды. Вокзалың голайыада. атышык янгганярды. Полторацкиниң Тыченко бишен гезим эдеи перроны акгвардиячылар билен долупды. Эмма Тыненюодаи дерек ёкды. Яраглыларьщ өңине дүшүп барян Полторадкий, Тыченко бери м>ени голлаҗак болул, эле дүшэй-мөсе ягшьщыр, дийет ойланярды.

Тыченко болса өз отрядына Байрамала бакан чекилмаге буйрук беренден соң, станция етип г-елйэрди, Ол өз яны билеи ики' сады .пзардиячы ал-маң хем күйине дүшүпди. Эмма хер^л^ бир сөвешиҗиниң хэзир өз еринде герекдигини хе>м көплүкден екэниң гизленмесинид аңсатльгыңы ядына салып, өңки пикиринден дэнипди.

Змма ол еке өзиниң хем станция бармагьшьщ аңсат дэлдигияи гарди: оның Полторацкий билөн гезим эден перроны эййэм яраглы акгвардиячылар билен долыды. Ол нирэ йүзленое, гаршысындан душман нөкери -пейда болярды. Ол, дөмир ёлың якасындакы хаятың дүйбине, агачларың арасына букулью, тел^л^еграфа голайлады. Шол вагтда болса гос-голайындакы болян гүррүң гулагьгна илди:

— Бу дуран ат кимвңки айт?

— Яңы шутайда бир болыпевик тутдылар. Ол Дашкентден гелен адатдандашары комиееар экөни. Ол ат шоныңкьг.

— Ханы рның өзини нэтдилер?

— Нэдерлер өйдйэсиң?.. Я түрмэ басарлар я-да гөни хаята сейэрлер!

Алёшаның эндамыаа чүмшүлди йерэп, ганы бир хили доңана- дөнди... «Иеди нэш-ели? Чаласынлык билен комиссарың атына атланагадан, Байрамала бакан гачмалымы? ЁК, ол мүмкин 'дэл! Комиосарың халыпдан хабар алман, Иван Тимофеевичиң, делегацияның яньша мен хайсы йүз билен барьгп билерин?..» Бирденкэ оньщ нср'ронда Полторацкий билен хошлашаньг, партия ишине вепальшыгы хакында оның айдан гызгын сезлери' ядына дүшди, шол сөзлер онын гулагында хэзир хем яңланьт

дуран ялы ду-юлды. Алёша ез яныпдая: «Шуныц.ялы агьгр яадайда оңа көмегим етмесе, хаиы менид ода вепа-Лыльгып? Хаңы мени« болыпевиклигим?.. йөне вели, оца хайсы ёл билен иэмек эдш болҗак? Ол түрмеде отыр ахьфы!» дийип ойланды. Алёшаныд түрмэ бар[л]магы хасая дэл, хатда онын көчеде гөрү.вм'егинид өзи хова-тырлы...

Тычеико бирденкэ ослагсыз ердам шатлык .гелип етди: түрме н-ачальниги өзиниң танышыдыгы ядына дүшди. Ты-ченко Аллгабат түрмесинде гаравужа, ол шонда пара-вуллар начальнигиди. Ол сыясата, инче затлара оңлы дүшүнмейэи, ындарма бирадамды. Сен дий»п адьшы тутсан, ол монча боларды, Шонын. билан биле, ол эл-майшы сеййэрди, &з җүбдасини хөмме затдан мукаддес хасап эдйэрди. Алёша үчин оныц шол хэсиетлери хэзир хеммесиаден хвм одайльгды.

Тьгч'енк'0 шэхерид четрэгиддэкв көне тама ©зини ок-лап, гүн яшыи, гаращсы дүшйэнчэ, шондаи чыкман ятды: Полтораадкши' голламак барада ез яныпдан дүряи план-лар дүзди. Ол диде идрж гаралАндан соң, ярагыпы шол ерде гизлэп, йөнекөй шэяер адамсы сыпатында гөни түр-мэ барды, начальяиги гөрздек эерурИетинид барызньг мэ-лим этди.

Түрме начальнигй Алёшаны гвренде, гөзлер» хана-сыядан петрөп чьгкайьна гелди: аклар шахере эе болан вагтында, гызылгвардия комжсарыныд өз гаршысында пейда болмагьг *оны* хов-па салды.

Алёша оныд совалыпдан озал хабарыпы мэлим этди:

— Достып, мен сада аркайынланьвп гелдим: ислеоед, мени голла, ислесеӊ — өз элид билен хелэк эт!

Начальник Тььченшныд сезшден .хас хем горвды: чымгыпсыз бир этмиш эдип гелендир өйтд», хавяльг *бвр* ■сес билен сорады:

— Нэме хабар?

— Мен болыпевиклер билен гитман, сада аркалаиью, гачыц галдьгм. Хэзир штаба барсам, мада өди билен ыданҗак дэллер, беевба-р ынанайсалар хем, фронта яжбер-җеклер, фронтдан, уруш-чыгьврьшдан мен' халыс без* ди)м... Мен энтак елм>ек нслэмюк. Шоныд үчин хем гадым-•кы достлугы назара альш, мада өз яныңдан боларнбол* ма-з бир гуллуҗак бер. Гой, мени хич кш гөрмесин хем, билмесин хем.

Начальник оңа җогап бермән, шеклеммек билея гаради. Тытөнко оөзвдин соңыпы еггирди:

— Хава. Бэшатарьим билен натанъвмы хем голаңжакда гизледим. Олары хөм сен нэме этсең, эз ытымрында. Мөн олардан бизар.

Яраг сввдасы хуруч алан вагтыеда, ики яраг аз зат дэлди. Ол начальнигии, нөбсини отувдьфды, кешбине мылайьш шөхл-е индирди. Эйсем-де 'болса, гүмүртик жргат гайтарды;

— Сен ене бир нэче гүнден гел, мен оңа ченли бир а» ойланайын, белкя, оени гаравуд начальниги беллэрин.

Алёша оң|а чынлакай йүз тутды:

— Мениң игу гиж.энин, өзинде, хэзирим, өзиаде гидерееАрим ёк. Түр:мэниң ичияде сув чекйэа эт, сүбсегэр эт вели, *хэзириң* ©зинде мени бир ере ерлешдир. Менин. башгагидере ерам ёк.

Начальник бөврини диңиргеди. Шол гиҗе хакыкатдаи-да, гаравуллардан бири гелмэнди, оньвд везияесинк ким |билен чальшҗагына акылы етмейэрди. Бюльшевик комиссары гетирилени үчин бу гиҗе гаравуллык, ылайта-да, •гуйчли болмалыды. Начальник оны ички коридора гаравул белледи, барк табшьгрык берди:

—■ Хэзир түрме гаравуллыгы хас-да җогапкэрли. Бизде хэзир Дашкентден гелен большавик комиюсары отьф. Сен ылайта-да, шоиы /пезден сал<ма. Эшитмедим дийме — сэюел бир аат болайса, җаиыңдан гечмели бол:арсың!

Тычениo хайбат урды:

— Мен оны ©3 элим билөн "өкларъш! Ол мениң и« яман душманьш ахьфы.

Алёша түрме сапанчасыны дакыныл, коридора барандa, бирдеякэ йилренҗи 'бир адама гөзи дүшди: ол оның дүйнки туссаг эдени — богук, күйки эс-эриди. Ол түрмедев боигап, чыкьш барярды. Алёша нэче чаласын гизленседе, 'күйки оны танады. ■

Полшораакий одиночкада отьирды. Акларың харб» штабыныц шол гүнин өзинде оңа өлүм җезасьвны беренини мэЛим эдипдилер. Ол ез елүминнң санлы сагады«ыц, галаныпы! аңлапды. Оньод башындан гыюга ваитда дүрли вакалар, дүрли ойлар гелип гечди. Алпгъш гулпагыньв ынҗадып бөкҗеклап йөрен чагалык ваггьг, *шт~*графияда наЛборщкк болуп тшгайэн ешгинҗең чагы, Лени.япрадда биринҗи гурултая гаггнашаны, шонда Лениниң сөзини дчгңлэни, ДашкенГде болан рвволюцгаон

герешлери хем башгалары бирйннбирии гөавнин, өцинден гетди. Адатдандашары- комиасияның ишиндөн .нетиже чыиманьг, партияньвд та)бшьфыгыиы ер«не етирип *бт* мэни, Түркүстаиьщ ү)стшге гара булуг сая сальш, Савет хэкимйетишд бир. яныдан богульш' (баряны оны хюрлады. Ол өз өмриниң соңьшда, ивдики яшажаклара, социаливм хем шммунизм гурулышьвгында гайдуовеыв гөрешжөклере, яггы дүнйанин шөхратлы шэхлөсине буйсанжаклира бн.р нэче сэз галдьфЬга гиггмж «үйине дүшди. Эмма кагывчгалаад «иреде?.. Яланач тагтаның үстинде отуран момиосар манлайыны ики элинин аясына альш,- чувдур» он чүмди. Оныц пикир'» түрмеден 'чыкып, узакдан-узаклара ашыи гдада... Бирденкэ-де Тьгаенко билен перронда гезим эдйэии, оның, нэгиле болуп гиден» гөзиниң өңине геяди. Шол вагтда гапынык кичижик гапажыгьв чалажа шыкырдады. Комиссар оңа-да үнс бермэн,- ойламагында довам этди. Онын, саялыжа вагтьв кем-кемден азалып барярды. Ол шол а®аакыпс ваоты: х-өм халкпейдасы учин уланмак- чэресини аитарярды.

Бирденкэ ол:

— Елдаш комйссар!.. Елдаш комиссар! —диен оес эшитди.

Оолгшрацкий башыньг галдыранда, ачыпаи гапажьскдан; Алёшаның жанлы гөзлерине гөзи дүшди, хошаляыкбилен өржнден галды.

Олар* огапыцыц ики иныпда дуруп сөзлашдилер. Алёша өзиниң шол ерде нэкиьли гтейда боланыны мэлим эдип, нэхили ёл бшгон оны гачыратага иөмек эдип 'билжегинисорады.

Полторащкий бир минутльж оя чүмди. Тьиенионын, бир ваатда Артык билен шейле етгдайда дураны төтэн*ден бейнишне гелда гечди. Ол ваггща Артыгы рахатландырмак, оңа төвүнлик бермек гереасди. Комиссар, белкя,., оңа- метэч дэлдир. Тьиенио оның кешбинде горкьвдан, довулдан хич *бщ*> зат сайгармады. Полторацкий иң соңында өз гшкйриви мэлим этди:

— Алйпа, ойланып төрдим вел!», неттиже ёк... Шейле ■ ягдайда—бизиң икимиз хем хелэк боларыс. Иң ятшьсы, гой мөн бир' өзим... Сенде кагыз-галам бармы?

•Шол вагтда коредорың гапьвсыпың аңьирсыцца галмагал эшвдилди. Алйпа оңа хич бир жогап гайтармагада етишмэн, гыссаг арада язгы дептерчеси билен галаш' узлатды-да, гапажыгы чаласын япды.

Тыченконы түрме начальнигинин. янына чагырдылар.

Начадьмих Тыченконьг гоагалаң билен кабул эдип, оның эййэм та1налан.ы)ны мэлим этди:

— Сени туссага гаравул дэл-де, гаравульщ гарамагында туосаг гоймалы диййэрлер... Инди нэтмели?

Тыченко гоагалаңа дүшмэн, аркайын җогап гайтарды:

— Мен өз язгыдыпы саңа таюшыраньпмы г*елен 5адыма, саңа айтдым ахьфьт. Мениң җогабым хэзир хем *.шол,* ислеоең, ынха мен, сапанчаңы сыпыр-да, камера ибер!

Алёшаныйндили нзме дийсе-де, эли сапанчасының сапындады.

Начальник икирҗинлем-ек бил-ен гепледи:

— Мен оңа, окьщ гөрени сен дэлдигиңи айтдым, ялңышансың дийдим. Күйкиң өзи харамзада адам болара чөмели, маңа ачык га-ршылык гэркезмесе-де, эртир оның дава турузмагы мүмкин, дерңэп гөрмеклөри мүмкйн. Шоның үчин хем мениң саңа маслахадым... сен Ашгабада гит.

— Ашгабада? ,

— Ашгабада нберилйэниң барада мен сөниң элиңе мшүрли хат берейин. Ёлда сени барлан, саңа мүнкүрлик эден бол 1 маэ. Сен ене тадымкы ериңде ишлэрсиң. Соң ховпдан гутуларсың, менин, хем гулагым дыич болар.

Тыгаенко оның хатьгны аланданоокдаңдана ченли — поезд вагтьгна ченли өңий еринде галмагыны хайыш этди: хэзир башга гидере ериниң өгыны 'мэлим этди. Оңа ченли ол ПолторацКин» ене бир гезек гөрерин, .белки хем, оны гачмага өндэрин дкйип ойланды. Комиосары сыпдырып билсе, ол өзтаиң хелэклигини хич бир зат хасап этди, омыц билен биле хелэк болмагьг хем ол өзи үчин багг. хаюап этди.

Шол ваггда телефон жыңңьфдады. Алёша начальниг»ң телефондакы геплешигинден — җезаны еринё етчрмек үчин хэзириң өзинде түрмэ бакан амгвардиячылар иберилйэнини аңлады.

Тьпченкоиың йүрвги авады. Ол Дашкент комйссары билен илки душушанларында терслешенвни, хөкүм' җезасьг ерине етирилйэн вагтында, оның янында өзиниң хөад болмак иклейэнини началъннге мэлим этди-де, өңки ерине —* Коридора иберилмегини хайыш этд». Түрме начальшги тежрибели гаравулың шол ерде болмагыны дерва-

йыс тапын, акгвардиячылар Полторацкини алып гидйэн-*чэлер,* ТычекКоны ене шол коридора угратды.

Полторацкий ин сонкы[1] сагадыны хем рдаолюпвя уг-рында харч эдип, ишчилере язан хатыны гайтадан акап отьфды. Шол вагтда ене гапаҗык ачылды, ене Алёша-нын жанлы гөзлери '.ялиылдап гөрүнди. Комиссар кагьгз-галама япышып, чаласышгьйс бшгсн ене бир *нәче сетир* яэды. Ондак ооң еринден турүп,' деттерче билен галэмы Алёша берип хайыш этди:

— Букъг өрде гизле. Бөрк сакла. Эле дүшмезлише чалыш.

Тыченко ачарчьгньгң., гаравулларың үсти бйлен ко-мисеары шу гиже алып гачарын хасаст эдшди, эмма она май болмады. Ол хатда ез планыны Полтораикэ мзлим этмэге-де етишмеди, диңе хаты гөзиниң гөрежине деңе-җегини мэлим эдип билди. Коридорың чешнде ттейда бо-лан көп сайлы эдик дүкүрдвси оны гапажьигы гъвссанмач ягамага межбур этди.

Гозгалаңлы Тыченко коридорда гезиме башланда, ак-гвардиячылар «штйосарың одиночкасына шахьфдашьш гирдилер. Ол, гапыда дурутг, комиссарың акгвардиячы-лара болан иң соңкъв җошгунлы сезини' зшитди:

— Сие адамчылыгыны йитирен, йьфтьгҗылык үчин яллании бир' топар' а»маз итлер-!.. Сиэ империализмин ягл-ы лушасына гызьйгып, ‘бу гүн мени даңсанмз, эртир олар езиңизе мензеш итлере шзи дандырлар. _ Сиз унуг-маң: мен-и, маңа менэешлерв атмак бюген реЕЙолюиимны богуп бшгмерсинда! Шейле йьфтыжы чэре, гайта, сизиң '«з хелэклигаңизи чалтландьф!..

ПолПорацкини ойяночкадан чыкарьит, алыя уграды-лар. Тыченио оныц ызыидакылар билен гаржашьпт, гейэ ол!-да униградянлар хшмүнд[л] сапавчасьгна япышьт, гоз-галаң билен пурсат арап гитди. Эмма көчэ чыканларын-да, ол 'хич бир зат эдип биямескегини анлады — яланач гы-льмлы атлылар көчэни долдурьит дурдыпар. Алёша ал-җыраңңыльйс арасьвнда шейле ойлавдьг: «Мен бу ягдайда коадиссары! хем голлап бялмен, өзим хём хелэк боларын. Оның иң оонзоЫ хаты-да пужа чыкар. Ол хатьг, *бешжҗ* ол езиниң иң голай адамларына язандыр, белки, аялына я чагаларына язандьф. Эгер менв оньк гөзиниң альгнда түтсалар, мен оньг өлүм өщщдаки рахадьвндая, анелжегин .умыдындан-да дындарарьгн».

о Алёша умытсыз гаранҗакланда, четракде даңылгьг

дуран эесяз, усти адамсыз бир ат гөөине илда. Ол ослагсыз айгыт биден, көпид гөзине түйдүшил, шол ата чаласын атланды'-да, гамча [1] басды, алагараңкьгның ичинде сүшүго гиден йылдьфым яльг тозден йитди.

Шол иш шейле чаласын йүзе чыканы үчин, туссагдан гөзлөрини үйтгегтэв дуран гараовулларьщ хич бири оны сыэмая галдьг. Оныц ызындан атылав оклар ода хич . бир алач эдшт билмедя.

Полторацкий ьитыярсыз йыпгырды. Узаклашяв ат тойнагының гүпүрдиси оныц гулагына революцияныц үстүнлиг», гин җахана шшхун салан дабаралы овазасы ялы яцланды!

Дөрдүнщи баш

Бүтин Теҗен шэхеринде, хатща дөмир ёл дуражас»' нын. төвереклериие ченли-де телтаекли тохум берилөн ялыды: пөйэ диерсиц, гүйчли бир ел мүңлерче пешм-еги ховада галгадяна меңзейэрди... Ззи-заң 'хөкүмине гөрэ, бүтин Теҗен илаты боюнча, хер 'бэш өйден бир адам йьгнаныпды', Оларың дашындав-да өз огуллармны, ата‘ларыны, доганларыны угратмага гелен хюсдарларъ? кэңди.

Эзиз өз вагшылыгыны бүтин көплүге гез эдип, ене бир геэек геркезиядя: дедщр ёлы басып шэхере гечилйэн улы ёлың гапдалылда өли бир гөвре асылгы дурды. Оның гурсагындан асылан тагтада ири хат барды:

«Эзиз ханың .гаршысына гвденин. болҗагы шудьф!»

Эзизиң кэбир машгаланы бүти>н гырдьфмагы, адамлары ялаңачладьгп урдурмагы, шол өлиниң ®ө.пиң гөзиниң өңинде асыльго дурмагы, оларын гүнэси я[1] бир эш«ши үчин болман, көпиң гөзиниң одыны алмак, Эзиейң адыны эшиден адамыны сандыр.атмак ниети биленди,

Шол улы ёлың кенарында асылып дуран — Хораз багшыды.

Хораз багшы өзинвң егщгиш яша голай өмриииң аграмыны багшънылык, билен гечирипди. Ол той адамюы, шатлык адамсы, шагалаң адамсыды. Ол хемише халк ичинде. гезен» үчин, халкың шэхт», мейли, ниети, шатлыгы, гынанҗы оңа аянды. Ол мешхур шахыр болмаса-да, халкьгң шахтине гарап чендан айдым дүзмеси барды. Шол дүзен айдьгмларъшы болса тойда, мэрекеде шовхув бил!ен айдярды. Халкың хэзирки гечирйэн гүнлери, соңкь?

агыр ягдайлары она тәсир эдип, Эзиз, хан барасында ол айдым дүзди: ' -

Халкын баггы гунчалаян чагында,
Халк башына гелен апат, Эзнз хан.
Ган гөрунйәр гөзлерннннк агында,
Вагшылар вагшысы, хупбат, Эзиз хан.

Мечев берйән байлары ол халаяр.
Галтаман ол, халк малыны талаяр.'
Гана сувсан нежис гылжыш ялаяр,
Ырс араяр — иле эзъет, Эзиз хан.

«Дин» адындан йыгнап ишан, ахуны,
Өзяне ат берди — «Тежеңин ханы»,
Гөр нәхили гүне салды дайханы?
Тарых бойы сана нәлет, Эзиз хан!..

Хораз баатшы тээе дүзен айдьимыны кагыза яздырман, хич киме ввретмэн, диңе бир -мэрекеде екеже гюкё айдым эдип авдыпды. Шол айдым ез йүрекл-сриндсн туран дайханлар оны гайталапчгайтал-аи айтдыръщдылар. Арадан гүв (гечмздкэ болса... Эзизиң сьфтагагы Хораз багшының бойнындаи илипди. ■

Улы ёлың кенарында асылып дуран Хораз батща серетмэн гечЕйән, она йүреги авамаян дайхан ёкды. Онъщ гурсагындакы язылгы хаты окап билмссслср-дс. оның оолан, бир аз елленен кешбщде вашшыньщ вагшыльгк аламатыиы гөрйэрдилер. Өтегчилериң сеслерини чыкарман, улыдан дем алмаклары болса, шол вагшылыга гаршы жошян газан аламатыды.

Оныц голайына барып, хырыдар чинерилен . бир ящ йигидиң гвзлеринден ьитьгярсыз яш акды. Ол гаты ■ гсплсмэн, дине хамсыгъш хүмүрдеди:

— Багшы ага... сениң тэзе дүзен айдымыңы хөвес билен двңлэниймиз өңки агшам дэлмиди?.. Оенмң шол хош овазың ил шинде хениз хем янланып йөр акьфы!.. Оның хич ваггда динжөк гүманы-да ёк!.. Сениң шол айдымың үчин дайхан сенм элинин аясында сакламалы дэламди?.. Ах, вагшылъгк!..

Шол вагтда болса ики саны жигит ол мигвдв гамчьт астына алып, нирэдир ковуп гитди...

■ Улы ёлың кенарьгнда *аеылъгт* дуран Хораз багшы, бир гарашда — экин ичиндэки гарантга ялы төрүнсе, икинжи гарашда — гыжытды гыгьфян жарчыны яда салярды, хатда хер гечениң гулааына оның игенчли овазы-да эшидилип дуран ялыды:

!•: г- Эй, алланан, ёвуз гүне дүшен адамлар! Сив өз башыңызын устинде турян тозандан кабарыныз ёймы[1]?.. Счз шу гунки вагшьшыга бир сын эдиң. Сизе эркли дөвүр, багтлы заман, гурплы дурмуш 'гурамага җан эдйэн Совөт хэкимйетине гаршы йыртыҗы аклар, (вагшьг Эзиз хав ганлы төрош альгп (баряр. Сиа олара (керлерче эерйэрсаңиз... Шиндем бир пилле, сиз дүшүниң, олардан алан яраргларыңызы өзлерине — Эзиз хана, акл-ара гаршы авүриң!..

Шол сес Хораз 'багшынын оес» [л]болман, халкың шдүигүнҗесинден эмеле гелйэн хакыки би,р овазды. Хораз батшының ренки өчен акшвулт кешбинден 'болса шейле оөзлер ящганярды:

— Эй, 'башыиа гай дүшен 'бичэре гүмралар! Сив маңа тараң. Мениң нэме гүнэм, нэме языгьш барды?.. Халкың шатлыгы мениң гуванҗьвм дэлмидв? Мениң гайга, яса[л] гаршы дуряиьпм, хемйше .тюй агтаряным сиввң өзиңазе мэлйм дэлми?.. Сизиң агыр гүниңиз мениң йүрегими аватмаярмыды? Мениң тамдырамың киршини яңландьфяи сизиң шатлыгыңыө дэлмиди? Мен шейле хала этмиш үчкн дүшмэн, сизиң гүниңизе агланып үчин дүшдим. Вагшьг Эзиз хан мени тэмвз хшадан дем алмакдая дьвндарды... Гой, мен җэхеянем!.. Мен сизиң гүниңизе янян! Шу ,болуп барьвшыңыза, шзин. бир нэчэндавң ганыңыз урпакларың арасына сиңер, этиңиз, сүңкиңиз болса ымгьф чөлще гуртнгупшара шам |болар!.. Достлар! Сиз укыдан шньгң!.. Гөзиквзи гиңрэк ачың!.. Сизиң дөвриңиз — вагшылары көкнне-дамарына ченлн көвлвмек дөвр«!.. Сиэ шоны унутмаң!..

. Багтсыз, эрксйз адавдлар Хораз багшының душында« өз далерини хүмледип гечйэрдилер: хэзирки гулакл арына эшидилйэн хакыки сөзлер, ховп, хелэкчишик оларың аңларындан гитмейэрди.!

Өтев плж.еден башлап, Мары тарапына бакан зшелон үстине эшелон гечйэрди. Хэзириң өзинде дуралгада-да бирзоойелон дурды. Оның үстинде, алгызларындан еңлигол сокаймалы тситларың. ниллери сомалярды. Шол ниллерин ичинде 'йуелерче адамлар үчин өлүм! гизленш яггьфды. Эмма эшелондан душүп, вллери > баклашхзлы ылгашян дүрлв яраглы, дүрлв гейимли, дүрли 'ящдакы адамлар шол елүмлерден хабарсыздылар. Олар хнол өлүмлери өз■гелөр үчин алъш барярдылар, 'Өзлери үчин кас згем айьш-

ганжрак өлүм, беслөнйэнини ,ола.р унутмасалар-да, шол өлүмлерин, өалеринден сова гечҗегине умыт баглаярдьь. лар.

Эзизиң көне җигитлери, тэз& йыгнан адамларн стаицияныд еңиндэки дүз мөйдака үйшди. 'Олар -ротала' ра, '©зводлара бөлүнд». Хер рота қамандирининң янында бир акгвардиячы офидер гоюлды. Шэхердэки дилмачларын., рус дилини билйэшсерин бары мобилизленди. Шэхер сөвдагэрлерининң оагуллары оңа кейпихон гошулды. Эзиаии, -өз штзбына герек дишмачлардан, адьютантлардая башгга, дилмачлар 'офицерлере-де етда.

Шол ерде тззе тошуна яраг лайланды. Диңе те*ни герүңип дуранларың эшиги чалшьгрьщдьв. Яраглар, эсасан, берданкады. Берданка гэтеренлериң ичинде ялынЛүз огланлар хем барды, сахгалыны сыранлар, муртларыны товланлар хем барды, яшы элли-алтмыша сер уранлар хем барды.

Дүрли (яшдакьь йьыгынды адамлардан ыбарат роталар, взводлар шол өрде ,нызам эдий башлады!. йыгындьг «тошун» эдим урмасыны бшгмэн, сага дийиленде—чесе, чепе дийилендё — сага дөнди. «Кругоад» командасы бериленде, ярьпсьшың йүзи эйлэк, ярысыньщкы бейлэк ©врүлДи, айланып билмөн йьикыланлар, найзасының уж,ы гоңшысының телгаегини галгаданлар хе1м болды. Дегмир ёлдам узакдакы көне хаяты нышана эдип атдьфыи гөренлерииде болса, окларың ики-екеси оньщ үстинден шувлап гечое, көписи оңа етмэн, тозан турузды, атянларың .аграмы — чекери гысанларында гөзлерини юмярдылар.

Офицерлер-инструкторлар илки бада взводдай-взвода бакан кейпихон ьшгашярдылар, түлеңи нөкили тутмальгдыгыны, нэхили атмалыдьягыны, нэхшхи найза санчмалыдыгыны өвредаэрдшгер. Пил. саиьгна адатланан элле]> яраг тутмасын-ы. билмайэрдадер, .ярагың • йылманчак савук ншти шол эллере йылан тутандан энайы дэлди. Офицерлериң өз вөкерлеринден гөвүнлери гечди. Олар шейле гошуның урушда сөвешҗең дэл-де, аяибагы |болжагыны. шарапниле иймит болҗагьшы акладылар.

Гөзлери йит», өзй толча ялы, кичиҗик бир офицер вө ңекерлерине, [белентли-несли хатара телиеклере гөз г*ездиренден сон, инчемик сеси билен өз дилмаҗына игенди:

— Мен нирэ дүщдим?.. Булар гошун дэл-де, хениз баш еюредилмедик дүздэки тез хайванлар! Булары шу яг* дайда, хий, фронта ибермек болармы?

Алабедер шшунына гараи, йүзини чьпгып дуран Әзазин. айылганн гөзине пөзк дүшен дилмач оңа вәхим берда:

— Зыниы ёк, сесинд чыкарма!.. Уруш ныэамыны билсин — ха билмесин, Эзиз буларың, жаныиы алар вели, өз ислегини ерине етирер. Нэразылык, гой, кимден чыкса чыисын, бизден чьисмасын. Бпсам гагшы дүшмез!

Шол вагпда Ашгабатдан йөрите поезд гелди. Эзиз ез адьютанты !билен шона бакан хайдады. Лосздин: штаб вагоньгндан Желил ишан, Бүзмэйиндэки йьвгнакда а-гзыны тапүрҗедип гөплөн Гаразат молла хөм бир нэче йүзи. җыззык, гарны ясы бай чыкды. Олардан сон Закаспия фронтының комаидующиси (белленен Ораз еердар төрүнди. Оньщ эгри аяклары батгадан согрулян ялы эдшшп, җансыз гөзлери «үле ташланан мэз ялы сэмэп гөрүнди.

Яшулылар, байлар, руканылар, оларьщ ызларына эерйзнлер дуралгаң гаршысыцдакы дүзлүкде, а® үстинде митанг гечирдилер; Башына йервте оелле ораиып чыкан Гаразат (молла җаныгып сөзледи. Ол илки гайгылы, аладалы ялы герүнди, сеси хамсыгып чьдкян ялы эшидилди, ооңа | бакан бол1са агзыны кэпүрҗедип җаньлкды, оның ягсыз шаңңы сеси 1мэрекэни1Ң үстинден ашьгл гитди.

Ораз сердар Эзизи өз вагонына алып барды: Эзиз үчин оюяҗак ялы дуЮЛ)са-да, оньв Теҗен отрядына начальник беллейэнине шахададатнама берди. Оның хачан унгрaмалыдыгыны, иреде дурмалыдьпгыны, хачан сөлвеше гирмелид игини мэлим эденден оод, Мара бакан гечнп гитҗи. ■ '

Эзиз болуго дуран дүзгүнсив .ньгзамы позуп, атлары, эсбагплары, нөкерлери өшеиона баамага хөкүм берда Хенизе ченли вагон гарасыньг гөрмедик, икисини бир ерде чатьгп бол1мадьж мес атлар бүкүрди урды. Оларыц гөзлерини данып салдылар'. Гер|Мел1ен тагтаның сарсгынины анлан. амгынын, астыиың ыкҗаом дэлдигини: сызан <мес бир ат асмана зынды-да, ики вагоның арасына дүшүп, бир аягыны дөвдүрвп, гермесатан салланып галды. Атлар вагонларын, кчине гиренлеринден соң. хем, бири-бирине хайбат атьгшдылар, хайкырышдылар. тойнаклары билен тагтаны газадылар, дишлери билен өңлерине гермелен агачлары гөмирдилер.

Эшелон ёла дүщдв.

Оның ики «ны билен ылгашып, гөзлериикң яшыны сачып баряңлар гопгунтуруздылар:

— Хош, саг болың!

;М-Саг-амйщ гейаң\^ -*">•» * 11
,^ Дс>1гр.БГ/феллЦл№;а£%.Ц-а1Д.^йсакЛас.1эй^\
'В,9тонлф1цр<^5өй?^*^да<< ^ем -Т??слеР лшщрдьк; . . * '
-тАГайгь1Й}|{Щ(^^А ман гелерис! V'. иг ч'

Дйлмачл ар м-отей*^й^"ха:тарда Дурды! ХШ' $о®вдизл5 ция(! А$шүвд>>1-'г<лЛь фл-^ийлй- .'«лмма§йкар. *к&яукшры* биле^н* билм&ни^үчий'-/ офйае^ю^^ДйЩач^ыга кабул^э/®/- - мэнди. Шоньш- учул -6л".,йөнекей^йөкерлерйМ, араевша д\ч' шүпдв. Олар^^р^з =^Аш/адам-~?болуп, бйр гызыл вагона лщ-* нигщияер..<^вщ .' ^н.ьшД,Чйжеэ'^Л бардклйньщ биисес.и-галаны үчин- яш оглына дөзмэн, өзи гидипди.• Офидев оныц а лагына гарйш болса-да: «Ыссыны-совугы г дадан ' ада^Ё;-^кЩ^р^шй^>> дйййят.-оны Эййин. ози кабул *ЗЯУЩ>У'* .•„>38гай^^ра^аМй;?айлайавда,ад вагондан кел-лесйни чьвкарьвп' ссретди. Онын он дөрт яшлы оглы эше-лонын гапдалы билен ылгаярды, энтейэрди, кэте взи ялы ылгашып барян даплүкден сайланярды, гышрярды:

— **'Кака'/каң..с|г. Гйт-дс^^ак 1,С-^ч** „ •' у х

Че^кезин-"/х^нрвй| '£сү1&^Ё|^НДДҢ-0^Й^ТК-ЁГ *ЭЩЙ&К* Яи*^*у»Йн ләларына меннемайэрди. Ол--взийв • *бу_* ёаи-ар* хемайыгы әлдэ дэл-де, удылы-бйр' "езда-сывярдьг..*Оныц гөвр!шЬв^фёолса-да,- йүрег-и агзындан 1 чыкып, ызын-да гарасы " йатаа барлң-лд-лына бакан учуп барярды. Ол: «Бала-а;м!» дийип, оглы билен. хоошгашмак, она бир- зат айтмак ислэнде, жошуп гелеЩШэның богазьшы богды. Эшелюн гаравул ялы сомалый д> ран Хс(|)аз' баршьгаыг^. янындан геяди, Тежен жарын£щ үс^инд^.И'демир *-кщ$в}* ден өтдй. Таныш шэхер, таньуы ерЛ-ер» Чөркёзиң ң&з^й:4. алындан -ызына бакан *жржж&-Ъ^р'э}ит*Шяпж'* .щ аякларьща чолашан, гөзлфри-фврений^гөк юмшак .01 элмеле дэнели ялзаклар, гүрди йЫлргьг^а^, ,=чугмак' ^огавд-ар"-оның. д у ш ъгоч|й ң ... евлеринд а галма-, гына гарап дзфмага такады етмэн, -^*та« усгинегьиыар-ды, онда-да йнжалман^/дШ^йн^огурдьг, сй&^-атогиы^ аг^ аыидан гарады. снсСгьай^^^^ к*' Щ д ЗМ- '*

• Шол .ңагонда :'Пекгй^В^йа^да. ба! зды. Латышаньш пэле салгыдьхндан оны пощы ^рЙйдаШЫ сыпдыран хем-де Эзизин хикуминДсн" 0л-/ссгтьщ' ;1бйЩ%ди;'чС&' жуЩ® бирини ибермэге ,йүр*еги рщдмйДык аяды оның мон ныңдан итеклэпда: -«Муньщ-сонС _уа са^^с^Дан, бир-салым дьшайь1нгВ^ар^^көаж — .Жн^|й4дир,' хер ед-деөз башыны чарар^, ДийМ^йМаңыд^ы; Шэхериң, та. еряериц 'ызда галмащ,^ё^йе^| ф%ойаи *ялы^\'* -..

Вала тэсир этмеди. Оны ёла салан, уградан хем болмады.' Эйсем-де болса, ол он.а камсинмеди. Ол, асыл, хич бир задыц гайгысыны-алэдасыны этмэн, элвндаки' берданка гуванды, оныц чекөрини чеади, ивдерди, шакырдатды, төверегиидэкнлери ынҗалыкдан айьфды:

. — Пахе-ей оенид яраг болайшың! Мунық нили диср* миң, чшери диермиң, чакмагы диермиң — хеаиме ери эдиш Сувда« чыкан ялы! Гараз, . мунын *раравулындан* бир алып билсең, |р&ндерен окың хата гишҗек гүманы ёк! — дийииу диңленсе-диңленмеое, ызыны үзмэн сакьфдадьг.

Озалдан хем б»ыпҗалык Черкезиң Пөкги Вала түйе йүрегине дүанди, вң соңьгнда чыдаман игенди:

— Элхепис, мнрап, сен эдил дилиңи ерден тапаи яльв-Ойз!.. Шу ада1мларың-а шол лрагдан яңа ичи от билан ялын<! Оның үстине, сек »ем Еаланвала эдип, кежегэмизи гарышдьфясың. Ичигар галаны шакьсрдадып отурма-да, ?кэт-дэ!

Пөкги Вала обада бири — «Вала»диен болса, ол оның ал-летинден аларды. *Эмма* Черкезиң оньи шол лакамы билен тутмагы оның ке&иши 'позмады:

— А ха-ав, Черкез! Сев нэхили гүррүң эдйәсиң?.. Бар—. бар—шундая бардыр. Бизиң җаныմызы горажагам — шудьф. Бизе абырай берҗеюөм — шудьф. Шовыча дүшсе—бизи олҗа билен генендирҗегем шудьвр. Гурбаны болсаң бу ярагың!..

— Ховлукма. Болуп барышымыз шу болса, гурбан боланымыз көпелер.

— Черкез, оен нэхили? Агзьвн.ьг бери хайьф ач ахыры!

— Хайьф ишас бейле гйдшгйэн дэлдир! Шу болуп барышдан бизиң максадымыз нэме? ■

— Хымм! Шоңа акылың етенокмы?

— Ханы өзиң ялы дүшби адам?

— Палчавик наме, лалчавик?.. Ол бизнң гыр *душавищлз* ахьфы!

— Галат айдясың!.. Балшабик, белми, саңа душмандыгр? Шу йыл илиң аграмьпш өлдүрмэн, орага етирен балшабик дэлма?

— Хым! Оен оларъщ ниетине дүшүнеңок, нкетвне!.. Олар эхли машгаланы гоюн-гузы ялы гатышдььрмак ислейэлер ахыры!

— Сен ене би,р гезек галат айдясың!.. Мен шу йыл ачлык зерарлы оларың эдил алкымында, шэхериң ичинде отурдым ахьфы. Мен-э аялыңы гетир диен адама

душ гелмедиМ. Шоньщ ялы кечҗе сөзи оларың хич бириндeн эшитмедим.

— Ана гөрйэмиң? Саң,а палчавгак ёкуны сиңен адам диерлер.

— Мака балша'бипин!ки сшцсе, сана патйшанкы сиңипдир. Мен-э гарыбам болсам, езими сенид билен дeң&п' билҗек дэл.

— Сен нзме айдьга, нэме дииййэниңи билйэмиң? Биз-э палчавивпе гаршы уруша баряс, сен болсаң, гошуныц араоында палчавиклери өвйэсиң. Эзиз хан эшигое, сени нэдер?

— Бизи шугүңе салаи Эзиз дэлми? Мен балшабигиң, ягны агзьвмы аша етирен адамының элинден өленишгден, душманың элинден — Эзизии, элинден өленими говы гөрерин. Бар айт: Эзиз мени говурсын-да ийэйсин!

— Хымм!.. Болушың шу болса, айтманам дурман, айтманам дурман!

Вагоныц ичинде гара җүрҗенеҗе бир оглан барды — Кичигул дииййэрдилер. Оның берданканьг гөтермэге зордан гүйҗи етйэрди. Ол ез түпещши тагга шакырдадып уранда, Пөкги Вала иңңе урулан ялы зиңкилдеди:

— Бэ, бэ, нэдйэсиң айт!

— Нэдйэнйм шол! Сен, Вала, элмнден гелсе, дүнйэни тапышдьф! Черкез аганың айданыНы мениң хем айтдыгьм!

Пөкги Вала, бир яндан, ховатыр этди, икинҗи яндан, ыцҗады, (гөзлерини юмҗукладып, Кичигула чиңерилди:

—=Сенханым, мениң адымы билйэсиң ахыры!.. Сен агзыңы онда-мунда урма-да, сөзлешмек ислейэн болеаң,. мениң адымы тутуп гөплё.

— Мен, асыл, сен Валаң агзың кессири чаласым гелйэГ

Пөкги Вала йөвселлбди:

— Пэхейдэниним вели! Пэхейдэ...

— Түкет!

— Өзиң ялы саммъгкдьф өйдйэмиң, саммыкдыр өйдйэмиң?.. Ынха...

— Сем бол!

— Гараз, инди сизиң яныңызда мен агзымы ачмалы = дэл-дэ, гараз... л

— Хей саңа *бяр* мерез!

Кичигул түпеңине япышанда, Пекги Вала гезлеришг петредип, эллерини далдалады:

— Гойдым, гойдып...— Ол бир чете бакан сүйшенөк-

<йэп, ене самрап дурды.— Болдын. мед 'башыма гайдутасызбатьф?.. Батыр..:

Сесини чьикарман суйнүш ятан Дурды ш сезе гошулды:

— Поили мжап, сенин; сезин., элбетде, нэдогры. сизие көпиңиөиң большевик хакында эдйэн гуррүңлериңиз төхмет. Болыпевиклер машгаланы гарышдьфмак ислэнокЛар, гайта, чаганы замана гөрэ тербиелемёк, аң-билим бермек, медениетлетидирмек ислейэрлер. Большееик адамзат үчивбагглы дурлмуш гурмага чалыпяр. Эмма большевик душманларының оңа гаршы йеңкейэн төяметлервни өзин яльг дили еңил адамлар альш гөтерй&рлер, үстине гошярлар, улалдярлар, чиширйэрлер. Догры, болыпевигиң ичине гии' рип, ©зини болыпевик гөркезмек билен, или ынжыдянлар хем бар. Шолар ялы хайынларыц гүнэсини болыпевиге йуклемек бол(маз акыры!.. Шу -болугг барышдан еке Черкез ага дэл; мев хем н&разы, ичини хүмледйэнлер' башгада гыт дэл.

Пөкги Вала ене дуруп билмеди:

— Онда наме гидйэсиң, онда нэме...

Кичигул Вала бакан кимругыны айланда, ол япырылд,ы — юмрук хшада галгап гиггди. Шол вагт эшелон бир станцияда дурды. Вагонлара айланып гелйэн Артьгыңгөаи Дурда дүшди. Ол оңа гайталап серетди:

— Дурды?

— Хава, М1ев.

— Сен бу ерде нэме ишлейэшң?

— Шу адамлар нэме ишлейэн болсалар — мен хем шоны ишлейэн.

— Сен» бу ерик ким гетирди?

— Шу адймлары ким гетйрен болса —мени хем шол гетирди.

— Сен езиң кейшихонмы?

— Шу адамлар кейпихон болса — мен хем кейпихои.

Дурдының ажы сөзи Артыга кемсиз етди. Ол оңа ене. бир гезек середенден соң, сесиңи чыкарман, штаб ваго!-ныка бакан гечип гитди.

Эзизиң штаб вагоиы. классный вагонды. Ол эшелоңык орта гүрпиндеди. Шол вагонда Эзизиң векиллери гарынг ларыны гэбердишип ятырдылар. Артык Эзиз билен Дурды хакында бэш-үч агыз сөзлешди. Оларың гүррүңини эшиден Мадыр Ишан Артьга көмекчи герүнди:

— Егеам хем айт, шол огланы шу ернк алмак перек.

Артык гызыл вагова доланьвп гелии, Дурда гыогаҗык сөз айтды:

— Дурды, ярагыцы ал-да дүш.

— Нирә?

— Соңра билˡерсиң.

Дурды төверагиндәкилөр билен овренишени үчин, шол ердеи гадвси гелзмеди. Э:мма Артык оны эркине гоймаи гыссады:

— Тиэ бол! Ёгсам әшедон хәзир упрар!

Дурды штаб вагонына гирип, окаркы .полкадан ер тутанда, эшелон херекете башлады.

Бэшигщи баш

Б-айрамалы кичиҗик шахер боланы үчин, Черньсшовың ынанҗыны едемеди. Догрьг, оагга жшбинатьгның *нишчя*-лери яраг алып, акларың гаршысына оовеше чыюмага хэзирдилер. Эмма аз санльи ишчи •билон, наме эдип болҗакды. Бке 'Пиҗэниң ичинде дайжан кшчилигини а-яга галдьфмак, 'яравгландырмак хем шовына дүшмеди. Эг&р Марьг бир аз сакланан болса, Дашкентден гүйч гелип етишйэнчэ, Байрамалы оны диңе голлап билерди. Ашьар эййэм Байрамала етип гелйэрлер.-

Чернышов агыр ягдайда галды. Марының аклар элине гечмеги, гызылгвардия отрядының ярпыдан артык гүйҗини йитирип гелмвги, Тыненшның гелмэн галмагы, Полторˡацкининң халындан хабар ˡболмазлыгы, иберилен адймларьщ гайдып гелмезлиги — Чернышовы чукңур оя еалды. Ол Мара бакан ене |бир адам иберсшг дийио ойланды. Гарагоз ишаны ибермек күйине дүшди. Аслында, адам ибермэге хаҗат ёгына, оның алып гелҗек хабарына' вагт ёгына акылы чатды. Акларың бронепоездининң хэлит м»-шинди Байрамалың голайыпда пейда болмагы мумшинди. Шоныд үчин гьюсанмакгерекди. Черныпгов. Полтораццкининң делогациясы [1] билен маслахатлашандан соң, Чэрҗеве бакан чекилмек карарына гелди;

Ики эшелои тайынланды.

Иван, Тимофеевич белент ере чьжып, твверегине назар салды. Коне Марының галгытлары болан Солтансакҗар гүммезининң гапдалындан доган гүн озининң агьф гэвресияи ерден яңыҗа сайлапдыр. Оныц узып тытлары гелип, вокзалың хем бейлеки биналарың диварЛарына уряр. Шоның ялы, эмма доң тыглар Мары тарапдан Чернышовың

©зине-де гезелйәр. Станцияның гушлук-гүндогарьгадакы пагта комбинатыныц белент трубалары асмана узаяр. Эмма бу гүн олардаи түтүн чыканок. Ишчилери топламак үчин довамлы, гүйчля гудовдан соң оныц сеси-де тапба ятды. Заводдакы гүнделик гайнаян дурмуш бир бада сенди. Дице онъщ газаплы гөрнүшдәки 'ишчилериниң бир лэчеои эшелона бакан ылгашярлар. Дервайыс гошларыны гөтерип, ызан-чуван ылгашян аяллар, чагалар-да эшелона бакан хайдаярлар'. Чврньшкхв лөаини[1] бир жжатдан үйтгстмэн, бир н®че еекунд оя чүмди: «Зэжметкеш дери *бя*<лен дикелен завод ене капитализм дүкйэсине хызмат эдерми? Нежис аклар оның азат зэмметини баагьшарлармы?.. ёк! Ол’ болмаз!..»

Шол вагтда Мары билен арада. **топ** гуммүрдиеи [1] ашидилди. Чернъгшов оны Мары тарапдан гелйэн бронепоезддир дийип дүшүнди. Шол гүммүрд», эшелонларың тиз урр1адыл1М'агы:нъг таяал этди. Чөрнышов илки билен машгалалы эшедона буйрук беренде, Мары тараггдан ужыпг сыз бир гар.а герүнди. Ол ием-кемден улалды, голайлады. Иван Тимофеевич оны өө иберен адамларыедан биридир дийип билди', оның гелии етишмегине гьгсаанды. Эмма атың чала өңини атьвп гелшнине гөзи иленде, оның узак ёлдан гелйэниии аңлады.

Гара дере буланаи, дилини саллан, а-як устинде рахат дуруп бшимэн аленйэн |атдан Тьгаенко тоосуп дүшди. Чер[л] ньшовың онда.н биринж» сшалы Полторацкий хакьгнда болды.

Тыменко оңа жогата бөрмэн, бир' нэче секунд башыны ашак сальш дурды. Оның төверегине үйшен эллери яраглы ишчилериң гөвлерине гайгы аламаты инди: вачаа өзвнден[л]ези шлим болдьг. Полторяцкиниң лешенели кепгб< хоесала өзини алдьгрмаян пайхасльг образьг оларьгң гөзикиң өңине гелди, ик» түн мундан озал олар билен мьглжатльг оөзлешен' оеси хем гулакларьгна гелйря яль» дуюлдьг.

Алёша гимяасгёркасьшьгң 'жүбисинден' чьгкарьш, габьг дер. билен бүржешен яз(ув дегтгерчеюини Черньшова узатдьг. Хата гез гездиренде, Черньгшовьгң кагьгзльг эллери сандьградьг, окаида, сеси дүгггүк чьгкдьг:

— «Елдаш ишчилер! Харби штаб маңа елүм жезасьгньг кесди. Еие бир нэче сагатдан соң мен дүнйэде болмаң, мени атарлар. Аңьгрсьг бир нэче сагат галан өмрими, гьшматбажа вагтьгмьг, гадьгрльг ёлдащлару

мен өлүм өаинде сязе бир нэче сөз айтмага пейдаланмакислейэв.

Ёлдаш ишчилер, мен акгвардиячыларьщ элинден хелэк болсавм-да, революционер боланьом үчин, өлүмден горкамок, себэби мен ынанян, менин орныма хас гүйчлирэк, рухи тайдан хас беркрэк тэзе ёлдашларың (гелҗегине ыйаняк, олар ыкҗам дурарлар, башланан мукаддес иши, ягны капитализм боюнтуругындан ишчи адамла-ры бошатмшс гөрешини алып барарлар, Эмма шзиң яныңыздан хөмишелшс гитмек билен, мен хем вшчи боланып үчвн, бюр затдан горжян: менин. мөхлетинден ир[1] өлүмош, вагтлайыи зарба хөкмүнде, Октябрь революциясының ишчи сынпьша берен үстүнликлери вагтлайын йитен хөкмүнде дүшүнилмесин...

Влдашлар, мен сизин пикириңизи шуна чеимек ислейэн. Өлмек — эхмиетсиз, эмма акгвардиячыларын тэсиринин астына дүшен бир бөлек демократияң, гея-*жстдэш,* ягты [1] социалиэм үчин җанларыньь аяман, ■мертлик бигаен герешен, хэзир хем опөреонйэн шбозратлы сөвшхҗенлвриң гаршысына хайынларча иш гөрйэнлершҗ өз эллери билен өзлерине габьпр газянларыны,а«ыла гетирмек хас авылы, хас агыр...

Ишчи» сыины тарьнх боюнча шейле чаласын хем хаясыз алланан дэлдвр. Ишчи сынпыныц душманлары, ишчи сышгыны ачтачан хем ынсаплы урушда еңере гүйч тапман, шол ише ишчилөриң езлериш лошмзга чалышярлар. Ол;ар оиэе, биз Советлер билен гөрехшлэн, айратьга адамлар билбн гөрешйэс диййэлер. Хаясыз ялан! Ынанман, сизи хайынларча аллаярлар. Җемгыетяң ичинджи эхли эляенялер ·йүзе чыкды: офицерлер; Эзив ханыц галтаманлары, Бухара эмириниңкилер. Шейле сораг гелип чыкяр: шу контрреволюция туллары яшчи сынпыньщ басгыланан хукугыны горамак үчин аяк үстине галдылармы? Ёи-ла, йүз мертебе ёк! Ынанмаң, ынанмаң, сизи аллаярлар!..

• Елдаш ишчилер! Яраг сизиң элшциздекэ, гүйч — сщде. Херекет эдйэн аипарат сизиң элиндазде, шэхериң эхли дурмушы сизиң элиңизде, сизе дине дүшүнмек хем гуранмак зерур. Сиз өзиңизи контрреволюцияң элине бермэн, шейле болса хас кынлашар' хём янадандая гурбан бермек. зерур болир. Сиз ез оренбург* лы гардашларыңыздан гөрелде альщ,— олар эййэм

| ики айлагг гөреигйәрлер, хыжнат иши үчин екеже шро.
, ®оз хем, екеже адам хем береноклар. Гызыл Байдагы— порамак үчин достлуклы хйтарлар билен 'батыргай гальгң! • Империализмид тугма гулларына айгытлы пайтавул бериң! Реюолшцшны бошшиарың хеммесин» •па)пмалан|! П. Полторацкий.

Хава, ёлдашлар, айтмалы затларыц хеммесинк мен айтдым ейдйэн: меи оизе ынанян, мен сизиң яныңыздан аркайын хвм хемишелик гидйэн, хава, мен өзим дэл, мени гидерйэрлер. Атува хөкүм эдилен, типография ишчиси — П. Полторацкий.

21-нщи июль, сагат гияде 12. 1918-нжи йыл»-.

Хат оюаданда, диңлейжилеран, кешби бүтинлейин үйтгеди, -газаплы г&зл-ер 'бир' нокада гарады, улыдан алыняк-демлер буг дал-де, ялын болуп чыкды.

Хатың агьф тэсири гозгалаңа салан Иван Тимофееви•че гьюоаг. арада герекли сөэ таимак, оны җөбислэп айтмак аңеат дүшмеди, асыл, оңа хаздат-да ёкды: Полторацкиниң өз сез!инден өтгур: дегерли сөз т.агам:ак мум«ин-де дэлди. Хеммлеси бир ховадан дем алян адамларың гөзлеринде учшэнак гөрүнди. Шол ерде артыимйч сөз болмаса-да: «Комиосарың весиедвни хөкман ерине етирис!» двен вада оларьгң кешбинде х)ат 'болуп гөрүнйэрд».

Комиссарьщ х-атыны гьюсалг арада бир нэче ерден гөчүрдилер. Вокз1алың гөрнүкли ерлерине, заводың биналйрына елмедилер. Ондан ооңра вагонлара минвп 'башладылар.

Чернышгов Гарашз ишаны аз санлы атлысы бален ез янына гөтермеги масдахат бижмеди. Ашыры галдыр.ыпы ялы, ол оны хем ызда галдырды. Комиссарың хатынын бир -нуогаеыны оңа берии, иепештмегини* Мары иигчилерине яйратмагыны, х)айсы бир ёл .лбилен хөм болс.а, хөкмаң Ашгабат ишчилериве-де етирлмеги табшьфды.

Бронопоезд атышык билен ызына доланып төленде, Чернышовың өшелоны Чэрҗеве бакан херекет этди.

Эшелон Чэрҗеве геленде, вокзалың өңиндэгаи айтьпмда митинг гидйэр.д». Черныш өз янына Тьлченко билен Мавыны алып, трибуна бакан йүзленди, Айтьш, җемагат билек хык-тьжыи дшыды. Диңе бир наче >гүн мундан озал шол айтымда Полгторацкиниң сеси яңланьшды, оныд

үндеввне гөрә, демир ёл хөм шэх-ер иитаилери акларм Амыдеря гойбермеҗеклерине вада берипдилер. Эмма трибунада хэзирки янланян сесде революция рухы ёкды, айдылып дуран сөзлер диңе бир тэзе геленлере дэл-де, өккй диңлейҗилере — Чэрҗев ишчилерине-де йигренч дөредйэрди. Мэрекэния арасындан бир нэче ерден сес чыкды:

— Түкет!

— Ек эт!

Трибува башга 'бири чыкды. Ол ак йүчтекден иостюм гөйинен, томсың пегиш хснвасына гараман галстук дахынан, гөзлери пенснели, аяклары лакланан түфлшщ, сакпалы, мурты сырышан, езине ,гөвни егйэв адам өвмезл ик билен гьгзгылт сачларыны дарамапа дурды. Оның безенишине, теверегиндэкилери эагермишине кеҗигениң биринден сес чыкды: I

— Бэ, взини улы гыз дэлдирин ейденок айт!

Оңа дүрли ерден хер ким бир зат айдып гүлүшдилер.

Мавы Чернышовың гулагыва чавуш чавды. Ива.ч Тй.мофеевич маиуллаян теризде башыньи атды.

Оратор диңчилериң гүлүшмеклерине ахмиет бермэ-н, тевөрегине сайжаллы гарандан аоң, оөэе башлвдьк

— Ёлдаш илгчилвр!..

Ене яңса ал 1 мак билен гүлүшдилер: ■

— Эллерине. кешбине, гейимине, өзини тутушына оерет! Хий, ишч.э чалым эдйэя ери бармьг?

— ' Оның хэзир өзинден оор.асаң—ночепардьфын диер.

- Оратор ене 1бир агы® гаөз оөзлемзге мйй тапды:

— Биз, ишчилер, адатдандашары чыдамлы адамлар. Большевиклер...

Шол вагтда оньщ. еисесинден баран Мавыг оньгң богазыца я?пышды. Оныц соңкы сөзи хыркылдап чыкды. Төверекден гыкылык гогодьт:

— Гэзи гөгерйэнчэ, бог!

— Бер овурдына!

— Трибунадан зыц!

Мавыоның эгнйне-де япышман, бокурдагындан тутан эллери ,билен трибунадан пызып гойберди. Оратор о>к деген готан ялы гайып дүшди, оның акҗа гейимв, ялпылдавук сачы тозана буланды.

... .Полторацкйниң весиетнамасыны элинде тутан Черны,шов трибуна чыкды. ;

Комиосарың хаты ойаланда, трибунада сөзлейэн

.Чернышов дэл-де, хут шоның өзидир, оларын,. гулакларында янданян хакыки җошгуклы сөз ононың *т* сөэидир хасап этдилер... Байрамалыларың сөзлерини, эден иаеамларыньи олар хем гайталадылар.

Митинг хениз гутарманка, Дащкент тайындан ызлыызына даркешш үч саны харби эигелон гелди. Шсл эшелонлар, Түркүстан Халк Комиссарлары Советиниң Полторацкэ (мэлим эден—Мошва оводный полкыды.

Өнҗи .айгытл1арыныц үстине, ослагсьгз! «гелен х1арби' көмапе чэрҗевлилер ганатландылар, олары гаршыладылар, областда болуп дуран ваканы гүррүң бермэге шосанды,.лар. Эмм:а юларың гуванҗы уз:ага чеммеди. Дашкы гөрнүшине, өзини тугушына гөрэ, патьина офицерлериЕден боларлы, дар маңлайлы, кертик бурунлы, чыпар сач,лы, инчемик — полк командири оларың сөзини совук-сала диңл&п, ослатсыз, .шьвмсыэ гүррүң этда:

— Биз бу ерик урушмала гелемзок. Полк ойал *хш* ■Оретбург фронтында гурвдан дүшди. Биз Каспиниң үста билен Руссия .барярыс. Менде полк оолдатларыяы, йгр:агэсбапларыны гьгосавмач Красноводокэ элтип, нарохода басмак хөасүм (бар. Бу ерде сизиң өз араңывдакы гавпаҗенҗелиң маңа Дахылы ,ёк!

Полк камандиририниң свзв Черньишавда харасат турузды, шейле-де болса), сөзлэнде сесине бат бермэн, өзини рахат алыП‘ бармапа чалышды:

— Елдаш полк командиря, сува гирсең — өл боларсың. Областда пан акып башлан ваотьгада, оен оаа 'булашман, гуры гечип билмеретң. Эгер гейиминде, аңында кир ёканҗың болмаса, ! гыэылгвардиячылара, болыпевиклере, Сшет хэкимиетине көмек бер. Биз хэзир оизиң гүйҗиндае мэлгэч.

Полк шмандири газаплы жошгун билен вгепледи;

— Мениң реңкими сайгармак, шикирими барламак свзе дегишли дэл! Аслында, сиз мени ким, хасаа эдеңизде нэме, мен оның үствне -гакылык ца'шл(ап билерин. Полкың юйм үчин ган дөнеиини, Ореибург фронтьгнда нахили севешенини сиэ билмеюеңиз — сшин. бииениңизия, билмэниңивиң тапавуды-да өк — Совет хокүмети билйэр. Догрысыны айтсам, мен кзизи тавамяк хем ислалГок. Биз ©з үлкэмизи ох>рам!ага гидйэс!

- —- Оовет гражданы үчин соает топрагының хем'меси бир дэлмг? Сениңки, ‘менинцси дийип, Ссувет Ватаныны лбелмэпе кийиин яакы бар?

— Мен ставд, лшдаяңыза *мәтәч* дэл!

Чернышов ода бадпга бир оөэ квм иайтм-аа. Полторацшниң хаᴸгыны оңа бакан уэатды. Командир оньвд йүзнеде гараман, шьатфорлоа ташлады.

Хаты ерден г>алдырыи, тоеаныны эмай билен сүпүрен Мавы Чёрнышюв.ың гулагына бир зат иышырщады. Ивак Тимофеевич бу сапар башыны яйкамак билен нэразылык аламатывьг *'мәлим* этди. Ол юап 'йүреклҗ ичи янгынлы Мᴸавьгвың шшсири билен долы разылашоа-да, подк адамларының М1ейличи аңламан, девүгиң гаршысына шейле айгьгтлы ' чэрэ гиршшш билмеди. Полк комйндириняң Осииоявың (яөкүшиш ерине етирмек билен, ахли гощуны, ок-ярагы акл.сарың тарапыиа алып гечмэге сынанянына, ондан соңра шол ок-яраглары Совет хэкимиетине гаршы өвүрмек ислейэнин» Чернышов анлады. Эйсем-де болса, онын билен оөзлешмекден нешкҗе чыкмажагыны, оңа хич бир зᴸат тэсмр этмежегини ашгадьг. Шоның билен биле, хэзир оңа батьфынып болмаҗагыва-да ажыли етди: эгер оңа гүйч билен чэре гөржек болсаң, абанып гелйэн аклардан озал Чэржевде икинҗи фронт гурамак герек бо.лмдакды. Эмма үпжүн яраглы • полкы хэзврки ягдайда аклара бакан гечирип гойбермек — ондан хем айылганжракды...

ЧерньихЮ® иоаталанлы ойдан башыньв галдыранда, оның тежрибели гезлери, сеоини чьякарман диңлэп дуран полк шмиосарында эгленди. Ол гиң маңлайльь, гызгылт, даяв бир йигвтди. Оньщ (габакларыны ашак дүшүрда, гывгшгг муртларыпы гөвүнсиэ сьих.ап дурушындан Иван Тимофешия оның өз комйндирганиң пиюири билен разы.лашм.аяныны, нэхили оөз урҗагыны ' билмэн икирҗинлейэнини, командирине нзхили чэре гөрҗепини бшшэн дураныны аңлады.

Шол) ягдайы сызан Чернышюв деррев айгьишы нетиҗэ гелди. Ол, пуроады голдан бермэн, Тыченионың гулагына бир зат пьгшырдады: оңа бир хили гизлин та|бшырык берди. Алёща Мавьв ,билен ене бир яраглыны: өэ ызына тиркэп, диспетчериң җайына бакан гитди.

Иван Тимофеевич болса полкьщ комиссарына. бакан айланып, Полторацкиниң хатыны оңа узатды. Ол хаты гозгалаң бшген окам.ага дурды, окап гутарандан сон болса, өзиниң агьф ягдайыны, позуланыны билдирмезлик учин бейлесине айланды. Шол дымышыгы, командириң хөкүминн ерине етирмэге гиден адыотаят (гелип боздьг:

— Елдаш шмандир, диюпетчер эшелюнлары угратмажщан боюн толгаяр.

Озалдай хем[1] Полшоращкиниң хатывы окан шмиосара йигренҗилик 1билен парап *дуран* гыагын ганлы командир өз .адьюта«тына якьшсыз оөэ 'айтды-да, пуроады голдан бермэн, юмругьины дүвүп, бир эл» бшвен гылыҗына япышыит, дисиетчере баиаи ылгады.

Адьютант оның, ызына дүшмөючи ‘ боланда, полк комисоары оны саклвдьг: швгалаң ар асында оңа наме т.абшьирьж (берҗегини, оның үнсини нирэ ювҗагыпьг, эшелонларың херакетини нэхили оаклаҗагыны акылыйа гетирип билмэн, элини маңлайына лоюп, бир нэче оекунд. ойланандан ооң, адьютанта айгьвг здиҗилик билев гарады-да, табшырык 1бердя:

— Хэзир. меселе энгедонларың диңе бир Чарҗевден. уградьшм.а1гыада дэл-де, өрэк чылшырымлы: бу ерден уградылса, о ерде өне саклар[л]ар. Шоның үчин мссслэнк. б.үтинтөверөклей)ин чөэүп, айгьнглы чэре гөрмек эерур. Сиз адас .алдьгыңыэа ылшаң-да, оотня командйрлериве хабар бөриң: гошун вагонлардан чаласын дүшсин-де,. дерр.өв перрона — гыага махлетли .митинге йыгкансын!

Чернышов комиссарың элини мэк&м гьвсды:

— Мен сизиң кешбиңизде, айгытлы карарыңызда — Ватан бэхбиди үчин җаныны орта гоян хакыки болыпевик «ешбнни шргйэн. Оаг <болың,"ёлдаш «омисоар! '

Комиссар элини пастагыңың этбпиие гөтерди:

— Ел[л]даш Чернышш, мен шзи фронйын, командующиси дийип танаян. Ватаны ган дерясына чайкймак -ислэн нежис душманларың иң соңкы демине етщшэнчэ,. үлкэниң абадан гүллемешве асуда ёл ачылянча, сизиң. билен биле айгытлы эдим' урҗагьш.а — мен сизиң хузурыңызда касам игайэн! Полкың солдатларының, командирлериниң пикирлери-де меииңкэ гошулҗагына мев кемсиз ынанярьгн. Таныш болалы. Мениң фамилшм — Меркулов, Па©ел Геаргие©ич.

Олар гуҗаклашып огшашдылар-да, яңедандаң гсрүшдил[л]ер.

. Чернышов оңа., дишетчериң янына Тыченконы иберенини, полк шм.андарини туюсаг этмаге хөосүм беренинч?-мэлим эдип, обласггда йүэе чыкан ваканы, авоварың хүҗүмин.и, оларың аркадаетнҗының гүйчлилигинн, ягдайңгң өрэн айыл1ганчлыгыны гаспаҗык гүррүң бөрйэнчэ, оолдатлар перрона үйшдилер.

Чернышов билен Меркулов трибуна ериңе — үеги тап йүклв платформа чьищылар. Харби миггинш ачьж хаоая' эден Меркулов • сөзе *башл<ады:*

— Елдаш солдатлар! Едп:'аш командирлер! Бизаң, полкьшыз ослагсыз бир ягдакьщ үстине — фронт үстине дучар гелди. Иңлис интервенциясына аркадаянан меньшевиклер, эс-эрлер, акгвардиячылар, миллетчилер Ашгабатда тоэгалаң турузьлп, Со»ет хакиздиетине, болыпевиклере гөвне гелимез төиметаюр йүклэп, кэбир ишчилери, дүшүнжесиз дайханлардан бир нөчелерини аллавдьирлар. Гозгалаңы гансыв ятырмак ниешв билен Дашкентдея иберилен делегацияның башлыгы — Түркүстан Республикасыньщ Зэхмет Комиссары Полторацкини атыпдырлар. Ёлдаш Полторацкиниң өлүм өңинде ишчилере йүзленип язан х/атыны окамаᄀк үчин, фронт командющиси ёлдалг Чернышов.а оеэ берйэн.

Чөрнышов коммссарың хатыны окаи баашьаидан — солдатларың кешбине, бир яндан, гайгы,. икинҗи тайдан, *гавап алшаты* гелип гонДы. Герегалеринден учгун сычр.аян оансыз гөзлер бир ноиада дирелип, сарюмаз гөврелерден чыкан гызгын демлер ялына өврүлди. Чернышов Полторацкиниң хатыны окап гутарандан соң мэлим этди:

— Халк комиссары Полторацкий хакыки болыпевиклерче, гакрьман өлүм билсн өлди. Өмүрлик ёлдашьщ ядигэрлишне хоролат гоялың...

Хеммелер эллерини папаиогарының этеглне етирип. өзлерини ьвкҗамладылар-да, доңан шврэ дөидилер. Диңе комносар «бошлук» ышаратыны эденден соң, сансыв юмруклар дүвүлди, яльшлы демлер явдьфыҗы оиаэа өв?үлди: -

— Комиссары атан хайынлара өлүм җеэасы!

— Долой мекьшевикот!

— Душмана өлүм!

Газабына бэс гелмэн сандьиралн соадатын, бири пабадыпдакылары ики-бака итеклешдирищ платформа товсуп чыканыны-да дуйман, элини иапагының этегине галдырды:

— Елдаш комиссар, ыгтыяр бериң!..

Июның гызгьгн ховрына янан м.аңлайындан Аер акян, гөнймел бүрнының гапдалы мүнкүлдейэн, м.авы гөзлеринден учгун сыяраян солдата гарав комисоар оца ыгтыяр берди:

— Солдат.Кулагине сөз берилйэр.

Кулагин дувүлги юмругына бирсыклы. жереясег ’ беряп, балазыиа сыгдыгындан җаймгъга оөөледи:

— Елдаш ролдатлар! Кюшюсарың ажы елүми менин йүрешми а»атса,' онын, өлүм өвдндэки язан хатьг— 1ме-' ниң ЭТИ1М1И пашатм.агыпа, йүрегими бвре дүвмегиме, шрек болса Ватан үчнн жан *‘бермюгвме х&кум* эЭ(йэр. Мен оныя. хатыздан шейле дүцгүнйэв: «Кулагин, м-ен сенид үччн, гелҗөк неслиң үчия, багтл1Ы дурмушыд үчин жан бердам. Сен, болыпевиклерин., Совет хэкимиетлнин, шол. хатарда 'менин »2М саңа альвп берен мужаадес аэатлългьймы гора!.. Сен, йипгренҗи дуиманы бербат эт! Гай, овйгили Ватан хемишелик гүллеачн!.. Кулагин, эгер ое» дүшүнмезлик этоең я геленцсивлик 'билен алиңи сыртыңа бакан айласан, онда сен ,&з-&зин.е хыянат этдигиң <болар. Шонда оен, барьгбир машгала хөзирини гёрмерсиң, гайта, сен өзиң хем мөрлерче душман пенҗөсине илерсиң. Шейле боданда, гелҗек несил сен» нэлетл&р... Эйсем-де бол[л]са, пис душм.ан йипренҗи ниетине етмез: революцион халкын. азатльшс ушрындакы г.айдувсыв җошгуны оны—белент даг башъшд.ан инен гүйчли силиң чөпи[А]чаламы сүиүриши ялы сүпүрер!.. Кулагңн, мен саңа ынанян, сениң элинде яраг бар, сен июл .җошгунлы хүҗүмиң өң саиына геч-де, хайын душманьБ дерби-дагын эт. Гой, мен ез еримде раоьат ятайын. Гой, гелҗек несил сениң адыңьг оайги бпжен тутсын!..»

Кулашя гөзине инен дөрини элиниа аяэсы) бил-ен сүпүренден ооң хас җаныгып оөзледа:

— Елдаш оолдатлар., командирлер-! Мениң шу айданларъш диңе би»р мениң пикирим болман, сизиң хеммэңиэиң дүшүнҗэңвзиң шейледигини, сизиң хем[л]мэңизиң наетиңизиң шондадьвгыны — мен сизиң газап билен балкылдаян гөрежиңизден .аңлаян. Оңа гөрэ, сизиң ядыныедан ёлдаш командующэ йүзленмэге ыгтыяр бермегиңизи хайъш эдйэя!

Думлы-душдан җошгунлы оес яңландьЕ:

— Куламн, сенин. сөзиң бизиң сөзимиз!

— Кулатин, сениң ниетиң бизиң ниетамиз!

— Кулагин, сениң касалзъщ бизиң кааамъмыв!

Кулагин элини папагының өтегине гөггерчи, Чернышо-©а. .йүзленди:

— Елдаш ио[л]Шндуюший! Мосива свадный полкының солдатлары, командирлери — машгала душушмагы, багт-

лы дурмушын. эшретли хөзирини алмагы сөвешден, енищден соңа галдыряр. Модава шоднъпй полкьгныд солдатлары —' революцияныц оөоөшлерде бишишен гайдувсыз эюгерлери — езлеринин. үпжүн ярагларъш.ьг душмава бакан өвүрмэге хэзир. Елдаш командующий, биз большевиклер партиетсына, ишчи, дайхан хөм оолдагг хөкүметине вшалъв болҗагымыөа, халк |бэх|бида үчин шврий җанымызы аям аҗагымыза, сизин хер бир хвкүмиңизи гүррүңсиз ерине етирҗегимиве — мен, Москва оводный полкыиьщ адындан ант вчйэрвн!

Кулагин ики дызыны эпшт, полк кшиссарыныц яланачлан гылыҗыны осшады.

Шол гозгаланлы картина совет рухындан дем алян хич -бир адам өз сесини гоишан дуруп билҗек дэлди. Митингдэки оолдатларың хор (билев чьюан гвчгүнли овазы шваны янландьфды:

— ЁК болсын душманлар!

— Яшасын Совет «экимиеш!

Шол вагвда доланып гелен Тъменко, харбв када шрэ, элтт ттастагынын этегине галдьфъип рапорт 'берди:

— Елдаш шмандующий, табомьфызгьщыз дольи суратда ерине етирилди.

Полк ксйиисшрьг шол рапорты пщелдип' а)йтды:

— Елдаш оолдатлар, командврлер! Бизиң полкымызьщ иамандари (болвшевик шшунына гошулмакдан, Оовет хэкимиетине гуллук этмекден боюн толгады. Ол, «Бнз ёлагчы» бахавасы бален, сизи, оизин 'бүтин үагҗүн. »рагьщызы акгвардиячылар элине табшьфмак ниетини мэлим этди. Полтораиминин хатыны болса элннин терси 'бален зыңып гойберди. Шоньщ өзи болса, халк душманы болан Ооипювдан, гизлин табшьфык аланынъг анык хабар берд». Сизе .аркаланып, мевиң разылъж 'бармегиме гөрв, шмандующий оны туосаг этдирди.

— Дөнүгиң иши харби трибунала берилсия! — диен пөчгүнли сес яңланды.

Акгвардиячыларың Чэрҗеве етип гелйэнлери ' мэлим болуп, Москва оводный лолисы (Ярагыпа ашъшанда, гүник гызгын ховры совулып, салкынлык аралашып башлапды:

Алтынҗы баш

Эзизиң эшелоны Мара голайладыгыча, Артыгың йүрёгиниң гүрсүлдиси көпелйэрди. Ол гызылгвардиячылара гелайламага гыссанярды, эмма оларың тарапына нире-

де, нэхили гечип билжегини, гөэиниң өңине оңлы -гетирип бшшейэрди.

Эзизиң ашелоны Ма>ра геленде, гүн эңегиңи ере берипдя. Оның гелмегине гарашян юөвдагэрлер, байлар, руханылар Эзивиң дашьеты галлот алдылар'. Оларың хөр бири оңа тостбам оөе уруто, оны .айратып хезэеглемек, хорматламак үчин алып гитдилер. Эшелоның утры билен тукат бир ягдайда ене-тэк гезим эдйэн Артык, демир- ёл ишчилериниң коозчум-иовчум үйшйэнлерини, бир зат ба - расында жаньгып гүррүң эдишйэнлерини, кейплариниң позуклыгыны, эмма газап билен үшерилйэн гөзлердэки айгытлы учганакларынытерди. Й&не ©ели шол үйшмеленлериң, ,шол аладаларың нэме хакдадьгыны, нэме үчиндигини дүшүнип. биладеди. Шол вагтда /бир тоиарчак вшчиниң яныцдан [1] ,сайланан Дурда гөзи дүшди. Ол, Дурдыныц өңини габатлап, ишчилериң нэме үчин үйшйэнлерини, нэме хакда гүррүң эдйэнлерини сорашды. Дурды оңа өз анлан маглуматыны мэлим этди:

— Олар улы' бир шмиосардан хат альшдьфлар. Шол комиосары акларшу ерде еңки агшам атыпдырлар. Ана олар шол.барада гүррүң эдйэрлер. Шейле йыртыжылыга мүмкинлик дөреденлерше өкүнйэрлер, бири-бирлерине ипенйэрлер.

Дурдынып айдан сөзлери оңа ончаклы етмесе-де, оның йүрегиндэки булаш-аклшс ене гүйчленди, ол нэме үчин :айданыны хөм билмэн:

— Хэ-э, өкүнйэлер двйсене! — дийип, йүзиии ашак салды.

Дурды Артьгың шейле гүмүртик ягдая дүшенини, ойыадан бащ чьжарьгп билмэн, умытсызльга өзини шейле алдыраныны хенизе ченля гөрмэнди. Ол оны шейле тизяэким, йүзяниң упрына >айгыт эдйэн, соңыньг оанмаян, гелжеге назар эдйэн, янып дуран бкр от хасаи эдйэрди. Эмма оның хзвирки гөрнүапи—давада еңилек, дурмушдан басылан, гелжекден умыды кесилен бир адамының сыпатыпы берйэрди. Дурды оның ссбзбини сорамавдан чехинда. Ол дине өз дүшүнжесине гөрэ гүррүң берип, онын ликирини башга яна соварын хасап этди:

— Артык, мениң пикириме гөрэ, ялңышан диңе бу ердаки йшчилер дэл, биз хем ялңышдык. «Биз» даймек бнлен, мен дкңе өзими аламок. Догры, халк бу ише төвүнжең гошуланок. . Хайсы бир вашның агзындан сёретсең, еңи ёлук адамлар ичлерпни хүмледишип[1] отьфлар. Олар

Эзшиң токмагыиа чыдаман гелен адамлар. Эзш. ким? Ол өзине' хан дакамыны бөрен бир вагшьь!.. Эгер оньвдянын-да оен хем сана .меңзешлер болмадык болса, ол 'бизиң халкымызы шейле айылганч ягдая салып билермиди?..

Дурды халыс й-үрек билен жанъпгып оөзледи. Дурды,-ның өзи оны аңламаса-да, онуң айдан хер >фир хак свэи Артыгың йурегине найза болуп санжылды. Артыгы, ас-лында, шейле агыр ягдая саланың өзи хем шол меселеди. Ол Дурдының оөзияе шондан артык львдаман:

— Бес эт!—дийип гыьврдьр-да, **өңки** гөрнүшинден хем позук <5ир сыпатДа йүзини ашак салъит гивди.

Дурды Артыгың болушьгна дүшүнмедв: «Ол дәлирэп йөрен |болмаса-да биридир?» двйип ойлаады. Артыгыд тыкыльж лбилен тасанжырап гидени оны бир хили хоаа-тыра салды... Эмма Артьгың хич вагтда -хыйната баш ур-лтаҗагыны, иим хем :болса өзине душман яасап зден лдамеыяа, *хт* квмден оораман, өзиниң ч&ре герҗаглви лкылына 1етирди. Шейле-де болса, Артыгың агьвр ягдайы о'ньв узак ойланмага межбур ©тди.

Хич ерде швни' карар таимадык, уз>ак ойыадан неггаже чыкарып билмедик Артык ене .гиже аагат он бирлерде эшелоньгң угр-ы билен еке өзя гезим вдип- йөрди. Паро-возларын] гук-гугы, вагонларьщ шакырдысы, фронта уг-.раян шлдатларың гыкыльлгы ояыц кеҗегесини хас хем гатышдырярды. Ол шол гезиминден хем өзине рахат алып билмон. гайта бейниси парьщды, шренвшшгмедчгс ыс-иок йүрегин» булады. Ол нирэ гншҗегинв, нэ-мг эттҗегини хем 'билмэн, вагона барьш сүйнсем дийип ойланды. Шол вагтда вагоның ашагындан сүмүп гечен. бир сгеврэ гөзи дүшди. Ол ада!м өэ вагоныны я ёл-дашьювд ййтирен ялыч я-да бир затдан ховплы ялы г.а-ранҗаклады. Шол п&вре Артьгың үноини өзине чекди. Артык иң соңында, өз янына гелип дуран адамының кешбини, гара самгальгны сайгарса-да, онуң өзияитана-тлады. Ол адазд бир хили уөак *дуртата-да* чекинйэн ялы, төвөрегине горкы билен гаратаҗакландан соң:

— Ягдгы йигит, Эзиз ханың эшелоны- шумы? — дайип сорады.

— Хаиа. Нэме, Эзиз хая герекмидн?

— Ек.

— Эйоем ким герек?

— Маңа башга бвр йигит герекди вел», белкн еен / оны танаяан дэлсиң?

— Шу эшелонда болса-ка, аг.раадъшьг танаеам герт.

— Хава. өз-ә .атлы шмандирлериндеи бири.

— Комаадирлерик хеммесинн хем танаян.

— Мен... Артык Бабалы диен, йягиди шржщднм.

Артык нэтаныш адама ене 'бир гезек гөз <гездарди, өаини сораян нэмэлим адам< оны гызыедьпрды:

— Артык Ба[л]балышл нэме этжек?

— Ай, шоңа бириниң саргыдыны говшырайжащдым.

Артык ол адамъшы 'бир ши геңирачяи. Әйоем-де -болса, өзвни танатман дуруп билмеди:

— Артык Бабал-а... мен.

Гара сакгаллы адам Артыша хырыдар гөз бижа парандан соа, ода берилек салгын, досры геленинв оайпарса-да, ншини чиг галдырмазлык үчин, оны« хас такыгына етмек иследа:

— Оен, Тожен русларындан кими танаядыя.?

ИХол секунада Артыгыц гөзиниң өңине Р1иан Тимофеевяя гелд». Ол бүтик ховаггыры унудьвп, шол демде оңя җогап гайтарды:

— Меннң Х1ас гавы танаяным — Иван Чернышов.

Гара саигаллы адам Артыга элиии уэатдьк

— Гөрүшели, таныш бюлалы. Иван Ттмюфеевич саңа сал^ам айтды.

Артык оның бирденкэ агнинден гужаишады. Гара сакшаллы тиагинди. Артык оның горканывы билип[1], ракатландырмага чалышдък .

— Ек. ГЪрима. Менден чекннме. Саңа ким двййэлер?

— Мениң адым — Г арагөэ ишан.

— Иваны нireде гердиң?

Гарагөз ишан ене төозерегине гарандан ооң, Артыгь? яиты дүшмейэн иөлгэ *чтт,* Марыда, Байрамалъща болуп гсчсн ягдайларьгң барымы айтды, Гуллыханың иагонда туосаглыгыны, ишиниң «арбн суда берилҗегини айтды. Артыгың сорагына гөрэ, ол Ивав Тимофеөвичнң т£'бшьфыгыны мэлим' этди:

—- Иваң Тимофееввч сени хемише гынанч бияен яда оалзгр. Ол сениң ойланмагыда, калк хөкүметини кимик аххраянына дүшүймегиңе гараоияр. Сёниң досгың Алёша Тыченко билен Мавы-да сени диңе ыкҗам ялиышан адамхасап эдйэрлер, оени Совет көкүметиниң душманы хасап эденоклар. Оларың хеммеси хем сениң доланмагыңа, гызылгвардия гошулмагыңа гарашярлар.

Нәмеден хем болса, бир етмези бар ялы бөврини диң-лОн Артык бирдеикә совал берди:

— Ашьврыц айдан зады болмадымы?

— А, Ашыр?

Я Ашмрьг сен гөрмедиңми?

— ёк.

— Ңэме үчин?

— Башарса оени гөрмек, өзине меңзеш дең-душлары топламак, халк арасында өюүт-үндш гөчиршек, дулгма-нынлеңсесинден гондалав берип дурмак үчнн, Чернышов-оиы'Теокенде галдырып гайдан экен».

— Вах арман!.. Ашырамиеосер гелен болсам, менхе*! ез атлыларьш билен Теженде г.алмагым мүадпшнда... Ба-рьвбир мен Со©ет Гошунына гаршы ок ашак. Мен сизи; ынандьфян: мүмкинчилик дөрэи еринде, өэ атльшарым билеи Иваның яньгка гечерлн!..

Эшелоның угры билен гечип гвдйэнлер олара үнк 'бер-меселер-де, Артыгың гөвнине болмаса, икинжи ёлдакы ва-гонларың арасьгндан бириниң олара эсевак болнныны, шюа гөзиң хьфыдар гараяныньз сывды, Артык Гарагөз ишаның голындан тутуп, башга бир гаранкы ере чекди,. эйоөм-де болса,. пюл гоша пөз олары сыпдырмлаян ялы. дуюл1ды.

Гарагөз ииг'аның узак дуржы гелмеди. Ол ене нирэ-дир гыюсанярды: Артык оңа эшелонллардан сайланянча,. биле бармагыны теклип этсе-де, Гарагөз ишан ондан бо-юн толгады: гөрүнмелй ерде бирден ик» япя:л болса,. гизленмели ерде^ икиден 'бир яглгы дийди. Ол Артык би-лен хошлашандан ооң, ене хатар-жатар вагонларың ара-еына сүмүп гитди.

Артык еке өзи ене бир сальим гезенден ооң, йүреш-аралм тагоман, вагона гирда-де гышарды.

Эмма Артыгы иңкисе (гонн гоаиа гөзин; эеси гышар-манды. Ол асыл еке-де дэлди. Гарашөэ иш.ан ©атонларын.. арасы билен оян-буян сүмүп, ызыны йиггирмэге чальшэа-да, онын ызындакы юөлгелер оны сывдьфмандьшар: чо-лярак бир ерде оньп вдаиба гапжапдылар.

Гарагөэ ишаның янындан Полторацкннин хатыньвд.. бир нусгасы чывды. Оньв (атмак үч)ив аклара диң>е шол-да - етерликди. Оны болнневик вчальисы. дийип .яйплады-лар. Эйоем-де болса, аклар оны түрмеде отуршадыларл. ишини харби. суда бермедилер: түркмене — түркмеңиң ж.е-за бермегини, өз ганларына өзлериниң буланмагыны макул-

■ бшщилер. Шоның билен биле, Эзазиң эшелонында. боль-игевиклер билен кимиң арагатиашыгыныц барыны билмэге чалышдылар. Шдаың учан хөм аклар контрразаедаа-■сы Гарагөз ишаның вөбалыны Эзизе табшырды.

Гарашез ишаны гиҗе оагат икиде штаб вагонына алыг. -баранларыНда, Эзиз байларың мыжманчылыгындан яңҗа гайдып 'гелйпди. Гарагөз иикая барасында шол мыхман-■чылывда-да гурруң болупды. Байл^л^ар оны хакыки |болъшевик дийип г&ркезипдилер, бир нэче гүн мундан озал Мары базарында нутук сөзлэнини гүррүң берипдилер, юны илден чыкан дөнүк хасап эдипдилер. Бирденкэ эле дүшэйсе, оны Эзиз ханык өз элине ал:магыны хайыш эдипдилер. Эзизе-де гереш шолды. Хайсы бир ёл билен ■болоа-да: дар агаҗындан аомак биленми, дуйдансыз кес-мж биленма, хайсы бир ёл ибилен болса-да, оңа адыны чыкармак, өзини танатмак герекди.

Гаратөз ишаның өз элине табшьфылмагы оны асмана чыкарды.

Вагт гич 'боланьг үчин, штабдакы яшулылар-да, ,адьютантлар-да, Дурды-да, өз җигитлериниң арасындакы Артык-да укыдады. Онын янында диңе Мадыр Ишан билен йөрдае чагьфылан җигиг барды.

Эзиз Гарагөз ишаның гүнэсини бойньша адймага-да чальшшан, өз эшелоньшда ким -бйлен. арагатнашыгының барыны-да сорашман, (шың сөзлөшен җигщиниң Артыкдыгыны оңа хабар берилен бадына билипди) оңа гатыгайрьвм сөз-де айтман, оның билен мьшайым гүрлешенден соң, өзиниң беллк нөкери Пеленҿ табшырды:

— Ишаньг итден чъшарың!

Гарашз ишан Ээизден гарашян вагшылыгының дерегане якымлы сөз эшиденине адатдан дашары геңиргеди. Ол өз еринден хошаллык билен галды-да, бирденкэ иңт кисе гитди: «Итден чыкарың?» Бу нэхили сөз? Шэхерде, онда-да эшелонда игг бармы нэме? Бу нэхили сөз?.. Я Мары байларындай п&огел ешесин дийиигимикэ? Я-да мени... Гарагөз ишан соңкы пикирини бейнвсине сыгдырыи билмөн, бирденкэ хопукды. Оның уллакан гара гезлери горкылы г,арады, пешенели гарамтыл йүзи бир хали агарды, төпелек гар,а сакгалы бир аз сандыраян ялы гөрүн.\«. Ол Эавзе гарап оөзлэнде, сеси гарыпҗык чыкды:

—- Эзиз хав, саг бол. Мен өзим гидерин.

Эзиз кинаялы йылгырды:

— Ишан аг.а, нэвагт, нэзамана. Ким билйэ?.. Ин. ягшьвсы, огланлар уорадарлар. хем... 'йггден чыкарарлар.

Ене-де <<Итден чыкармак»... Бу захили айылганч еөз? Оны нэҗили‘дүшүимели?..

Гарагөз иига-н' оның такыгына. еимак иследи:

— Хан ага, мең итден горнамок.

— Ишан, уруш вагтының ити горкылы . бол1ар! Оьдан бир аз хедер этмэң айбы ёкдыр! — Эзиз буйр^уга гарашып дуран нөкере серетди: — Әкидиң!

«Әкидвд» сөзи Гаратөз ишана «Итден чыюарыцдан» хе-м айылганжрак эшидилди. Хөкүми ерине етирмэге таГшнланан нвкер оңа хемле урды:

— Ишан, йөр! Өңе дүш!

«Итден чыкар», «Әкгадиң», «Өңе дүш»...— Гарагөз ишаиың гулатыма бири-бириндеи айылганч оөзлер илди. Ол ене нэме үчиндир Эзизе йүзленди:

— Ханага...

Эзиз гөзлеркн» алардьш, газап билен гыгырды:

— Пелең!..

Шол секундда оның чигинлерине а©ылы ггенҗе яиышдыьда, оны коридора бакан сүдүрлэп гойберди, ондан соң болоа ТүОТеЏИЦ тейи билен 'бөврине хьгтьшйтды...

Шондан соң Гарагөз ишанй гөрен болмады.

Эзизиң эшелоны шоның эртеси гиҗе Чэрҗевиң бэр» ■яныидакы ярьрм станцияда — Барханада аяк чөкенде, спанцйяда дуран эшелонлар бир нэче барды.

Атлар, пияда гошунлар вагонлардан дүшүрилди. Гиҗешне бир аз сован, өмринде шейле җемендэни •бирин.жи гезек *гөрен* Гарагумың үсти гай-гаймалашык билен долыдьи. Гаршысында гаршылык гөрмедик, бирсыхлы гөтергиленип гелйэн Эзиз: «Шунча эшелон, шунча хелэкчилик нэме үчин герекди? Бир өзиме табшыранларында; Чэрҗвви шу гүниң өэинде альш бшвмейэрмидим?» димип чишди. Шоның билен бир вагтда, ол Бухара етмэпе ховлукды. Тогсабайың эшек йүки шелайын сөзи: Бухара -змириниң оның дидарыиа Муппааслъргьг- ядьгндаң чёвк■манды. Ол атлыларының 'бир 'бөлегини Дэнввиң' үсти билен Амыдерядан 'гечирип, Букара эмирнне 'мажман барсам дийигт хем ойл.анды. Э.мм.а өз союзниклери билен деррев чапраз дүшүшмеги макул билмсди.

Атлы хем пияда гошунларың барьг даңа голай Чэрҗеве бакаң йүзленди. Эзиз өз көм^А^екчиси Мадыр Ишан билен атландьг. Арының өйҗүги *ялы* эшелонларын бары

бошап галды. Оларда галанлар дице яшулылар, ашбазл.ар, гаравулларды.

Хова еды ягтыльлберенде, Чәржөв шэкериния, дөпесинде гүммурди башланды. Ики ягын бронепоездлерл бири-биринден атса,, гызылгвардия топлары херекет эдйэн аᴸклара, акларыНкы болса гораннниларың хем шэкериң үствне шрапнишь ягдырды. Шэосер халкы алҗыраннылык. билен оянды. Оялы-укының арасындакы Майсаны гүммүрди : алисьфатды. Ол сачларына тивгар бермаге-де еггишмэн, хасанаклап чыкды, гыгырды:

— Мавы-ы! А-ю... Мавы-ы!..

Шэкери янландьфян гүиммүрдиниң арасында Майсаның сеси хич ере еппмеди. Диве оның ызьг билен дадгарыпс чыкан Анна Пешровиа оңа җогап берда:

— Майса. оен нэхили? Шу вагт Мавыиьщ өйде болҗак вапъвмы, нэме?

— Мавысыз 'Мен нэме ишлэрин?

— Мен_ .Ивансыэ нэме ишлэйин?.. Довула дүрмек герек дэл. Гайта ери леленде бивиң хем көмек бермегамйз герж.

— Квмек...

Майса балшан сөзини гутарманка, оларыд эдил дегаесииден шрапниль окы шабьфдап энди. Оларың икиси хем ичерик күрсэо урдылар. Шол ягдай бир нэче минутлап Майса Мавыны хем унутдырды.

Мавы пгол вагтда 'бар.рикададады.

Биринҗи гезек эшидеч тога гүммүрдиюи Мавының хем бутларыны сандьыдатды, гысга ваттда онын. башыпа хер хили ойлар хем гетирди. Эмма оның тени гүмпүлди билен ииз «вренишди, хүҗүме башлаянларың нэхилилик билен букдаклаяныны-да сайгарды, эллериниң, ■ бутларының сандьфам1асы-да галды, нышанадан расглап алан соңкы окларьг бидерек хем гечмеди.

Топ-тупең такьфдысы гүйчленди. Бронепоездден хем акларың гарашмаян. ерлеринден бирденкэ гойры топ 'Гүммүрдилери чыкды, шол снарядлар акларыц хүҗүм эдйэн ерлериниң тозаныны аомана гөтерди. Шол ери сарсдырян гүйчли гүммүрдилер Москва созодньгй лолкыныц батареяларыды.

. Гүн гушлук галанда, Бархаадада янларыны урпак чэгэ берип, сазак көлгелеринде сүйнүга ятак векиллер өз араларьгада болсады экдилер. Аннагурбан юмуртгачы

телпегшш тироегинин, ашагыва сальш, саигалыны сыиадыгда. өз дүшүнҗесини мэлим этдв:

— _Гёр, тошиар нахили гүммүрдэрлерадишин!.. Хава, бизиңкилер шу гүн Чэрҗевв аларлармышың. Агшамара болса бухарайы шерипе бакан ёл кесерлермишин. Ишшалласа, Букар гаатышасы биден Эзиз, хан торүшерлермишин...

Гарры молла инчемик инҗиклерине гүн дүшйзн ялаңай аякларкны йыгырып, йүзиниң тозаныны еңи бален сүпүренден оон, өз гезвгини алдыс

— Бухар патышасам мен-э бизиң хйныйшза сала1ма гелермикэн өйдйэн. Сен зшиггдиңми, ёкмы?.. Бивин. ханымызың лягьфнында пьгамберин, иенҗеси 'бармыш диййэлер.

Оларың гапдалында кейпсиз гышарьшг ятан Дурдм оларың бихуда, тослама оөзлерини эшиденде, мюңлайьгны тутды, нух дөвринден галан адамларыя, агызларына алян сөзлерине акьшы хайран галды.

Юкурттгачк довам этди:

-— Алланын назар эден адаймларынни; кэбиринде, Исгендер Зүлкарнейнинҗи ялы, гоша шахы хем 'болармышын. Мениң дүйшиме гвр-ишине пөрэ, Эзиз хан гараңкыда й&рэн вагты, оньщ дэпесинде ялын яныи, ёлыны ягтылдармышын. Оңа, асыл, окам кэр этмезмишин...

— Мениң эшидишиме гөрэ, оңа гөни гелен оклар этегине дүдгуп, тсгаланьит ятыберйэмишин...

Дурды өзиниң нврэ дүшенини хшя акылыка гетирип билмеди. Илиң өңине дүшйэнлер, дурмуш меселесин® *чөзҗеклер шулар* яльг *элхенчлер* болса, мундан 'бетер хем бир шни гайтгьгнчылык болармы?—дийап ойланды. Ол өз янындан дүшүнжели хасаи эдйэн йигиглериңден' •бири болан Артьига илёнди: Марьщакы ишчилериң рухы хальгны беян эдап, революцион вакалар барада гүррүң зтмекчи боланда, Артьгың еңсесини түңңердигт гиденини ол хениз хем ядындан чыжарьш билмэнди.

Артык болса шол вагт, Эзизиң хөкмиңе гөрэ - хүҗүм этмели ерине барман, деря кенарына чыкып гызылгвардин бврикмек нието билен, атлыларыны' ызьгаа тиркэи лыэооериң гүвбатарындан гушлуга бакан йүзленипди. Э!м-.ма үзнүксиэ от совурян батарея оның өшни кесипдв. Ол нгахере бакан — болыпевик гошунына бакан екеҗе-де ок зтман, сагатларча кене нобурларың бойларывда гүймеНИПДИ. Гун ики яныны деңлэнде, ол яңадандан атланып-

ды. Бу сапар онын. өңини акгвардиячылар, деря кенарына бакан херекег эдйэн батареялар алъш, оца анрык гьмылдара май галмаадьв. Ол бүтш шэхөр акларын элине гөчен болара чемели дийиш ойлаиды.

Шол вагт, хакыкатдан-да, шэхер эсасан акларын гбълына гечипди». Атышык диңе дшон, тавервгннде, деряң кенарында гидйэрди. Гьфыляндар, ызына чекилйэн[1] отр~ядлар барада Чернъшовың штабыиа ызлы-ызыпа айылганч *хабарлар* гелйэрди. Командирлщриң арасында довула дүшенлери хем барды:

— Биз дашьвмызы халкалайын алдырдык. Бизин үчик *бош ёл* диңе деря көстрисиниң агзы галды. Аз санлы’ гыпм>атбаха гошуны бидер-ек гьфдырмаң нэме манысы! бар? Шэхери аклара галдырып, Фараба гечмек герек. Болмаса, хеммамие есир дүшерис. •

Урушы барлышык 'билен гутармалы диен талап хөм болды.

Полторацкиниң командующий дийип ат бермегиңе гөрэ бүтин командованийэни өз элине алан Иван[л]ТимБфеевич шол теклиплерин, барыны ред этди. Барлышмалы я ыэа чекилмели дийип төкл'ип эденлериң хер бврине ол үзүл-иесил лдагап берди:

— йигрениад ягы билен ярашык сөзини агзамагын өзя хөм ушанч! Хэз-ирки ялы айгьшгы) минутда горкыны, хоазатьфы диңе намартлар агзаи бил&р! Биз хвкман шу ерде 1аклара зарба берм-елядирис! Чекилмек гадаган!.. Хээир Фар01ба Казан гихлкьг гелип етди. Ене ярым сагат гайрат этсөк, үстүнлвк биеиң тарашьвмызда! ,

Чернышовы, ылайта-да, Москва сводный полкынын өңки комиссары, хэзирки командири Меркулов голлады.

Казан нолкы хакыка[л]гдак-да гелип етди. Шол полк Лениниң яөкүмине г&рэ, ишчи-дайхан Гызыл Гоигунынык Дашкентде гуралан биринҗи полкларынданды. Шол полкың гелмеги чэржевлилериң, агыр зарба тап гетирип> гайдувсыз сөвсшйэн эагерлериң рукыны гөтерди. Эшелондан дерреө дүшүрилен топлар, лулемётлар аклара бакан от ачды. Гыэыл Гошун хүисүме гечди. Аклар еңсэнн &вүрди.

«Чэржеш бир езим хем аларын» дийип гүпүлэн Эзиз өзини ока бермэн, атлыитары билен ызына бакан сврпди,. йүзиниң угрына Артыгың атлысының үстинден душуп, оны хем алыпт гайтды. Эмма оиьвд пияда гошуны басгы астьгнда галды.,

Черкез берданкасыны голтугына шсып, көчеден-көчэ бувдакл.ап гачды. Ол нэбелет шэкернндe көчелерин. нире-ден-нирэ шдйэнини билˡмеди. Ол бир йөчэниң бурчын-дая айланмдачы боланда, эдил гурсагыкдан ок дегиц,. деррев өзини йитирди, ьфанды, түпеңини гачырды, ара-дан салълм гечмэнкэ, өзи *хем* гүпүлэи гищи.

Шод ваггда ояыц үстанден гелен Мавьь оны танады,. башыны галдъкрьш дикелгшек иследи. Эмма оның яла-*ңач келлвскни бо&ны гөтермэн,* сапагының ыюгыпы пачан,-сары «эди ялы салланды. Оньн. мэзл»сжсн гөзлерв Мавы-ны танан ялы, ч,ал!а гымъижады, гуран дрдаадары: ыс-гынсыз мүңкүлдеда. Оның чалаҗан, булашык сесинден Мавы диңе: «Манвы... Ча-ры...» диен сөзлери дүшунди. Шол вагтда Черкезиң гөзине, белки, «Какаҗан!» дийипˡ эигелонын гапдалы |билен ылгаян Чары гөрүнендир?' Белки, ол: «Чарыҗан, оглым!» дийип гыгьфасы гелендир—де дили өврүлен дэлдир? Белки, йылгынлы, яндаклы, чо-ганлы гиң сэхра ене бир гезек назар салмак ислэндир!.. Зм1ма оаың хич бирине-де меҗальг ешмэн, гөзлеринин, шөхлеси өчди-дө, габаклары өртүлип галды...

Дайхан бэибидини мукаддес сайян, оба дайханлары-ның иң швы герйэн адамларындан[1] бири болая Черке-зиң — емүрлик арзувы болан халк максады угрында өл-мэн, дуошан хатарында сүйнүп галмагы Мавының йүре^-гини аватды. Шол секундда, өзинк йыллар- ■ бойк' туя эден , Халназар бай, халкың башына бел'а болуи дөрэк Эзив хан гезиниң өңине гелда-де, элиндэки ярагына хас ыкҗамрак яиышды.

Мавьг икянҗи ;бир «өчэниң бурчындан өврүленде, Пөкги Валаньвд гос-голайҗакда хинини йитирен алака ялы, ики-1бака эөвзүлдейэнини гөрди, «Вах, ишим гайт-ды... ьак, ишим' гайтды!» дийип самраяныны хвм эшишд». Мавьг икирҗиңледи: оның элинде яраг бол)са-да, ол хэ-зир алҗыраны, өзшда йипирени үчин оны ашманъ® езнне услып билмеди. Мавы оны есир алм!аң күйине душүп, шоңа бакан йүзлененде, Пекги Валан атан окы гейимини ялап гечди. Мавы енки ойының: душмаиа рехиМ’ эшмэнии: терсдигини дүшүнип, чаласын гаравуллады-да, түпени-ниң чекерини чекди. Элинден берданкасыны гачыран Пекги Вала диң-аркан серрелип, агдарылан цышдыла дөнди.

Шеклеои. өчүп, рещси гызаран гүн ере голайлады. Атыпык кеюилди. Барканадаюы векиллер, яшулыларг

■«Бизвдюшюр шәкери алдылар» днйип бегендилер, урпак гумьщ үстине чыкыш середенлеринде болса, басга дүшен .акларьщ, элемтас тачьип гелйәнлеринв гөрдилер.

Единжи баш

Черньшюөың тйбшьгрыгына гөрэ Теэңенйе галан Ашьфа Артыгы гөрмек миессер гелмеди. Ол, Агалаңа баранда, гижэнйң 'б»р вагтыды. Ол абадан узак бир ерде, яобурьщ ияинде атыны даңьга, итлере дуйдурмазлык, взини танатмазлык үчиң лиядалап уграды. Ол Артьггың хайсы өйде болянытьг билмэнден ооң, шөни Эзиаиң топарчагына барман, обаның четиндэкм бир өйден сорап •*дшмек* (күйи билен, гизленип, бувдаклап [1] барярды. Бирденкэ оның өңинден бир адам зырмырылып гечип, чуңнур нобура өзини оклады. Ашыр ондан чекинии бир аз иөвержеклөое-де, гачан адамының угры кечҗе тарапа боланы үчин йүреогине хоисала дүшмеди. Эйсем-де болса, шол .арада бир дүшүнмезлж йүэе чыкды. Эли таяклы адамлар аасьфынлык билен |букдаклап кимидир гөзлейэрдилер. Бирденкэ оларың гөзлерм Ашьфа дүшди. Олар бири-бирини дүртгелэп, шоңа бакан окдурылдылар. Ашыр тасэле дүшүпди: эж.изрэк бир йигит эгнинден япышанда,
-*ол* оны силтерлэп йыкды-да, өкмсе гөтерди. Ягьфнына даген таяк оны энтетди. Ол ери гарбап галып^ ямашгандан гачды. Эли ташслылар билен биле обаның йтлери-де оны аланшпгун швaладылар. Ашыр таяклылардан бир бада арашд ачюа-да, игглер оның өщше гечип, гапдальгндан тоиулып. гүн яманыньг бердилер.

Шол шпгуның бир яны Эзизиң атлыларына' ётип, •олардан хем бир нэтееи атланды. Змма Ашьпр ол вагг чшден-чше, жпдан-яба уруп. атына етди. Ол атлаиьш дөпенде, узакдан түпеӊ таңкылдысьх хем эшидялди. Эмма ол гамчыны ызлы-ызына сугшурып, гараңкының ичин- ,де гөэден йгади.

Адгьф ашюл башагайлыгың себэбини соң билют галды: оньщ өңини көсшх езини нобура ташлан йигит гиев экени, оны гөэден йитирен эли таяклылар болса Ашыры кшалан экенлер.

Ашырың гачанына бир нэче сагат геченден соң, Эзиз өз нөкерлери билен шахере баиан йүзленипди, ондан аңрык хем фронта гидипди. Ол өз ызында диңе гаравуллык чекер ялы, аз сашгы (гтльв галдырьишы.

Обада Хал.назар болмандан сон, Пөигинин вала-валасы ятандан сон, Мелебайың хем хор-хоры кесидапди, төвервги ялаңачланьш өке галан с<жарр>ак ялы Нобат мирабың-да вежи болманды. Баллыны Агайры гелниң инирдиси ере сокуп-ерден чыкарярды. Тежен районындакы •бейлеки обаларың-да ягдайы щюңа кыбашдашды. Өзине берилен та-бшырыгы ервне еггирмек учин, Ащьф Сахеде мүмкинлик дөрэп башлапды.

Эзиеин хөкүмине гөрэ, оглы фронта гидип екелли' галан гожа бир дайхан орак ордурмага экин үстинде ёвар эдипди. Дайханларын. шонын ялы яэдайда бири-бирлерини голдайн товы хэсиетлери барды: хусуси ишлерини ташлап, мэтэже -шмере етишмеги өзлервнин мукаддее борчлары хаоаи эдйэрдилер. Евара йьггнанан дайхан өрэн кэнди. Орта бойлы бугдайын ичинде эгри орагы айлап салян оракчы, селчең гөгерен гүвөбакар билен сандашды. Еварчылар бври-бирлерине мечев берил, кеМ1ек ишини өзлериминкиден жэхт тутярдылар. Гиң зкераңчылъжда шовхун гүррүн, часлы гүлки яңланярдьг. Нахар биширмэге, чай гайнатмага гарры-гартаң аяллар квмек эдйэрдилер.

■ Еварчылар гушлук дүшлемвнде бир ере үйшүп, кэ ери чөп-чалам, кэ ери көне палас, йыртык ёрган билен өртүлен, 1кэ ери көлге, кэ еринден гүн дүшйэн 'болгысыз телэр астында чай ичмэге отуръшдылар. Гүррүң хениз угруюманды. Шол вагтда пейда болая Ашыры • көпден бэри гөрмедик, «белкв, ол, Мавы дагы билен биле фронтда гезип йөрендир, ким билйэр, белки хем бир баггсызлыга дучар гелендир» хасап эдйэн мэреке оньı гадыр билен гаршы *алды.* Еварың гонамалчьгсы Сары оны хорматлы ерде — дүшек үстинде отуртды. Ашьфың руслашып пидени, болвшевик боланьг. ене 'нэме үчиндир дайхан гейимине гирени баᴧрада бир салым варсакы уруп гүлүшдилер.

Хөммеден бетер кевп эдип гүлйэн, Атайры гёлиин оның йүзини дьфнашыны гүррүң берйэн Гандым бйрденкэ Ашыра чиңерилдй:

• — Ашыр, Агсак мүрзэн куйки ягырнына түотен тейвни гондурьш, оны гызыл магуна сүссүрен сен. диййэлер, шейлеми?

■ Тэзе гүррүңе ёл ачыланына гуванан Ахцыр йылгырды:

— Гандым ага, сен мёниң хэзирквсыпатммя.серетме,

■мен болышавик шшуиынын, эсгер». Командир · маңа нвме буюрса, шоны ерине етирмек мениң боржым!

— Бирден оны атмальг дийиләйое нэдөрсиң?

— Харб» трвбуналың карары болуп, оның хөкүмини ервне етирмвгв хем маңа табшьврылса—икирҗишгөусн.

— Саңа мениң ынанҗым хем [1] шейледнр. Элиме яраг берилсе, мен хем шондан гайдарын өйдемок... Хава, оен онда нэме, урушда болман, бу ерде гезип йөрсиң?

— Командованийэң табшьфыгыны ерине етирмек үчин.

С ар ы Гандымың ооңсуэ сор агл ар ының ар асып а дүшди:

— Берекелла, иним!.. Гандым, халкың ыкбальг чөзүлйэн вагтда, уруш диңе түпеңиң агзында дэлдир. Ынха бизвң эмеле гетирйэн дэнэмиз-де дегерли ерине сарп эдилое — халк бэхбиди үчин бир горханадьгр. Эгер-де Мэмметвели хоҗаның өвүт-үндевине гврэ, галла хүшүрзекат ады билен Эзиз хан ялы хайының долмаз амбарына дөкүлл се, онда дайханың арлы йыллык азабының рейган гитдиги, оның еа ярагы[1] билен өз депесчне тоимаклан- дыгыдыр!

Гүррүңе үнс[1] барип, дерчиреаивп отуран адамлардаи дүрли сес чыкды:

— Алажа гөз хожама галла ерине заигун 'берерис!

— Патыша бэш өйден бир адамыны пэле үчин алан болл са, Эзиз бэш ейден бир адамыны топ агзына тутуп берм!ек үчин алды.

— Эзиз хан халк үчин патышадан элхенч!

Евар эдйэн гожаң сеси найынҗар чыкды:

— Эзиз хан оглымы элимден алмадык болса, мен сизиң хусуси вшиңизе пзсгел берермадим? Гвден огланларың инди гайдып гелҗеги-де гүмана!

— Ач дайханың яңы атзы аша етенде, оның парахат гүнини чайкан урушың киме гереги бар?

Ашьфың гөрежиииң йителйэнвне, йыгычйыгыдан гобсувянына гөзв дүшен Сары оның лурсат араяныны аңлат, оөзлемегине мүмжинлик дөретди:

— Адамлар! Урушы кимиң туруэаньгадая, урушдан кимиң бэхбит араяныңдан Ашьф хабардардьф. Гелиң, бвз сөзи Ашыра бёрелиң!

Дым-дьфслык аралашан- мэрөкөде, Ашьгр эамэн, сезе башлады:

— Обадашлар! йыланың билини сындыранын билен, тэ бейниевни .мыжжардянчан, зэхери гутаранок. Патыша агдарылса-да, о«дан сончы Ваггләйъш хөкүмет даргадыл-

са-да, патышаның бейниси болан. офицерлер, маадарлар; чиновниклер, шолар билен дайы-еген 'Меныиешкяер, эе-эрлер, миллетчилер, ханлар, 'бөглер шинди иугаранок. Апальж сүрмэге адатланан гыңыр итлөр эрк-ыггыяро! эллерйнден береслери геленок. Шол тапарлар яш Совет хэкимиетининң аякланмагына бирсыхлы пэсгел берип, аматлы пурсат араярдылар, гиң үлкэниң башга бир ңэче ерлеринде эййэм фронт ачыпдылар... Асьфлардан бәри бивиң топрагымыаа, умумав, Түркүстаның байльгына аг-зы суварян, оны өз бакнасына айландырмага ымтылян иңлис маядарл'ары пурсатдан пейдаланып, бир нэче вагтдан бэр» Машада, Эйраның башга өрлерине 'гошун чекйэрдилер. Юрт хайынлары шол басыбалы1ж.ылар билен дил бирикдирип, шоларың гүйҗине арка даяньш[1], Ашгабатда гозгалаң туруздылар. Гозгаланы ылалашыклы гутармак ма1ксады 'билен Дашкөнтден иберилан адатдандашары комиссар Фролое көпчилигиң дилини тапьгп, шэхерде деррев парахатлык дөретди. Эмма Көшиде көне пощылардан полк дүзен көне баярлар—Ораз сердар, Ныязбег дагы оны хич бир затдан хаса.п этмэн, төвелласына гараман, чакылыгьгна гелмэн, үстлерине баранда йүз бермэн, областын хоҗайыны биз езимиз дийип чишдилер. Фролова олары сынап гөрмөкден башга чэре галмады: дине хайбат үчии демоир ёлдан Көшиниң үсти ашьфы байра бакан дорт-бэш саны снаряд гойберилен-де, «хоҗайынлар» өз нөкерлери билен биле сүлгүн жүйҗеси ялы пытрадылар...

Мэрекэн четрэгенде бирден сес чыкды:

— Атымы, ярагымы сатҗак дийип, шол гачгын пощылардан ол гүн бизиң обамыза-да бири гелди,

— Эмма Гызыларбатдакы буланчакльгы ятырмага гиденде, саман астындан сув гойберйэн хайынлар хиле билен, алдав билен комиссар Фроловы хем оның аялыны дбграп ташладылар. Комиосарың гөзлерине ченли ойдылар, аялынын сары сачлы келлесини, гөвүсл-ериңв штыкдан илдирдилер...

— Ах, җеллатлар!

— Шондан соң Гьгзыларбатда, Ашгабатда, Красноводскиде хөм башга бир нэче ерлерде болыпевиклери, Совет членлерини вагшыларча парчалап, хекүмети вагтяайынча өз эллерине алдылар, уруш туруздьшар. Патыша тарапдарларыны, ханл-ары вагтлайьщча голлаян, дүрли хиле билен олары элпе-шелпелкпе дасындырлңщ сонра

болса үлкэни өз пенжөсине гьюмак [1] планыпы гуран йндис интервентлервниң шшуны, .менид эшвдиишме, бизид арачэгимизе аяк баеяр[1]. Айьшганч яюдай шейле дшам етое, дайханда не галла галар, не огул галар, не намьис галар, не-де эрк-ыптыяр. Басьвбалыжы империалистлер бакна юртларыд . байлытыны дешюрине дартярлар-да, оныд ерине аадьяк, гедайдык белжыны дөкийэрлер, халкыд медениетиии, эдеп-эркакыиы юмурярлар-да, ойъщ ерине пахышалык тохумыны сшйэрлер.

— Шоныд ялы элхенч ягдайдан аллад өзи сакласын!

— Алла-да ынансад, ынан вели — эшеҗигиди бекҗе душа!

Ашътр оавап щдед чайыны овуртламага дуранда, Сары шол барадакы бир ваканы гүррүд берди:

— Мен Атгабат түрмесинде отурамда, хвндистанлы бир гожа барды. Инлис ады агзаланда, оныд агзындан от билен ялып чыкярды. Мен шоныд хут өз сөзннден ядьвмда галанларыд бир нэчесиди гүррүд берейик: «Идлис патыпасыныд йөнөкей бир дикмеси хем — әхлй хиндистанлыны өв питигинид үст.и'кде ойнадяр. Идлис жьгнсы Хиндистанда өзини алла сайяр: хивдистанлы оның аягыныд ашагына йыкылып сежде этадели. Инлис маядарының Хиндистана гөндерен ачюөз делл1алы хем, хиндилер>иң дам арлар ыпдакы ганлары оормак билен, санлы йылда түчҗар боляр. Хиндистан аялларыны — намыс пердесини инлис дырнагы парчалаяр... Меник ериме-сувьпма помещик эелик этди. Салгьщының, җеримэни төле-мэнсвд дийип (нэме билен төлэйин?) өйими-өвзаръвмы «кям ёкары» эдип сатдылар. Оглыгң агзының гулпы ёк дийип, маядар кэрханасында ишлетмек үчин сүргүне вбердилер. Гьгзымык намысыкы ищшс чиковнигй парчаландан соң, пахыша айине ташладылар... Мен еке өзим сопбаш галып, идлис -паланының астында хаммаллыга йүз урсамда, еже гарньвмы доюрып билмэн, догма юрдьвды терк этмэге межбур болДым. Багтсызлык дузагы бойнындан илсе, ондан сьгпмак кын экени: бу ерде-де ыкха шу ерик дүшдим... Меник ажы.язгыдьгм, шбл элхенч ватшылыгыд двде бир кичижик мыеалы. Иңлис боюнтзфутыныд астында майрылан еке мед дэл-де, бүтин Хиндистан халкы... Рус патышасыНьщ зулмы-да өверлик дэл. Эйсем-де болса, идлисидкэ гаранда, сиаид тойламалы гүнидиз бар. Сизйд эркиңиз альинса-да, мальщыв таланса-да, намыеыдыз бүтин»...— Сары өз сөзини гайгылы. гутарды,—

Индис гошуны юрда гадам басҗак болса, бизиң гелҗепимиз 'пахыша дөврине гараңда-да хас. .пажыгалы. гөрүнйэр!

Ене Ашьф өз сөзине май тапды:

— Шоның үчин хөм[1] дайханын аяк үстине талмагы, паггыша галындыларыны хем сатлык Эзиэ ханы нэлстлсмеги, гахрыман рус халк'ының сөсине сес, гүйҗине, гүйч гошмагы, айдың пикирли большөвиклери, бейвк Ленин. партиясыны, Солвег хэиимиетани голламагы, душманың, хил>е торларыны гьфмагы, бет планларыны парчаламагы; дүрл1И. мор-мвҗөкден .юрды арассаламагы, нетиҗеде — ааатлык гүнешмкиң асуда парламагына ёл ачмагь зерур! :

— Нэме билен?

— Ничигси ёл билен?

. — Хайсы гүйч билен?

— Халк билен. Ленин ёлы билен. Яраг билен. Халкда шейле бир гүйч !бар: онъщ гум диийип гарбаны — шзыла, таяк дийип япышаны — топа өврүлйэр. Халк мүвесса билен бир яна эңсе, оның өңинде не даг дуряр, не ягы!.. Душман нэхшш эйменч болса-да, пэк ниет билен аяк үстине галан совет халкьгның полат гүйҗини сындырьiю билмез. Душманың басылжагыңа шек ёкдыр! Соеет хэктшетини ерли-ерден голлананда болса, ениихиң мөхлети гьюгалар... Обадашлар! Мен сизиң яныңыза өз пейвагтьвма, йөнекей гөрме-гөрүше гелемок. Менв, халк бэхбидини мукаддес, хасап эдйэн Иван Чернышов иберди — Совет хөкүмети иберди. Бизин -вагтлайын гайра чекилмегимиз үчиң рухдан дүщмэн, эллеринден гелен көмеклерини этсинлер. Биз дайхан вөпасына ыпанярыс, шолара аркаланярыс, шоларың баггы үчин җанымызы гайгырамзок. Бив анырсы бир нэче гүнден ене доланып гелерис. Халкың җаныпкеш голламагы билен йыртыҗы душманы тармар эдерис дийдилер. Бизиң өз үстимизе абанан айылганч ховпдан сыпмагымыз, эйменч гара пердэни йьфтмагымыз, бизиң бүтин дирилигимиз — дүнйэ йүзинде биринжи гезек эмеле гелен, ер йүзине адалат. шөхлесини сачьгп башлан Совет хөкүметине — халк хөкүметвне баглы. Гой. халк өз хэкимиетини гөзиниң гережине деңесин!..

Дүрля ерден хер ким өз пиюирини орта оклады:

— Ашьфың айдан сөзлери манза дамяр айт!

— Онынцсөзи—бизиң сөзимиз!

— Элбетде, гүнэ бизиң өзимивде!

.—Валла-да, шейле!..

Чайыны овуртлап, чуңңур ойланан Сары салыхатлы гепледи;

— Догры-да!.. Хер ким ерля-ерден аяк үстине галан болса, оның оглыны, оениң доганыңы, . менад егеними Эзиз ханың бэш саны к-ел атлысы бизиң эламизден алыи гидермиди? Сатлык Эзиз хан билен айгытлы сөвеши шу ерде биз өзимш гурамалы дэлмидик? Мүлемма дайханың гаршысында Эз*т* нэмедир? Догрыеыны айтсам, оны ел-лендирен бизиң өзимиз!.. Бир яядан, дайханьвд ынавҗыны адемедик Артыгың гечилмез хатасы оңа гурп берен бол-са, икинҗи тайдан, бизиң леллимлигимиз, налачэдейинли-гимиз, агыз бирикдирип билмезлигйммиз — өз аягымыза ду-шак болут чолашды: зыңылан таяк, окланан кесек бизе дегди... Хичден — гич ягшы. Ашырың айдышы ялы, шин-дем бир .швлле. Гелиң, биз бир агза эерелвд. Хүшүр-зөкат-чыларың гуйругына ит салып ковалың. Ханы нэлетлэлиң. Салшдындая боюн толгалың. Уруша экидииен йигитле-риң гайтарылмагыны талап эделиң. Душманы гүйчден салмак үчин, Ашыра элимизден гелен көмеш эделиң. Биз өзимизиң Ватан борҗымызы өдэл.иң!..

Дайханларың җошгунлы сеслери хованьг яңландырды:

— Мэмметвели хүшүр дийил гелсе, мен оның кж-а ектайыны башына пүрэрин!

— Хан салгыгчысының дишини мен дамагына ибе-рерин!

— Биз мүвеюса билен Сары аганы! өзимизе яшулы. беллэлиң!

— Ине, макул кея!

— Шейле боланда, хер етөр-ешезвд биэе дьфнагыны узадьвп билҗек гүманы бармы?[1]

— Ашьгр, менем өзине нөкер эдин!

— Ашьгр, менөм сениң ёлдашың!

— Менөм!..

Тэзе рух билен ише башлан. ёварчының штхунлы салин орагы сыпалы дэл-де, душманы ятыряна дөнди, пенҗесине аграм берйэн гылчыклы товза болса багт йылдызының шөхлели сычрантгьгсына двнди; Орак шы-бырдысының арасы бияел бир ерден айдым сөси-де.яң-ланды. - ■.

Ашырың н&кери гүнсайьгн арт<ды. Ол шоның ялы • өвүт-үндеви башга бир нэче обаларда-да гечирди. Эмм-а Мэмметвели хоҗаньщ сеси ятмады. Ол, Гоша обасында болмаса, башга бир нэче обаларда Совет х&кимветиниң,

болыпевиклерик хш Ашырың гаршысына бирсыклы вагыз-несихат йөредип, Ээизин. абьфайыны артдырмага чалышды. Эзиз», аклары ыслам дининвн. дираги эдип гөркезди, гышык агзынын. гыллыгыны акдырьш, шанды сесани Тежен илатына етирмаге чалышды:

—-■ Эй, алланын. ак йүрек бенделери! Адамлар азгынлыга йүз уруп, алланы унудан вагтларында, диниң-шеригатын кадалары тутулмаян чагларында — танрының өзи мусулманларың үстине апаг иберйәндир. Биз хәзир шоның ялы айылганч бир дөврүрде яшаярыс... Болыпевиклер алланың бирлигине, пьгамбериң 'берхаклыгына шек гетирйэрлер. Совет хөкүмети курьандан йүз өврүп, бай малыны гаңьфып алмага, аялларың ггүренжеклерини, яшмакларыны сыпьфмага башладылар. Чсюйртгс пейда бо-« ланда,- гарасарың хом эмеле гелиши ял-ы, алланың өзи ил шгаине мусаллат иберенде, оны дөп эдиж» дерманыны хем биле иберйэндир. Шол айылганч хошьщ гаршысына алланың өзи адалаглы хөкүмет дөретди, Эзиз ханы етишдирди. Шоларың хүммети нетижесинде, анха гөриң — элхенч бела деп болуп баряр. Эм^л^ма дииден чыханлар, большешк ичалыл.ары ил ичинде хениө хөм ёк дэл. Мен — хвч ваггда адам санына гдрмедик, юртдан чыкан, оруслашып гиден Ашыр Сэхеди мьвсал гетирмек ислейэн. Ол ез чүйрэн бейнисиниң зэхерини кепчилиге етирмаге, халкы төрс ёла бакан аяк үстине галдьфмага чалышяр. Мен пыгамбер өвлады боланьвм үчин, халкы бет ёла өндейэн, дине шикест етирйэн элхенч оезлере ынанмазлыгы алла адындан талаи эдйэк!.. Дин үчин аяга галаның, Ашыр ялы имансызы өлдүрениң кесевиси гөгерер!.. Эзиз хан бу гүн фронтда бслса, эртир үстүнлик бален гайдып гелер, Ашьф Сэхет ялы дынсызларың кепине пиденлериң аркасыны сыпамаз. Сиз шоны хем унутмаң!..

Мэмметвели хожаң вагыз-несихаты Ашьфың алъгп барян ишине «датдандашары пэсгел берди: соватсыз, аз дүшүнжели жемагат, бир яндан, оның алла адьг билен айдян дини оөзлериие гулак габартса, икинжи тайдан, Эзизиң газабындан хедер этди. Шоның үчин Ашыра хеммеден озал Мэмметвелиниң сесини кесмек зерурды.

Ол бир гиже хайбатлы мурт эдинип, гашыпы, кирпитени- гүрердип, Эазиң жигвтлериниң кешбине гирди-де, өзини танатман, Мэмметвели хожаң өйине барды: Ашыр Сахеде чэре гөрмек үчвн йөрите геленини, шолбарада хо-

җамын, көмегине мэтэчдм'ини мэлим эдвп, лизлин маслахат үчин оны обанын. четнне альгп чыкды.

Ил ятыпды. Обада херекет кесилипди. «Душмана» чэре гөрмек барада хам-чам сөзлешип барян Мэмметвели билен Ашьфа двңе яеыҗык тегеленш галан ай шаятльж эдйэрди. Олар сес-үйн еггерден сайланьш, ит гара гөрмез ялы, көне Я1быц ичинде отурдылар. Ашьгр шол секундда хоҗамын. бокурдагына япьшды-да, арйан басды, гарнының үстиие атлᴸайын минди. Х'0җа)мың диңе хьфкыщдьвсы эшшидилди, өлүм өңинде урунян инчемик аяклары тозан туруэды. Ашьфың озалш ниети оны шол ерде гөкдаш эдип ташламакчыды, ол усургандан ооң, бирдёнкэ ояьвд богазыны говшатды-да, оя чүмди: «Мен еке нежиси доң-' Чкураным билен душманың ооныиа чыкдыгым дэл ахыр!.. Хбжам мениң гаршыма вагыз-несихат йөредип йөрени, үчин, бу иши мениң эденим эртириң өзинде хеммелере аян болар'. Мен, өлбетде, мунъщ үчин Ээиздең « башга душманлардан хедер эдөмш. Хениз дин дамары говшамадык, гуврамадык җемагат муның үчи» маңа саг бол айтмаз, 'белки, 'бир нэчепериң аңьинда мана гаршы йиггенҗи(®ик дерэр, хоҗамың вагыз-несихаты, белки, шош-аланар: ана; мени горкузян затшол».

Ашыр енки пиквринден дэнди. Ол өөини бир аз гутан хоҗама чинерилди:

— Сен мен» танаямың?

Хоҗам оның кешбини сайгармаса-да, шондан башга адам ез бокурдагына япышар өйтмэнди: ол богук сес билен сакыньвп сөзледи:

— А... А... Ашьгр-җан.

— Кими өлдүренин кесевйси гөгерер?

— Ме... м... мен атам-бабш билен га-га-галат этдйм!

Ашыр ене оның бокурдагына япышып, үстине абанды, эмма оны богмады:

— Оен нежис!.. Сенв мен шу ятан еринде, шу махалың езинде шагаллара шам эдип билйэн... Эм>ма мен сениң. ялы ганхор дэл. Сениң нежис ганыңа пэк элими буламагы мен өзиме намьвс эдйэн. йене вели, сен унутма! Эгер шундан сон Оовет хэкимиетвне, болыпевиклере гаршы бир ерде вагыз-несихат этсең я Ашырың гаршысына бир агыз сөз айтсан,' онда — аманадыңы табигырдыгын хасапэт!

— Ме... мен, шундан ооң хич ерде вагьгз айтмаҗагы-, ма алла адындан ант ичйэн!.. А... Ашыр-җан, ислесен,

мен оснин. габшьфьщлңы ерине атарейин. Җемагат менин сөэим€ говы ынанар!

■ —. Оен халкы ким хасаш эдйәсиң? Дүйнии' гара гөрке- ■ зениңе бу гүн ,ак дайсең — ким ынанар? Хайсы акмак гурда мал табшырар? Сениң тетелли ики йүзлвден гел-җөк ■ пвйдаң үсгине түйкүрин! Гайталап айдлн: шундае. ооң сәхелчеҗик зыян етироең, оңа-да чыдаман! Иве, шуны ядыңдан чьгкарма! — дийип, Ашьф оның бакурдагыны ене бир, аз оикалады.

Шондан ооң Мәммешели узак вагтлао өйинден чыкмады.

я

Секизинщй баш

Ашыр он икишки аигустда атыньнярагыны шәхериа юлайьгндакы бир чөплүкде ёлдашына табшырьга, йөнекей дайхаи сыпатына гирди-де, умуади ягдайы бшШек ниети билен шэхере барды. Ашыр шэхөр оөвдагэрлериниң, байларының алҗыраңңылыга дүшенини гөрди. Готур еөвдаг&р гымматбаха затларыны гыссаг арада оба йүкле-■й&рди.

Икибир, үч|бир үйшен адамлар алҗыраңңы гүррүң э дишгйэр дилер:

- — Ахал җигитлеринден бир нэтеси эййэм Ашгабада бакан гачып гечдилер...

— Меныпееиклериң иши гайдьгпдьф. Фронт эййэм Чэрҗеъден Байрамала гетгипдир. Асыл, олар Байрамальгда-да дуруп билерли дэлмишин.

— Акларың шу гиже я эртир Теҗене гачып гелмеювери хем мүмкинмишин...

— Махласы. мсньшсвмопсриң. зс-эрлериң сонкы мөхлети етип гелйэмишин...

Шол' хабарлар Ашыры ганатландырды. Ол станция баранда, яралыдан хьк-дыкын долы санит.ар поездини. гөрдн. Шол вагтда болса акларың штабы Теҗене гачьт гелди*. ■

Вагондан дүшен гарнана Ораз сердар өзини гаршылан алҗыраңңы байлара, сөвдагэрлере тееелли бсрмагс башлады:

- —: Хорматлы сөвдагэрлер, байлар, җемагатлар! Штабың Теҗене гелмегинден: бивиң гошунымыз аагынландыр.. диен ой гөвнициэе гелмесин. Бизиң эсаси гүйҗимиз энтек гелип етишмэни үч,ин, фронты' суйсуз чөлде саклама-

ны биз өзимизе лайык билмедик; биз сувың, наның бол ери Байрамала чекилмөк билен, сувсуз чөлде болыпевик-лери» галдьфдык. Фрбнт Байрамалыдан бэршс бир эдим хем гайтмаз.

Ораз сердар өз сезине ынандьфмак ниети билен гылы-җыны шакьфдадып, бир-ики эдим илери сүйшди. Оның өсгүң сакгалыны, солгун кешбини гөрен, санитар иоезде назар эден Ашьф оның сезине ынавмады. Эмма аклар фронтының командующйсинии. сощсы айылганч свзлери оны ушермэге м>еҗбур этди:

— Хорматлы а1галар! Бүгин дүнйэниң иң гүйчли дөв-лети хасап эдилщэн иңлислер бизиң яраньшыз. Оларың эдермен гошунының илки сапы серхетден бэрик эййэм ашды. Аңьфсы бир нэче минутдан оның биринҗи эшело-ньшы ьгнха сиз эдил шу ерде лгерерсиңиз. Биз инди боль-шеввклери Байрамалыда дэл, Чэрҗевде дэл, хатда Даш-кентде-де гоймарыс!

Ашырың гулагына озал хем шол хабар илипди. Ораз сердарың сөзи оны хас хем кувватлады. Арадан кэн са-лым гечмэнкэ болса, Ашгабат таралыидан үйтгешик бир эшелон гелип етдв.

Ораз сердар иңлис гошуныны байдак билен гарпгыла-ды. Иңлис миссияоының векили хем эшелон командири Ораз сердар билен гадьфлы гөрүшселер-де, өз суслары-ны фронт ком,андуюшиоини«киден белент тутдылар. Ор-тадан ёкары, згни ак коспомлы, башы гышык гоюлан шлёмлы, гөзи пенснели, эли таяоклы бири, ак элликден чыкаран гызгылт элини Ораз сердара бакан узадьш, ■өзини танатды:

— Кэптэн Тиг Жонс.

Пулемёт батальоньгның иомандири — аграс, узьгн,-иьгрк яш мөчберинде, эгни френчли, оның ичинден гай-тарма якалы саргылт көйнекли, галстуклы, башы шляпа-лы, внҗиклери кейнегиниң -рениинде саргылт долаклы адам — шмандующинлң өңинде харби када гөрэ «смир-но» дурман, йүзини ёкары тутмак билен даки-бака гезим эдип, чендан ара бурнына салмак билен ваң(<ырью геп-ледв.

Ашыр шол эшелона гөз гездирди. Вагонларың ичин-де, Ашьфың ез аты билен бойдаш мэхнет семиз гатьф-лар биринбирини чынтьмлашярдылар. Ашыр олары гө-ренде, сиз узак ёл йөрэн маллар-а дэлсинде дийип дү-пгүндв. Оларың Хиндистандан геленине бир нэче ай

гечип, Эйран дагларының ичинде бакылып, пурсат ара®
ятанларындан Ашырың хабары ёкды... Эшел-оңың ярпы
мвчберли цвстернелери пулемётлардан, чакланрак мей-
дан топларындан долыды. Эгинл-еря онбир атарлы, элле-
ри тирсөклерине, агыр ботаякалы аяклары бутларыпа
ченли ачык, двшлерв акжарыпып гөрүвйән гара хвндв-
лер Ашыры хас хем гениргендирди.

Ашыр шолара сын эдйән вагтында, оның гапдалыа-
дан бири огрын гарал гечди, бэш-он эдвм эдигт, ене ызьь-
на доланды, Ашьгра сесини эшигдирмез ялы ерде дуруп,
бири бишен сөзлешдв. Ашыр оны билмезлвге салса-да,
оның йөнөкей адам дэлдвгини анлады, оның гөзиниң
өнинде бир яна чыкьгп гитмекден чекинди, нэхили хере-
кет этжегини билмэн, эшелона сьгн эдйэн вки саны дай-
ханың янына барып дурды.

Дайханлар өз араларындаченурярдылар:

— Бэ, валла, булар нирэң гошуныка?

— Әлкепис, өзлер-э э-жит-мэж.ит ялы-аитГ

— Чакы, буларың юрдында мата гьгг болара чемели.

—> Ол нэме үчин?

— Балакларына серет: гойның лөвеги ялы, сыртла-
рыны зордан япяр.

— Мениң билишвме гөрэ, буларың юрды сувлук бол-
са герек. Хэли-шинди гейвп-чыкарьш дурмаз ялы, двңе
уят ерлерини ©ртмек билен канагатланайяндьфлар.

— Булар айт, бир>и-бириниң варра-вуррасына өзлер»
бери дүшүнйэмикэлер?

— Бири-бврвниң мьгьфдысына хайван дүшүнйэ. Бу-
ларың ренки өрт алан төңңе ялы гара <болса-да, өзлерй
адам ахьфы!

— Булар чакы, Хиндистандан болсалар герек?

Оларың бври сакталлак болуп, бейлекиси көседи.

Сакгаллак йылгырьш, киная билең сорады:

— Сен Хиндистаны нириде гердиң?

Дали дузлы көсе оны янса алман дуруп билмеди:

— Чөпүр базарында.

Сажгаллак онын өз сөзине гөрэ жогап гайтарды:

— Вгсамам, Хинниюсанда чвпүр арзан-гыммат лечйе-
мтттп вели, гаты дерини ит хем яламаямыш.

Көсе илтаи взи дегенв үчин, оның сөзини гаты гөр-
меди:

— Булары бу ерик ким чагьфдыка?

. , — Сен аимак 'болма: мергени *т* чагьфнн дэлдир, ав-. чы авың үстине баряндьф. - :

• — Сениң билишиңче, булар авиылар-да?

— Ярагларына серет!

— Ораз сердарың лгу гачып гелиши билен, ханы гөрели -бакалы, буларың өзлери ав 'болаймазлармыжа!..

Эшелоның шакьфдысы дайханларың оозини кесди, *ол* Байрамала бакан херекет этди.

Капитан Тиг Җонс Ораэ, оердарың штабында галдьк

Шол херекет — иңлис гошунының гоейда болмагы—■ Ашьфы ынҗалыкдан айырды. ;Байрамала бакан угран эшелон Совет Гошунына бакан от ачж,агыны хабар бер-йэрди. Ол индйки гелокек иңлас эшелонларының хереке-тиии вагтлайьш хем 'болса кес*мек, аз хем •болса Совет Гошуньгна комек этаек күйине дүшди. Ашыр оны нахил№ ерине етмрҗегини. ойланда, 'башга ховатьфлы бир пикир оның үнсини озине чекди: оның ызында хэзир гозегчи барды.

Ашыр хайсы тарапа питжегини айгыт эдип билмеди. Вагонларың ашагындан сүмүп гечсем дийип ойланды: ол-да гөз-гөртеле гачяныңы мэлим этжек ялы дуюлды. Адамсы селченлап барян вокзалда узак дурмага-да йүреги> такат бермеди. Ол иң соңьгнда, хич бир затдан хабарсыз 'хемайын бир адам ялы, дем.ир ёлың бойыны сырьип уградьг. Ол хениз Иван Тимофеегавчиң ойиниң душына егмэнкэ, контрраэведка агентлерв оны тутдылар. Ашьгрың эзини аклаҗж болмагына-да гараман, оны эли сапанчалы туркмен милиционёриниң еңине салып, түрмэ бакан уградтдылар.

Хова гараңкырап барярды. Эли яраглъг мшпиционер адамсыз чола кечеде оның ьгзындады. Ашыр оны танаярды. Ол өзини есер хасап этсе-де, акмаклачды, ылайта-да небсине ‘ буйруп билмейэрд». Ашьф оның билен сөзлешмек ислэнде, ол оңа май бермэн, сапанчасьгны узатды, херрелди:

— Сесини чьгкарма!

ГЦейле-де болса, Ашыр дилини сакламады:

— Гардаш, сен мени бу гүн түрмэ саланың. билен хем узак гененеоиң ёк. Эртир барыбир мени гойберерлер. Бу арада сениң нэме бэхбидиң барына мен-э дүшүнемш?

— Ери! Ери... ’ : ;

—. Менин, эршми элимден аланың үчш, кэшаш оада сылагдан-аешгешден бир зат берэйселер...

— Бри, ерҗ түкет!

— ...гайта өзинче ёк нечеллик сумаклар сениң энеңеде еггер, атаңа-да. .

Милищионер бир аз 'Ойланҗак ялы этди-де нэразылыгьгны мэлим этди:

— Мен намье шоңа бегенйэндир өйдйэмиң?

— Мен-э хальгпа, сениң еринде болсам, өзимче өкларың гаргышыны чекип йөрмен-де, өнҗейлиҗе бир эада башурарын.

— Мең шейле багтлы иши гайдан болсам, милисе болармыдым?

— Мениң хем айтжак боляньвм шол-да. Сен мениң ызьвма дүш: йыллар бойы элиеди оовук сува урмасаң *хем,* хич бир зада мэтэч болмаз ялы' эдейин.

— Хава, тапдың аллаҗак адамыңы!

' — Сен нэме, мени танаңокмы? Хий >мен сени аллагамыдьвм? Хий менден алланан адамыны төрүпмидиң? Мениң хем өзиң ялы[1] гарыпдьгьимы езиң билйэсиң. Сен маңа гулак ас, мен хэзир бир элпе-шелпелигиң үстинден бардым: алҗьфаңңыльпга дүшен Готур сввдагэр, оба экит дийип, маңа бир даэржун күмүш пул табшырды, < ачьсб-а гөрмедим вели, барҗасы (Гыран болара чемели...

— Бир хорҗун?

— йөне бир хоржунам дэл, эшек хорҗуны!.. Оны дөрт адам болуп, зордан атың сыртына гойдык. Сен мени шу ал-ыи барышың билен, маңа бир эден задыңам болмаз-да, диңе шол пулы көйдүрерсвң. Оңдан ооң; - не мен тненерин, не-де сен агзыңы яларсың?

— Хаиы,:ол лул нireде?

— Яныма гөтерип билмеҗегимЯ' взин; л билйэсиң ■ ахьф!.. Оны хю-ол көприң аңры янындакы чөплүкде ги»з- :ледим. Мениң хөкүмете каст этмеҗегими — мени тутанлар сенден говы билйэлер. Олар мениң тгул альш гидентда аңлапдьфлар-да, шондан .бсжурдакларыны ягламак үчин тушрлар.

— Эйсем, менем шэрик эдерминң?

— Догрысы, деӊ пайлащарын дийип айдып билҗек дэл, хожайыпа-да җогап бермекгерек. Иөнемeнсаңа.шо- »ың уҗындан биржё мүң манат күмүш. пул берип. билерин.

,*•; .:Милипцонвр чолаҗа, гараңкы бир ерде Ашьфы сак-. ,

лады, икирҗинлсли... «Мүң манат! Оида-да күмүш пул... Эмма гачгаклык яман...»

Ашьф она ёл салгы берди:

— Нэме үчин гачгак боларсын? Пулыны ал. Шэхере гел. Түрмэн, бэри янындакы бутхана мейданында ики-үч гезек түпең ат: «Гачырдым» дий, гутарды, гитди!.. Хэзирки буланчак вагтда оның ызыны дерңеҗек ким, барлаҗакким?..

Милиционер бир аэ ойландан соң, йүрвгине даш баглады.

Олар демир ёлдан (гечип, гүнбатарлыггына бакан гитдилер, эмма ёла дүшмэн, чарианнага, чөпден-чөпе урдыглар. Ашьф ёл бойы оның элинден нэхили сыпманың чэресини ойланды: оны бир ерде гуҗаклат бассам дийип күйленди, бирден милиционер түлең оесини чыкарайеа, шэхерин голайльгы, эшидамҗеги она-да май бермеди. Милидионер бирсыхлы «Ханы, етемзокмы?» дийип сорадьт.

Ашыр оны шэхерден оес етим чени сайландан ооң, еапанчасына гөз гездирди:

— Халыпа, сен нэче алсаң ал-да, маңа-да өзиңки ялы бир састанча тапыш берөвери.

— Сапанч-а барды вели, өйде-дэ.

— Онда сен мунымы мана берэй.

— Ек, ол болмаз. Мунын номери язылгыдыр. Эмма айдэкв сапанчам мундан хем говы, самозэоддыр.

— Нэме, саман завыт дийдинми?

— Ек-ла. О-да шуның ялы нагандыр.

— Наган? Мен айт, хениз наган дийилйэн сапанчаны гөремок.

Милиционер элиндэки сапанча оеретди:

— Сапанчада шундан, нагандан говысы болмаз.

— Бэ, ханы бэри ал, бир гөрейин-ле!

Милиционер гүррүндешинин кимдигани бүтинлейин унудып, • сапанчаны Ашьфа узатды. Ашыр сапанчаны элвне алып, эйлесине-байлесине серетди:

— Пэхей сеииң яраг болайшың! ■— Ондан ооң гулагыны гайтарып гөрди.— Инди гысыбермелимидир?

— Асыл, хич хатасы боладаз!

Сапанча милиционере бакан гезелди:

— Ханы онда, ят деррев!

— А хав? А хав?.. Ярагдан оюн болмаз!

— Ят дийдим, ят! Болмаса, ине гитдиң!

Милиционер эллерини галдьфды, гөзлерини тегеледи»

ялбарды. Ашьф онъщ дьгзына дөпенде,' өзини ашак гойберди. Ашыр онын. шнуры [1] билен ики элини еңресинде данды, агзына яглыгыны дыкды:

— Бар, иади агаларына хабар бер! [1]

Ашьф онын. эртеси гүн бэш саны ыпамдар атльгны ызына •шркэп. Тейс.ен билен Такыр араеында отлы ёлына етди. Бу сапар оныңкем-кэс эобабы барды, ёлы позманың тэрини хем билйэрди. Ол чакланрак бир көлрининң ашагындан цементлериии овратды, дашларыны авдарды, агачларыны' кесишдирди, железобетон кверини бүтиилейин вөйранлап билмесе-де, үстинден гечен парювоз агдарылар дережесине етирди.

Олар яңы атларына атлананларында, Ашгабат тарапдан бир поезд бат билен вазьфдаш гелйэрди. Көпрэ голай геленде, машинист оның абат дэлдигини сайгарса-да, май аз боланы үчин, оны саклап билмеди: паровоз. агдарылды, вагонлар үсти-үстине урнады. Вагонлардан бирине от дүшүп, снаряд гүмпүлдиси эри сарсдырды, бүтин төверек тозана галланды. Эдил ыол ваггың өзинде Тежен шахерининң үстинде-де гүммүрди башланды.

Ашыр өз ёлдашларына хошаллык билен мэлим этди:

— Харам Ораз сердар штабы бапен эле дүшэймезмикэ?

Озлери демир ёла баранларындан бир сагат озал, оның штабының Кака бакан гечип гиденинден Ашьфың хабары ёкды.

Даң хениз саз бермэнди. Тежен шэхерининң төверегинде атышык оды йылдырым ялы йыппылдаярды. Шол от барха гүйжейэрда.

Ашыр оба доланман, хүжүм эдйэн Гьгзыл Гошуна тизрэк бирикмек ниети билен демир ёлы кесип гечдв-де,. шэхериң гүндогар гушлук тарапына бакан сүрди. Шол агдарылан капрэ бакан хайдап барян үсти гатырлы, агулемётлы, хинди гошуилы поезд оларың гөзине шди.

Чэриадвде Гьгзыл Гошундан баеылъш гачан аипвардиячылара көмек бермек, Байрамалыда Гызыл Гошуның хүжүмини сакламак ниети билен — интервентгошуны гыссанмач Байрамала барыпды, шол ерде өз позицияеыны эелэпди. Эмма Гьгзыл Гошуның айгытлы хүжүмине тап гетирмэн, бир гоче гүйжини алдырып, ызына бакан гачыпды. Шол гүн Совет Гошуны Марыны эелэп, ики гүнден еов болса эййэм Тежене гелип етипди, -

• Ашыр элбетде, ялаышманды. Тежён 'шэхерйнде гүмлиүрдөйэи.тоиЛар,. Оо®ет Гошуныныд айпытлы' хүжүмад». Гызыл Гошунының өндаки сапы гелип, Тежен шахерине гирипди. Эмма шэхерин демиргазык-гүнбатарындакы токайда Эзивиң атлылары билен хениз хем атышык гидйэрди.

Артык өз атлысы бален четрэте сайланыпды. Ол гүр йылгынлытың арасы билен шэхвре бакан сүрмаге Мейил этди. Эмма Эзизиң атлылары билен гызгын сөвеш гиде■ни үчин, оңа бакан хем атылян оклар ачык мейдана чьжмага май бермеди. Бирденкэ болса хүжүм эдйэн гызылгвардиячыларың арасында Тычениo Артыгың гөзи дүшди. Ол «Алёша!» дийип -гьггьфды. Такьфды арасында оньщ сеси хич бир ере етмеди. Үстүнлиге гызьган Тыченко токайың арасы билен ■ букдаклал, Эзизиң гошунының үстине бакан хүжүм эдйарди.

Артык уруш гидйэнини, горкы-үркини хем унутды-да, ез җиштлерине эл булап, шахере бакан ат шйды, батлы сес билен гыгьфды:

— Алёшаха-ав!..

Тыченко бу салар Артышң сесини хем эшиггди, өзини хем танады, атышыга баш гошман, гөс-гөни гелйэнини хем сайгарды: Ол, атышыгы кеомек ниети билөн, сөвеше гызыган нөкерлерине бакан гыгыранда, Артьлгың саг бөври. гызды: оңа ок дегди. Ол элиндэки түпёңини, гамчысыны гачырып, атың • бойныны гужаклады. Окларың җыссЫлдысына чыдаман дириң-дириң бөкйэн Мелегуш ызына бакан серпди.

— Ай, Артык Бабалы ха-ав! —дийита, Тыченюо яэче гыгырса-да, Артык я-ха онын сесини эшитмеди, я-д'а Мелегушы ызына бахан доламага оның эллериниң гүйҗи етмеди. Оның шол отурышы эриң үстинден хөм агарлы' төрүнди.

Докузынщыбаш .

Аклар билен, иңлйс хиндилери билен биле дынувсыз гачан Эзиз, умуми херекете баш гошанына аз өкүймёдй. - Җүнөйт ханың сөзиниң догрылыгьгаа ол инд», хакыкатдан-да, ынанды. Ол ока — демир ёла аяк баомаң хатарЛыдьгыны, эрк-ыктыярыны элден бермэң мүмкинлигини табшьфыитды. Шэхер хем оның төверегиндаки сөвешде атлы гошуна Гачмага, ковмага май-да ёкды, хер букьның аңырсындан болса пулемёт чагба ялы ок ягдырярды.

Шейле сөвеш, элбегдё, онык чыгрындан дашарыды. Агаланда отурып, аматлы пурсат арамак, гайтавулеыз ил үстинде хөкүм сүрмек оньщ үчин нэкили оңайлыды.

Эзиз өзиниң талаңчылык хшүрттеси болан Агалаңа долаяып гелип, яралылары, шол хатарда Артыгы-да өз обасына иберди. Ондан соң ол, Тежен шэхери билен арада түйчли гаравул шюп, өз ханлыына, тал-аңчылыгьгна довам этди. Ол аклардан ок-ярагы етерлик алан х-өм болса, оның азык меселаси ягдайлы шрүнди. Шоның үчин ол ыслам дининиң гадымы ньпсагы бсяонча ахунлары, ишанлары йыгнап, олара хошамай сөз уруп, халат-серпай гейдирип, шоларың петвасы билён өзини мусулман Х1өкүмети ыглан этдирди: хүшүр-зөкат топламак меселесиии канунлашдьфды. Шондан соң ол дайханларың галласыны, чарваларың малыны өз демине бакан дартып башлады.

Кака гаиыи баран акларың халы Эзивиңкэ гарандада хас агьфракды. Гызыл Гошун олары Какадан хем ковуп чыкарайса, оларың чунрүк биналары дүйбинден даргажаады, Со®ет Гошуныың оньв деррев даргашжагына шж-де ёкды. Акларың инди бирден бвр ынанжы ищшс интервенңияюынады. Кэпден бэри Эйранда бесленип ятан иңлис гошуны ызлы-ызына гелсе-де, Кака фронты нэче беркидилСе-де, Гызыл Гошундан гөзлери горкан акларың йүреги ынжалмаярды. Олар ищшс интервенциясының өңинде дыза Ч1өкйэрдилер. Эзизиң Агаланда өз ишине ыкжам гиришмеги-де, иңлислер билен агыз бирикдирёни, шолара арка даяны үчинди.

Эйранда дурян инлис миссйясының башльгы генерал Маллесон, аклар «эоокүметиниң» дашары ишлер комиасары Дожовы соңкыгезекон докузынжы айгустда кабул этди. Доиов өз маслакашчысы хем дилмажы праф Доррер (кячиси) билен лбарьшды. Доков бу сапар гонжы гасын-гасын эдишни чыкарып, ялпылдавук боттинка гейипди. Эйраның летиш ыссысына гарам1ан, галың костюм гейипди, бойньгаа галстук дакыныпды. Эмма оның чит көйивги эйй-эм чьг *бтен* йыгыртлашьпп, *амжа* якасыпа тозан сиңип, еңинйң манжети гэзлэп башлапды. Генерал Маллесон «Мистер Доховың» гейимини геңиргемеди, эмма «Миюс Элизавета муңа өз тэшриии кемсиз етирип башлапдьф» дийип ойламак билен киналялы йылгьфды. Дохш өз ваитгьгвың көпини, дапломатия үчин Ашгабатдан алян пульгның аграмьны, ищшс разведкасы билен

багЛаӊышыклы руе эмшранткаларындан бирине харч эд-, йэншни-»генералМаллесонбилйэрди. . . . . ; ....,

Эмма граф Доррериӊ эгнинде томус гейимине лайыклӊ чесунча костюм, аягында ак, көвүш барды. Генерал Мал-1 лесон оларыӊ икиси«и-де умуми дипломатия тертиби боюнча эдепли кабул этди. Доррере ол йөнекей — «граф» дийип йүзленди, Доховы болса хас ёкары гөтерип, «сэр» , дийип адыны тутды. Ол иш гүррүӊине гиришмезден. озал, бир аз гэвүшемеги теклип этди. Ѳ.тен гижеки кейпден ■ соӊ келлөси сэмэп дуран Дохов оӊа хошаллык билен разылык билдирди.

Столыӊ үсти иӊлис кадасына гөрэ сервизлеиипди, ниймэге зат аз болуп, ичмек үчин ■ в»но билен дүрлэ маркалы вискилер барды. Генерал вискини содалы сува гарыи ичди, Дохов болса вискини шол болушына. ичип, деррев пьян болды.

Ииммитден соӊ генерал мыхманлары өз кабинетине ча-, гьфды, Доховы язув столыныӊ гаршысында отуртды. Генерал оныӊ өӊине июи дилде — иӊлис хем рус. дилвнде тайынланып, машынкада печат эдилен шертнаманы гойды. Дохов өзиниӊ сэмейэн гөзлери билен биринҗи сахьша гаради, харплар онык гөрежине гошаланып гөрүнди.
Пьян бейнэ эзъет берип, протоколы окап дурмага-да хаҗат ёкды: инлислер тараяындан дүзүлен щертнаманыӊ эхли маэмуныны ол ятдан хем билйэрди. Инлислер большевиклере гаршы яраг билен, гүйч билен көмек беренлери үчин, Ашгабат «хөкүмети» шу ашакдакылары инлислериӊ ьпгтыярына бермэге разылык балдирйэрди: Закаспия демир ёлыны, Красноводскидэки хем Кушкадакы радиостанциялары, эхли пагталары хөм йүӊлери, эхли банклары хем пул үстиниӊ контроллыгыны... Бүтинлейин разылашылан шертнама диӊе гол чекмек билен беркиггмек хем гутармак иши галыпды... Эмма карарыӊ еоньгнагвз. гездиренде, Доховыӊ хушы башындан учды: Хатда оныӊ пьян ’бейниси-де хушына гелене дөнди:

«Союзниклер хем аклар ■ хөкүмети Закаопш баглы болмадык меселелери чөзмэге хем өзлерини ыгтыярлы хасап эдйэрлер: Түркүстаныӊ хемме еринде Совет; хэкимиетини агдармагы, союзӊиклериӊ Бакувы > эслсмсгини. Каспи флотыӊыӊ ' союзӊиклере табшырылмагыны, сок>зниклериӊ-.' Каспи- деӊзинде агалыгьшы .үпҗүн - .этмегй.-.г»;\ !'.V.”" -7"'с*:г:*'
.,:Дож®ын:Пьян 'Гшлерине щейле сетӊрлер, хем;., Опди: ....: -

■:;%ı,та;Дз:вд..де.мир ёдыны. бущнлейин;.я[л]бөлекдаййв веңранла!у1;ага-да .со.юзңимер. хакльо>?, ■:••>ии/[л] ■:■ ;:'ч

. Од инлңс генеральща гең галыжылың: биленгарады:

• -+-е I) е р а л ага, биз Закаспия областы барада;карар баглашяс ахьфы...

Геңерал Маллесон аркайын җогап гайтарды: л: V; ^

— Сзр! Тшукдан юмуртга талап эдйән адам оныаеке гуйругына пул бермез.. З.акаопии.— Түркустаңың- гуйругыдьф. '

— АБаку...

— Өй алан адам, ищрксиз алмаз. Баку —„оңың гапысыдыр.

'—А демир елы вейранламак...

— Мад — мевиңки. Мен оны ислесөм — сөййән, ислесем — оойяң.

— Генерал ага!..

Геңерад Маллөсон гүррүңи узатмак ислөйэн «дадломатик>> сезини кесди:

— .Җенап Дохов! Мениң гошунымың ганьı—, мениң. үчин сиэиң кейпинще гөрэ' гьшмадрак. Си-з кея. эңеге тутмакчы болсаңыз, биэиң гошуныпыз фронтьг ташлап билер...

— Бк, генерал, ёк. Алла хакы үчин ёк!

Генерал Доховың элини геггир |боланыны анлады. Ол, столъгң ящигини эмай билен ачып, айратын бир разылашьж карары Дохова бакан узатды. Доховың оны-муны сайгарыш' башлан гөзлеря ашакы сетирлер» окады:

«Оо®ет хэкимиети агдарыландан ооң, презадеңтли, министрлер кабинетли, бир палаталы парла 1 мсңтлй. Туркүстан Рөслубликасының автономиясыны гурамалы...» -

Шол шертнаманы ока-ң Доховың йүэи эчылды-да, карара: икирҗиңлемэн, гол тойды.

Стол башьгнда олар яңадандан отурдылар.

Дохов эдеп-тертиби унудып, ярлыгы ёлбарс суратлы уллакан гара чүйшэ япьщды-да, генерал билен граф Доррере .кинижик бакаллара гуюп, өзи үчин уллакан-бакалы долдурды- рндан ооң геңерал билен чакнышдьфьщ, спиртиң йч;мщыны яндьфып бармагына гараман. , бир за;рбада гөндердй-де, хошаллык билен өвүнди:

_ БИЗинди (брлыпевиклери еке Закаопиидаңдэл, Түр■күстзндаң хем чыкарьвс! Ящасың биз:иң оөюэңиклерй-

ЦЩ£5 Е;# '?;:■

. ч 'Әжма Доховың' игатлыгы; узага: чёрдеда[л]Орьщ;:дьдн;.

бейниси адатдандашары хыянат эдениш, еке Закашияны дэл, Түркүстаны хем интервштлере сатавыны. өзиниң-де шоларын гулыиа айлананыньг сызан ялы дуйды. Ол,, агзыны гышардьш, дүнгнүксиз самрады, кимедир сөкди.

Граф Доррер онЫң гулагына пышырдап, өте гадйэнини дуйдурды.

Дохов агзыныц шллыпгыны акдырып гыгырды:

— Инд» мана барьпбир! Ха-ха-ха-а!..

Ол пьян гөзини төверегине айлады:

— Ханы?.. Ханы Элизавета?..

Граф Доррер онын голтугындан тутуп, диваның үстинде ятьфды.

Отагын ичинде эвмезлик билен гезим өдип, оигарының түссесини сшурян генерал Маллесон үчин оныц инди эхмиети ёкды. Ол өз разведкасынын берен маглуматьвны адыидан чьҗарманды: «Досеов — эс-эр партшсының члени болуп, бэшинҗи йылда Закаспия сүрсүн эдилен. Олдар дүд1үнҗели1биркарьерист...»Эгерол мугт болса — карьерасына ер тапар, згер ол пэсгел берсе, хич вагтда оңайсыз 'шаят болмаз ялы, иңлис разведкасы юны нэме этмелидагини билер.

Эмма генерал Маллесон граф Доррерден хич бир зат тизлемейэрди: ол җахан урушы башланалы |бэри, йңлислер билен багланьплыклыды. Генерал Маллесон, Доховың агзының гышаранына, гөзлериниң сүзүленини гөренден оон, ^граф Доррер билен икинҗи отага гөчди. Генерал столың үстинде карта язды, икичэк сөзлешмэге отурдылар. Граф оца соңкы агенту-ра маглуматларыны мэлим этди. Орта Асыядакы инлис планьшдан генерал Маллесон бу сапар Доррере хас гинрэк маглумат берди: графың хатда гөвнине гелйугейэнлерини-де мэлмм этди. Ол карта йүзинде галамыны гездирип гүррүн бермэге дурды:

— Атаман Дутовың Оренбург гошуны Актюбиншини гыссаяр. Семиречй ак казакларыныц Верныда дүйпли фронт гуранларыны езннш /билй&рсиңиз. Шол фронтлары Торамага чалъшян болыпевж командованиеси бүтин резервини харч эден вагтында болса, Дашкентде, Самаркантда, Фергана шэжерлериаде гоэгалаң башлар. Шол вагтда Фергананың тэзеден ярагландырылан, уруш техникасы кем-кэс өвредилен, бизиң беллемегимиз бйлен патыша о(|)ицерлери тараиындан ёлбашчылык эдюгйэн

әгирт баомачылык херөкети эмеле гелер... Өвлийәата уездиниң гшгалаң отрнды Арыс станциясына хүҗүм эдап, Дашкент (билен Актюбююкимиң арасыны ёлар. Фергана отрядының бир бөлүми Чинаэа барьш, Сьфдеря көприсини эелэр. Җүнейт хан Дарганата үсти билен' Амыдеря кшрйоин-и эелөр, Дашкент билен Кашиняң арасыны ёлар. Бухара эмириниң эсаси гүйҗи болса Амыдеря билен Сьфдеря арасыны арассалар...

Граф Доррер ЗакаопШ 1боюнча иңлис планыны җикбе-җик билсе-де, бүтин Түркүстан боюнча эхли контрреволюцион гүйчлериң бири-бирине багланышыклыдьгьшы, хөммесиииң бир агза гараяндыгыны билмейарди. Шол агирт гүйчлери пул билен, ок-яраг билен үпҗүн этмек үчии Хиндистан базаларындан: Читралдан хем башга ерлерден гатнаян үзнүксиз кервенден оның хабары ёкды.

Түркүстаны өз элине ■ гечирдим хасап эден генерал «Гүнорта-Гүндогар Руюсин Ооюзы» адында гиң колония дүзмек планыны, шол колония: Оренбург, Урал, Оибирь, Астрахан, Башкярия хем Букара, Хьпва-да йяинде болмак билея бүтин Түркүстаның хем гирйэнини дуйдурды. Шейле улы союзың бир яныныц деңзе чыкмагының зерурльигы үчин, гелҗекде Кубан билен Терокий областларыны хем шоңа гошмагы гөз өңинде тутды.

Граф Доррериң яңзытмагы билен, генерал Маллесон Кавказ планының хем бвр ян чегини мэлим этди:

— Кавказда иш алыи бармак үчин Эйраның гүнбатар-демиргазык тарапына иберилен генерал Деистервилиниң миссивсындан сизиң хабарыңыв бардыр, Зйраның шол тарапында дуран полковник Вичеражое генерал Денстервилвден инструкхдая алыя, Совет хэкимиетине гуллук этмек: түрк-немецлер билен сөвешмек баканасы билен бүтин отрядыны алыи' Бакува гечд». Нөтиҗеде, бизиң достларымызың — дашнакларың, эс-эрлериң, меньшевиклериң, мусаватчыларың квмеги билен Бакуда Совет *хжшиети* эгдарылып, «Центрокаспий» дгостатураеы гуралды.

Генерал Маллесон ики бакала содалы сув гарышдырылан виски гуйды:

— Граф! Гелҗекде «Гүнорта-Гүндогар Руссия Союзына» сизиң губернаторлыыныз үадн!

Олар' бакалларыны чакнышдьфанларында, Доховың дяваны. сарсдырып. галаны:

— Элизав.ега! —дийид гыгыраны эшидилди. Шоньщ ызы билен болса гапыда энтап гөрүнди, шьян гөзлерини агдарьвп, ене ичгэ мейил этди:

— Ай, агалар...

Генерал кноьшканы басанда, адьютант пейда болды:

— Господин министре машын берин!

Доховьщ гаршылык гөркезмегине гараман, адьютант бялен граф оның голтугына гирип, машына бакан уграт-дылар.

Онунжçы баш

Йнтервент гошунының <гелш етметене гөрэ, уруш Ка-када узак довам эдерли болды. Со»ет Гошунының шта-бы Теженде дурды.

- Сөввшлерде дынунсыз довам эден Тыченко, коман-дующиниң - чакылыгына гөрэ штаба баранда, ховры га-чан гүн өзини ашак гойберипди.

Чернышов Алёшаны хенвзе ченли бөйле агыр ягдай-да гөрмэнди. Оның кешбине гайгы аламаты өз мөхрини! сальщды. йван Тимофеевич оның билен саламлашандан соң, оңа сораг берди:

— Ёлдаш Тыченко, ери, бу нэболуш? Еңиш үстине-еңишлере буйсаньш гөвниңи пөтермели халында, сен гайта гамгьгн төрүнйэрсиң. - Нэме, ёрулдың^гы? *Я* оен нэ-хохшлы? .'

Тычёнко басык сес билен җогап гайтарды: ■

—г £к

—- Нэме, бйри сени ынжытдьгмы?

— ёк. Мең өзим... ,

Чернышо.ов оңа хайран галыжылык билен серетди: оңың кещби, хакыкатдан-да, бимамла адамың сыпатыңы берйэрди:

—: Ңэме, жеңаят этдиңми?

. — Хава. Мең щейле. бир иш этдим —' оның өкүнжи мени хйч ваггда рахат гояр өйдемок. Догрысы. сеңин йузиңе догры гарамага-да мениң ынсабым чатанок.. Ар-тьвгы...

Чернышов еринден гальш, Алёшаң ики' эгнинден 'тут-ды/ 'йүзине чиңерилди:

— Нэме, сен Оны^өлдүрдищми? '

>^- Мен дэл,. меннң : ааамларым . атды; барыбир.'л ол мениң ишгам. Эгер мен оңа бакаң атмазлыга өнрэк -ко-

манда берен болсам, ол хәзир шу.ерде, бйзйң янымызда боларды. ;

: Оларың. икиси-де бир салым дьвмдылар. Чернъйпов ондан с.оң ене сораг берди:

... —„Өлдими?

• : — Билелюк.

— Ханы,. болушы ялы барыны гүррүң бер1

Иван Тимофеевич сгол аңырсында, өз еринде оггурды. Оның гарашы өрән чынлакай хем пикирлвди.

Адёща болуп гечен ваканы гүррүң берди., Ол.. өз- сөзиниң ооңыны гарылҗык сес билен гутарды: .

-г— Онын элини булайлап, «Алёша! Алёша ха-ав!» дийип гыгырып гелйәни хениэ х-әм -мениң гулагымдан гидёнок.' Сесини тапба кесип, атың бойныны гуж.акланы, Мел-егушың дириң-дириң бөкени хениз хем> мениң төзимйң өңинде айланыи дур... Ол .бизе бакан ат сальт гелйэкэ, оның кешби нэхили щатлыклыды! Ол «ынха гёр» даен ялы, өз йүрегини ачьш гелйэрдй, биз оны...' ок билен гаршыладьгк. Ана, -мени хорла>ян ягдай шол. Мен оны &ас гич танадым...

- Агыр ойда отуран Черныщов гыянчлы сөзледи;--

— Хайп, Артык хайп... Ол, элбетде, контрреволюционер дэлди. Оны душман лагерине .бакан оның гызгый ганлылыгы алып гитди. Белки, шол ишде мениң хем ялңыщьш бардьф...

— Иван Тимюфеевич, сиз нэме айтмак ислейэрсиии!?..

Чернышов оңа жогап бермэге; ётишгмэнкэ, ыпгьгяр аландан соң, Ашыр гелип фрди. Ол олар бйлен саламлашандаң соң, икисиниң хем 'чынлакай. сыпатлараны, гайгылы кешплерина гёңиргедй. Ңваң Тимофеевич оның достының урушда яралананыны, белки, өлүм өңиндели-гини эоердещшк билен мэлим этди. .

, Щол хабар Ашырың йүрегини аватса-да. ол' мертлик билен-мэлим этди: .

- Оңа-герегихем шолды!

Шол сөз Ашьфьщ йүрегинден жошуп чыкса-да, шейле өлүм Артьп-а, хакыпатдан, лайык дийип. билсе-де, ол өзини бир хили ынҗалыкдан айрылян яды дуйды. Артьж билен огланлыкдакы . ойңанлары, ооңкъг ваггларда оньта билен, биле эден херекетлери бири,ң-бирта рөзянчң *вщнъг&ядң...*

Онуң шол ички дуйгысыны дашкы кешбинден *аңдан* Иван Тимофеевич оңа дикарынлап айтды:

— Ашьф, йүрешнде ёк зады дилиңе алма. Гуллы^л^ан билен гутар ып аньгмызы биленден соң, Артык инди хвкман бизиң янымыза гелер дийййэи сен өзиң дэлмидиң?.. Артьгың бизе бакан гөни гелйэнин», бирденкэ оңа төтэнден ок дегенини — ынха ёлдаш Тыченко гуррүң берил отыр.— Ол бир аз дыпып, өз яньгадан ойлаедансоң, ене Ашыра йүзленди:

— Ашьф, сениң өңинде җогапкэрли везипе дуряр. Хэзир Эзиз хан хөкүм сүрйэн вагтында оба ичине чыкмак, онда-да оениң чыимагың: нэче ховатырлы хем болса, сениң деррев Артыга бакан атланмагың герек!—Ашыр зөиве еринден галанда, Иван Тимофеевнч элиниң ьшараты *билен* оны ене өңки еринде отлртды.—Згер онын өзи разы болюа, аңры ужы мүмкинлж тапылса, оны шэхере гетирмели. ВгсаШ агыр яра билен оның абада хелэк болмагы мүмкии. Җуда болмаса, оныц ягдайыиы, индики ниеггини билип гайдарсың.

Ашыр бир аз сальвмдан соң йөрите тайынланан дерманлы, бинтли букҗаны алып, щтаб докторының олары улаимак хакындакы табшьфьжл арына гул ак асды-да, чы - кып гитди. Ол гүн ящып, иңрик гараланда атланмага а-йгыт эдип, вагты бидерек гечирмезлик үчин Мавылара барды.

Мавының өзи өйдё ёкды. Майса оны' улы шатлык билен гаршы алды:

— Ашыр җан!.. Худая шүкүр! Ене-де душушмак, енеде бирек-брреги гөрмек барэкени! ’ ’

Ащыр Майса дегип гүлди:

— Ери, Майса, бу иэболуш?.. Хайсы боланда, нире болэнда, ииимиэ нэме йитирйэс?

— Ек, Ашьф, Ватан ялы зат ёк!

— Сен нирэни өз ватаның 'хасап эдйэсиң?

Ашьфың, оовалы Майсаны ойландырды. Майса өз өнүп-өсен ери — Межинли галасыны бүтинлейин унудыпды. Дагың этегиндэки) гүр баглы кичиҗик оба оның гөзиниң өңинде дүйш ялы болуп гечйэрди. Шыгырдаи акян дуры сувлы япҗагазың ‘бойында гулиагыны тасздып ойнаянынь, инчемик эллеринй пажжылдадып, сува дүшйэнйни чала ндына гетирйэрди... Ол Халназары хем онын машшгалаларыны йигренч билен ятласа-да, оның бейнишниң бекэн ери шол оба, ондакы өзине хам-чам

мэхрибаң йүзлер хем" онын бүтин төвереги — ,ятса-турса гөзинин, өңинден гиггмишврди. Шоның учии «Менин ватаньвм Халназарын обасы» диеси 'Гелди. Эмма онда-да онльг гун гөрмэни ядына геленден соң, бирденкэ Ашырьщ йүзине чиңерилд», оовал бердис

— Егсамам, Ашыр, мениң ватаньим нвре?

Ашьгрын ене йылгырасы гелди. Эмма Майсанын, оораглы гарашы оңа чынлакай жогап гайтармага межбур этди:

— Майса, сениң ватаныц өрэн кэн: Мехинли галасы, Халназарың обасы, Чэржев, Тежен шэхери. Булар элбетде, сениң хем менин дүшүнжэме гөрэ — дар манысы билен. Иван Тимофееюичин, айдышына гөрэ болса, гиң манысы билен аланда — Совег топрагынын, хер бир күнжи сениң хем ватаның, менин х«м ватаным. Догры дэлми?

. — Хава, Мавам-а шейле дийййэ.

— А сен нэме диййэсиң?

— Мең щундан гъгзыл .вагона .миңшт уюрамда, ылайта-да, Чэржевде гүммүрди бащланда — мениң гүнимин инди яшдыгьщьф хасап эдиядим. Эмма инди такьфды билен хем өвренишдим, шакьфды билен хем. Догрысы, меи инди хер ерде боламда-да өзими мькман хасап эдемок.

Ашыр сапанчасыньг жүбисинде гизлап. йөнекей дайхан сыпатына гирип, Майсалардан угранда, иңрик гаральшды.

Артыгы кежөбе билен алып геленлеринде, Айна алжыраоды. Эмма оның деминиң -пелипчгидйэнини, гөзлериндэки умыт учгунларының оөнмэнини, акылыны-ху*шыны* йигирмэнини, хатда кем-кэс сөзлешимэге-де яраяныны гөренде, өвини тутуп, Артыгы гужаклап дүшүрипди. л

Оба тебиплерв дүрли затлардан тайынланан мелкеми япъш, Артыгың ярасыны тэзеден даңмакгаы болдылар. Иче.гэ зьмң этмэн, бөврини бөвсүп гечен окың ери дүйэң ягры ялы элкенч гөрүңсе-де, яраның авьвсы йүрегине уреа-да, эжесини, Айнаңы, Щевери рахатдан айырмазлык үчин, Артык еесини чьтсармаярды, «хоеглы бир зат ёк, ьгнха санлы гүнде гутулар» дийип, олдра .тсселли берйэрди, Ол диде иркшпең вагты иңлейэрд». Артыгы. ярасындан бетер — ишиниң шовсузлыгы хордаярды. Ол өз ял-

ңышыны дүзедеран, арзувыма етерин хаеая; эдииди, 'Ол Тыченконы, Тыченко-да оны гөрүтщн, бири-бириниң сее-лер»ни хөм эшидипдилер. Араларында тааксальш . мсй-дан гальвпды. Ене екеже минутдан олар гужаклашярды-лар... Эмгек гөз билен гаш арасында — дийилени-дэ... Дурмуш гөр нэхили чылшьгрымлы: Артыгың гөенине гелишине гөрэ, гүе деген *мешите* тошап гуян ялы. Артьгк оның агзыны богдым хасап этсе, бужагы ачыляр, бужа-гыны багладым хасал этсе, думлы-душындан дез :бср^ йэр, ол яма-да тутанок, тутан ери гжтрэи баряр..,...

Эйоем-де 'болса, Артык өз язгыдындан зейренмедв. Бүтин болуп гечен иишерде ол өзиии гүнэкэр санады; «Ок энтек хем сова.гечди, хакына гаранда, мениң эдил йүрегимден дегмелиди». Хайсы хем болса, би.р оес оны өңки иикиринден дэйдерди:' «Вк, бөйле боланда, менян ынсабым мени габырда-да рахат гоймазды». Ол ез .анын-дан гелжегвни аныклады: «Мен басым гутуларың.. -Хөк-ман өз максадьвма етерин!» . . .; ; , .■-.

Артык узак гижэни — яраның авысы, шолар ялыагыр ойларың азабы 'билен *гечирди. Ол* өзиниң ялныш ,эдвм-лерини, индики пнкирлерини Айна билен хем пайлашды. Ол дан. атар учурда ука гитдв. Ат аягынын дүкүрдиш, Ме-легүшың оңа бакан часлы кишнейэн оеси оны оярды. Дашарьгк чыкан Айна доланып 'Гелип, Ашырьщ геленини бушлады. Артык ярасының азарыны. хем унудьгп, бащы-ны галдьгрды, тирсегиие галмага сынанды: ■

— Ханы? — дийни оорады. — Ханы, ол ниреде? -. .;

Гаиыдан гирен Ашыр сесини. чыкарман,. Артыгың дү-шегиниң янында чөкүи, оньщэлянигысымлады..-Икй дост бири-бириниң йүзине чиңерилди, икисй хем габаг.ыңы ашак дүпгүрди. Артыгың ганы гачьщ, өлүм ренки уран кешби Ашьфа тэсир этди. Ашырың —ооветэсгеринингү,-нибирин оньщ халыны сорамага гелмеги Артыгы алжы,-раңңылыга салды. ■*.•

Доеглар биримбириниң хальгндан хабар алышдылар.

Ашыр чай башында, болуп геяен вакалары, Иван Тимофеевичиң кабинетиндэки эшиден гүррүнлёрйни,. М-а-рьща' туссаг галдьфылан Гуллыханың шпини, трйбуна[1] ла бериленин», Алёша' Тыченконың Артыгың өлүминдёв хоип эдий' азап чᴵекйэнини, Иван Тимофеевичиң Гуллы-хана вагтында -чэрё гөрмэн, ' ялныш йш 'эденйни ^боюк алянины, инди болса Артыгың тизрэк сагалып, Совет

Гошунына гошулшгак билен. аклара гаршы сөвеш этже-«вне хыссанянына хабар берда .. . .

.. . Артьшс көп вагтдан бэри йүрешинде дьжъгн альвп га-Лан сьфларьщ барыны Ашырың өңанедөкди:. •

— Ашьф, йөнекей ялңышдым диймек — элбетде, аз. Өңи билён - өз ялнышың. нэмеде дигини кемсиз дүшүнмек гереж. Оңа дүштлейин Дүшүнмесең —ю«ы. дүзедип- билмерсиң... Мен гозгалаңа диңе Артыгың бэхбиди үчин гошулмадьим. Мен революции гүндеринде ярагы диңе өз йейдам үчин. гөтермедйм..Мениң.отуран ерим пер болсалдал. гөвним Көпетдагдан ёкардады: м-ен патышаның хем оның эмёлдарларының зулмыадая дынмагы. байларьщ, агалыгыны дүйп-тейкары билен ' ёк. этмеги, ягны түркмен халкыньің азатлык газанмагыны гөз өңиндё. тутулдым.,; Маңа' Иван Тимофеевичиң кимдигини танатмага, элбетде, хаҗат ёк. Мен оны өз доганым, азатлык га[занмакда мугаллымым Дийип дүшүнйэрдим. Оның шей^, лёлигине — азатлык үчин, халк үчин гөрещйэНине - хич вагтда :шеким хем ёк!;. Эмма оның дашына үйшенлер — ГуллЫкан ялылар. йатЫша чиновниклёрв' боланы үчйн, мениң ол гурамадан гвзйм сув" ичмёдэ. Советде Чёрнышовың сөзи гечмэн/ : көпленч Чиншниклериңки гечди, дайханың ярасьгаа эм этмек еринё, Гуллыхан ялылар *оны, гайта* талады... Инди Эзизе гелсек...

" Ашьф өз кинееини саклай билмэн, оның сөзини жесди-дс. гыжыт брди: • - . , . ;

л Мен Рушйядан гайдып гелемде, саңа айтаадьш--мы,[1] нэмё?[1] ■ ’• '

Артык бир аз гьгмылдаҗак болаида, ярасының азары _ йүрегине урды. Эйоем-де болса ол оөзлөмэн'дурул билмёдй: - •' ' • ■ " • ' . -

'л—‘ Ашыр хан> мсниң пйкйриймй позма. Шол лвайда, бёлки, сен хем мёнден'говы'Дүшүнён дэлсйң? ' -

• :— Нэме үчин дүпгүнмэйин? Мен рус 'ишчилёрине .аз гүлйк асдьвммы нэме? ' ■'

• ■' '— Ягшы. Гой, сен дошма революционер экениң... Сөзймиң соңына гулак ас: мен Халназагры гүйчден сал'дым*' Бабахан арчындан дындым; халклар өз эршнё эе Алуп барян -ялйг гөрунди... Эмма' мениң шол дүшүнжелёримиң бары 'салгьвма' чаимак экени.' Иван Тимофеёвв-ч'иң маңа ньггтап' 1айдан' атальж сезй мүң керён догри экёни!; Арадан кэн сальгм геЩӘНКӘ,•’ *&ба* байларыяың Ърйии'хөм,'латыШа чйновнйклерйниң орныны -хём Эзй—

звд өзи эеледи. Онын, бүтин херекети халкың, азатлыгыг вы газанмак үчин болман, халкың үстине атлайьш мшь мек үчин экени. Ол өз ханльпгыньг гаеанмак үчнн хич бир вежералыкдан гайданок, хатда иңлис гатырының тойиагыпы ялам,ага-да ңамьвс эденок.

Артык бир аз дем аландан ооң ене дотам этди:

— Мениң ялңышым нэмеден ыбарат?

— Белли зат.

— Ек! Энтек белли дэл. Гулак ас: мениң гөреЖим Мелегушың ятагындан аңьфсыны иөрмейэн экени». Мениң биринжи ялкышым — оощы дөмянде галан Гуллыханың терпенмешнден хшатыр эдип, биөиң бэмбидимвзи гөз өңинде тутан ынамдар гүйчден — Сшетден, Ивандан гайра чекилмек болса, икинжи ялңышым — Эзизиң албайына алланьга, Оовети гүйчден салмак болды. Догрысы, мен бите гакар эдип, ёрганымы ода берднм... Шоларың хеммеси билеликде болса, ватаньщ макмал топрагыны инлис дырнагының парчаламагына етнрди. Нэшли пажыгалы хал!?. Мен өз маңлайыма маегаралык мөхүрини басанымы билйэи. Азатлыгы диңе Советиң үстибилен газаныл болжагына мен инди дүпгүнйэн!..

— Иван Тимофеевич, хичден-гич ягшы дийййэр. Ол саңа са/бьфсызлык билен гарашяр.

— Иван маңа гарашяндыр. Эмма мен диңе бир онын янында гүнэкар дэл. Мен оның янындан гидемде, «Сен өз акмаклыгың ° билен Совет хэкимиетинин, душманына айланарсың» дийипди. Мен ол вагт оның оөзине ынанмандым. Эдал шоның айдышы ялы хем болдьг: Эзизиң үстине чозуланда, мен өз ярагымы ташламадым, жуда болмаса, сал ынсап билен өлүп галмак ерине — мен саңада, Алёша-да, Совег хэкимиетине-де яраг гөтердим. Ине бу-да мениң эсас гүнэмед бири!.. Сен Гуллыкан суда берилди дийййэсиң. Ол суда берилмэнде-де, өңкилигине боланда-да мениң үчин ииди эммиети ёк. Мен Иваның чакылыына ансуз-да барарын, се1бэби' ол мениң ыңсабымың чакылыгы. Эвтек халк өңиңде болан хыянатымы ‘мен өз элим билен ювмагым герек. Мен Эзизиң хан бодмагына көмек этдимми, оны гүйчден салмак.халкыоңыщ азабындан дындармак-да мениң боржым... Ашыр, дур энтек, мениң оөзими кеюме!.. Сиа эгер Агалаңы эецэн хем болсаңыз, Эзизиң ооңына чыкдыгыңыз дэлдв. Эмма мен оны гүйчден сальга билерин: мең оның янындан бир өзим дэл, өзим ялы ялнышанларың, хеммесинв-де биле

алып гидерин. Мен өз эденими — өз эгним билен чөкерин. Ивана шейдае дийип айт...

— Артьж, сен хэ-зир взшди билещж. Сен хэзир яра* лы, шрнүшине гөрэ өрэн хвм агыр. Бу ерде сениң яран. азьш, хелэк бол^л^магың мумкин ахьры. Шоның үчин хем Иван Тимофеевич оениң аладаңы эдйэр. Оның яра өкде доктгорлары хем: бар, оенв шз гутарарлар. Иваның харби планы болеа өрэн гин... Белки хвм сеии гумың ичи билен...

Артык оның оөзини гутармага май бөрмеди:

— Ёк! Мениң 'Гелҗеге ьгнанҗьвм гүйчли. Шоныңүчин хем мен бу ярадан өлмен... Ивана бакан мен — Мелегушы езим эерлэп билер -ялы боламда атланарын!

Ялңьшларын, агьвр азабы хем яранын. авьссы ьюгындан салан Артык яссыга башын гоюп, гөзини юмды. 'Ашыр оңа артышач азар бервси гелмеди. Эмма Чернышовың табшьфыгыны ерине етирип билмэнине гынанды. Эйоем-де болса, йүрөгиниң чуңңур дуйгьвсы Артьжбилен раавылашмага хөкүм этди. Оның гүнэсини ол өзиниңк» хасап этди, халк өңинде овың ерине өзиниң җогая бёресга хем оны агьф аза)ба гойян ялңьшларыны дүзедеси гелди. Ашыр вз айгыдына ерэн берк хем боюн алан ишине вепалы бир йигитди. Гой ол &з йүрегинин. табш-ырьвгыиа эмел эпсин.

Ашыр Артьгың элини берк гыюмак ниети билен өз элине алды. Артык шзлерини *ая)ът, өз* достының яньш дуран гөрежине гарады, шол гөречде чуңңур йүрегиң узак кинелерден, үсти-үстнне оөплешен паслардан сапланаңыны гөрдй. Достлар гадымкы достларча бири-бири* ниң элини берк гьгсдылар.

«Душманларың» гозгаланлы гүррүңлерииииң достларча гутараныны хем Артыгың иркюгенинй гврен Айна, Ашыры башардыгыча хеззетлемек үчин иймигг аладаюына -пиришди. Нурҗажан хем Ашьфа голайрак отурды. Шекер болса кеште иши билен меаигул болды. Айна бакан гөзиниң гыггагыны айлан Ашырың гөзине болмаса, оның кеилбинде, гэвресинде бир үйттциклик бар' ялы сызылды. Аш«аяың йүзи. сувланан ялы, (бир хали гуратланан ялы, отуранда-туранда дуйдурмазлыга чалышса-да, бир хили агралан ялы. Ашыр өз гөвнине геленини ачык беян этман, тослама сораг үсти билен билмэгё чалышды:

— Нурҗахан эҗе, сен тоя тайынланямың?

Шол сшал Нурҗахана бйр аз гең- эшидилдй. Ол- &з

янындан: «Айнанын . гөврелидигини оз .хатарьпмыздакы аяллар бил€нок. Ашьф оны ' нйреден билдикэ?. Шэхерс дүщенден сон шейле сынчы болайдымыка?.., Хэ-э,- она, белки хем Артык айдандьф» днйип ойланды. Айнанын; халындан хабарсыз, төрде отуран Шекер Ашьфын сова-лыны айратын хем генуртеди: «Ол нэмэнид тойыка? Биз нэме тоя гарашясмы?»... Эмма Ашыр анығына етендир. ха-сап эден Нуржахак гачалак этмэн, йүрегиндэкини мэ-лим этди:

— Той ялы зат бармы!.. Она хөкман тайынланарыс!.. Иөне вели, ханым, ол шинди ярылмадык гарпыэ, нэме болҗахыны юим билйэ?

— Айнадан мениң башга тамам ёкдыр.

— Биз хем огул тама эдйэс. Белии, шейле болаяды'

Айна бир хили уялҗак ялы эдип, өй Ишинвң алада-сы билен еринден т}"рды. Эм^л^ма туранда, отуранда, оның гөвресинде зат бары мэлим болмады. Шөкер оңа айра: тын хайран галыҗылык билен серетди: «Бэ, хакыкатдан хем, гөврелимикэ? Оны маңа гелнежемем айданок, эже-мем дуйдуранок. Белки, огул җигим болаяды!» дийип ар-зув этди.

; Айна дашарык чыкандан ооң, Ашыр вэшилиге сальш,' аркайын гүрледи:

— Айнадан асгын дүшсе, мен-э Артык бнлен дост-лугымы узак довам этдирвн хем өйдөмок.

Яраң авысынамы я Ашырың шоахунлы оеотнемиоя-нан Артыгың гулагына оның оонкы еөзи илди. Ол Ашы-ра бакан гөзиниң гытагыны айлаш, адаҗык, амма ын-җылы сес билен пышьфдады:

— Ашьф хан, адама дост хем, гарындаш хөм —оныц ашыпы алчы отуран вагтында тапыляндыр. Хумарын. тер-с гелдими — сениң достың хем болмаз, хосдарың хем,- Тэзе күйзэн сувы оовук болар, досты тэзелөмэң айбы кэме?

Артьгың сөзини Ашыр хем генирге ди:

- — Артык, сен бир зада дүпгүнип айдямың я башыңа. яңраямын?

-е* Ашьф, мен сана айтдьгм ахьфы: адамын дөви сү-> ренде, оның айдан задының хеммеси мамладьф, ишн сэ-хел ■ .чатьфыга. дүшенде — дүр оөзи гызан базарда - -бир пула гечмез.'. . : . . . .

:-г т * Сев онда; ялңыщясывГ г ■:•■. ' г' '-:с г - Я Г

... — Эл.бевде, аңпдамагд-дахжыңбар.: . ,

.— Айнадан аогыш дүщсең—хөкман: айпларын!

-—Бу ики ара Айна нирeден-гелии гирдк?

Артыгын. баарга зат барада гүррүң эдйэнннн Ңуржа-хан хем анлады. Ол гүррүни гөнелтмек иследи:

— Ханым, биз ,той хакында гүррүң эдйэс.. .

-г-Той хакьгада?

Ашыр гүлди:

— Эгер огул бол!са — мен сенин; ивне достьщ, барды-гелди гыз болайса — швними бөлмэн хем дурарын өйдемок.

— Сен салгыма чаиясың.

— Ссниң гөвниңе гелмесин: мен яңы доган айы булутлы гүнде гөрйэн адамларың хшшндендирин.

1 — Сениң гөрйэн задың ёкдыр-да, эжем дилине буйруп билйэн дэлдир.

Нуржахан өзини акламага чалышман, гүррүңи башгд ява союмак ислап, Ашьфа йүзленди:

— Ёгсамэм, Ашыр, ханы сиз хачан той этҗек?

Квпден бэри гарашян сөзи 'болса-да, хэзир оны. осламаны үчян, Ашырың эндамына бир хили чүмнгүлди йөреди. Гүррүндөши башга болса-да, калбыны өзине бакан чекен Шекер хэзир оның бүтин дурмушына элик этди. Ол йүзин» ашак сальш, өз гозгалаңыны зордан гизледи-де, пеосай сес билен җогага гайтарды:

— Нуржахая эҗе, бизиң тойьвмыз шинди 'чыкарылмадык биҗе ялы гараңкы бир зат, маңлайымдан нэме чыкҗагы белли дэл.

— Ол нэме үчин? Илде гызлы гыт дэл ахыры, сагыньяп дурмаз-да барыбирлер.

— Гызларың үстине барыбермек хе*м хатарлы.

—- Нзме үчин?

— Бирден телпеги аган дийип юоисалар билдимм»?

— Сен, ханым, өзиңи дул хасап этмегин. Чагаң ёк. Яшың хениз йигрими бэше я етипдир,- я етмэндир. Телпеги аган дийип диляня яржак билен ерэн гаты кеплешсе болар.

- Ңуржаханың соңкы оөзи Ашыры белли-бетер. хем гозгалана салды. Ол оиың сөзине «сен нэме Швкери халаңокмы» двен маныда* дүшүнди. ■ Шол секундда гөзиниң гытагьтны Шекере бакан айлады. Ол- еке- ■дызыының-.үстинде- отурьт, кецгге эдйэр: ’ Щол • кештелер; гөйэ диерсин, «мен саңа разы» диен шикесте хат яльг чырма-

шып ятьгр. 'Оның кешгеёине үнс берип, габагыпы галдырман ишлиши — улыгызлык хеддине етен ялы гөрүнйэр. Ашыр өз арзувыны киная билен дүшүндирмек ислеое-де, айдан сөзи онын, өз ислөгвне төрэ болуп чыкмады:

— Нурҗахан эҗе, мен кими иберип, киме сөз айтдырайын? Мен өз янымдан: Артыгы мен өердим, ол хем инди мени өерер дийип тама эдига йврин.

Артык оңа бврден оовал беренйни дуйман галды:

— Артыгы сениң өерэйшин?

— Эйеем, ким өерди?

— Оны Айнадан сора.

Шол вагтда еринде гелип отуран Айна йылгырды. Ашьгр ондан ялынҗалык билен сорады:

— Айна, сен гөниңден гел: Артыгы өерен мен дэлми?

Айна ене йыпгырып, җога1п ерине башыны атды.

Ашыр оның шол ышаратыны өз сөзинв тассыкладыгы хасап этди:

— Ана (гөрдин)ми?

Артык Ашыра гөни җогап берди:

— Ашьф, сен мени өермедик хем болсан, мен сеяи өерерин. Энтек апыла-сапыла бир совулсын.

Ашыр шэхере атланан гиҗесинин эртеси, Артыгыңка Гандым гелди. Ол дүшек • үстинде ятан Артыгың халахвалыны бир аз сораса-да, өз азарыны Артыгынкыдан гүйчлирэк хасап этд». Артык ондан хабар сорамаңка, ол нэме үчин геленини мэлим этди:

— Артык, мен-э саңа хабар бермэге гелдйм...

Артык Гандымың аңырдан гелишини, болушьгны геңиргөди, Гандьгмың йүзине хырыдар серетое-де, онын хабарындан, өзини алып 'барыпындан хич бир зат дүшүнип билмеди:

— Ери, Гандым ага, о нэхили хабар?

—Эртир харман пайлашяс.

— Өрэн говы эдйэсиң. Экин бу йыл ганьгмат болдыпы?

— Экинми?.. Озал-а йыл ашан тохумың ярысыны гаргалар чвпледи. Гегеренинин ярысыны сычан алды*. Галан дөртден бирини тайын этднк. Эртир :бар-да, сен хеяй өз етдйк хакьщы алып гайт.

Гандыпың тёклибн Артыгы өңкиден хем бетеррэк .ге-. нйргеТдй:

....— Ол нахили хак? Мен сенид харманыда шәрик дэл ахыры!

—- 'Нэме тапавуды бар? Сен шэрик болмасаң, сениң хож.а|2;ыныц; Эзю хан шэрнк ахьфы!

— Гандып ага, сөзи онда-мунда урман, мендөн наме ъшжан болсаң, ачьиграк айдайсаң болмаямы?

Гандып Артыгы хас гатырак дузлады: :

— Артык, мени өзин, танаясың, менде галдьгрчбасдыр даен зат (болмаз. Менин, зэхметим Мэммегпвели хожа ялы гедая ял боландан, өзинжик барып алайсаң — хем атывда ийм' бор хем-де эиең кендирдаине акна болар.

Гандымың ооэдкы сөзини Артык башга бир адамдан эшиден болˡса, яралы бол)магына гараман, оның билен щол оежундда беллисши эдерди. Ол түримениң, ылай-та-да, Артык ялы ганы гызгьның йүрегини булаян сөздч. Эмма шол оез Гандымдан чыкандан ooң, Артык оны га-ты гөрмеди. Шол оөз оны ойланмага межбур этди. Ол узак ойдан соң шейле оөз айтмага Гандымың хакы; хем бар дийип дүшүнди. Ол бир аз гозгалаңа дүшени үчин, Г андыпың илки айдан оезини гайгалап оорады:

— Гандым ага, харманы хачан пайлашис дийдиң?

— Эртир гүн гушлук галанда. Эгер сен өзиң барьпо билмеоең, чалчаларыңы атың оыртына дандаҗык, ада-мыңы иберэй.

— Боля. Ивне вели, Мммегшели хожа-да хабар бе-ревери.

— Ашыр-оңа «несикат» береяден соң, өлө денүгадв ве-ли, Эзизиң хемамты билен ол ене шире дөнүпдир>. Сен аркайын болай. Сен оңа хабар бермэн, харманы гиже пайласаң хем ол оның үстинде хэзир болар. Эзиз ханың хүшүрчисине-де дэне герекдир вели, сен ондан маңа бир эл голайрак. Эл1бетде, Эзиз билен сен өзиң хасабы-ны тапышарсың-да.

— Боля. Эртир гүн гушлук галанда, мениң адамьвм сениң харманың башында хэзир болар.

— Өрэн говы. Хем сен бармагыңы яларсың, хем мен аркайын боларын. Болмаса, хожамың хайбатындан .ар-кайын укымы хем алып билемок.

Артык Мелегушы вдетдирмек үчин еэ' жпцотглерия-. ден бирини янында саклаярды. Эртирден ооң оны Ган-дымың харманына бакан атарды. Хожама нэкшги даря-мак б.арада табшырык берди. . . . . . .

Гандымың айдышы, хакыкатдан хем, догрыды: Мэм-мегоели хюжам эййэм харманың башъгнда х-эзирди. Ол,

аоыл, хармавын, гонамадаыльгыпы хем өз элине алып барярды. Жшпит хармана етмэн, атыны данды. Ондан соң капчилиге барып салам 'бөрди. Мзммепьели хожам гуллугыны берк ерине етирйэни, хер харманың башыцда хэзир боляны үчин, жигитден берекелла аларын тама эдилди. Жигит эдиш хожамың алкыадында барьпп даянды:

— Ер-ов хожам, сенем бу харм;а,на шэриими?! — дийип сорады.

— Ек, менид хармаида хилэм ёк.

— Онда бу ерде нэме ишлейэсиң?

— Мен, ханым, сизиң гуллугыңывы эдйэ».

— Бизиң гуллугымызы?

— Хава. Мен Эзиз ханың атлылары үчин хүпгүр-зекат йыгнаян.

Жигигг хожамың якасьгна япыпды, йүэине чиңерилди:

— Сен алажа гөз шейтандан патыша вагтъгнда дынмадык. Сен ене-де халкың зэхметине эл гатяеың. Гввниме болмаса. сен ажалыңа ховлугямыкаң өйдйэн. Нэдерсиң, шу дуран еринде жаныңы алайсам!..

— Мен... мен...

— Сем бол !

Жигит онын гөзини бир аз опөгертди. Онын алажа гөзлери, богазына басылан сьпчанынжы ялы, ханасында® чыкайына гелди. Хожамьщ хальша дөзмедик дайханьщ бири гелип, оның э^индсн алмага мейил эденде, «Чекил!» двйип гьгьфды. Ондан ооң оны ёкаррак галдьфьш, бош чувал зыңан ялы, үйшүп ятан жарың үстине пьгзып гойберди. Хожамың сарыжа телпеши ел деген пешмек ялы тогаланды, ектайы башына пүрелди, гьюгажьж ак балагы дызындан геяди, оның чш ялы инжиги өлинки ялы херекетсив галды. Горкысына жаны 'бокурдагьша гелен хожам жарың үстинде маслык ялы булашып ятды.

Жигит оңа иң сонкьг сөзвни айтды: .

— Байлардан исл1е хүшүр ал, исле зекат ал. Эмма шундан соң захметкеш дайханың харманының башында гөрүнэйсең, жаныңы -жэхеннемде герерсиң!

Гандым бирденкэ хахахайлап гүлди. Бирден хем' сакга даянды:

— А хав, вним, эдев ишиң төдекдир! Хожам бирденкэ барып, Эзиз хана айдайса нэтжек?

— Җанына хайпы гелмесе, Эзиз дэл, оның атасы Чапыга айтсыя!

Гандым янадандан ене гүлди, агүлки араеында хожама хагбар гатды:

— Ханы, кожам, чувалың агзыны ач хав!

Җигигг атланыш, тэ шзден йитйэнчэ, хожамдан не оес чыкды, не-де гымылды.

Он [биринщи, баш

Эйран арачэгине голай болан Каканың кичиҗик шэхери, станңияеы хем обалары гүр бага бүренип отьфды. Оның гушлук хем гүнбатар тайлары байырлык болуп, онда гымылдаян кичиҗик бир гара-да уллакан болуп гөрүнйэрди. Байьфлар билен Гармансагада бакан гадйэн дүзлүк сепгидинде, эшрем-муюрам газылан йөрите ■гарымларда инлис тошуны ерлешйэрди. Шол дүзлүкде, Гармансагат тарапындан Совет Гоигуңы' тайдан гьфмышдаян алака-да болса сайгарылярды. Каканың гүндогардемиргазыгындакы Квнегалада, Донуэчешмеде Ныяэбегиң атлы полкы ерлешип, ондан аңрык Гарагумын гериш-гериш чагелери бири-бирине сеплешйэрди.

Кака аклара горанмак үчин иң оңайлы бир ер болуп, Гызыл Гошун хүҗүми үчин өрэн хатарлыды.

Каканың шол ягдайыны өлчерен, гөни хүҗүмиң ховатьфлыдыгыны аңлан Г ызыл Г ошун командшаниеси штабын ишлэн планына гэрэ, йигрими алтынҗы августда хүҗүме гечди. Гошауның эсаси гүйжр илкагшамдан чөл билен херекет эдип, Гарахан галаң голайындан Гарагума гирди-де, дан саз берер учурда, Каканын демиргазыкнгүндогарындакы Донузчешмэниң, Көнөгаланың үсти билен хүҗүме башлады. Ныяэбегиң атлы полкы доеула дүшүп, гүнбатара тарап йүзленип, Говшуда бакан гачды. Совет Гошунының эсаси гүйҗи гүн гызанда, Кака гирди. Шол заманда Гармансагат тарапдан хем даша атян топлар снаряд ягдырды: акларың бир броновигини яядырды. Ашьф дагың атльь отряды Кака билен Говшут араеыңдан демир ёлы позды, телеграф симлерини гьфышдьгрды. Акларың бүгин гошуны штабы билен биле, халка арасыңда галды. Каканын бир нэче обасыны эелэн, шэхериң четинден гирен пияда -гошун акларың эшелонларына бакан от ачды.

Төверегини алдьфан аклар командующиси Ораз сер-

дар Ашгабат бил-ен хөм араюының үзүленини биленден ооң, эшелонларың араларына ченли эшидилйән җьюсылдыдан гулагы камата геленден соң, еңиҗилершц өңинде боюн эпмек, ак байдак галдьфьш төслим бол[л]мак күйяве дүшди. Ол, шугаслер билөн маслахатлашып, ак бандак галдьгрмага хөкүм этди. Шол барада Чернышовың штабына хабар етмәнкә, Гывыи Гошун командирлери үстүнт лик тазанылды хасап эдип, уруш херекетини сакладылар-да, акларың нахили теслим болмагы барада олар бшен гүррүңе башладылар. Эмма Закаопияда өв планларыяың иоюп астындагаланыныгэрениңлис иомандованиесиииң соңкы чэрзни пөрдя: иңлис хилесине ёл ачды. Олар өз бөлүмлерини оеракли ерлерине гечирйэтэлөр, кемсиз танынлык (пөрнэтэлөр, гүррүңи дүрли бакана билен узатдылар[1]. Бирденкэ болсакүҗүм эдипгелен Гызьгл Гошуна ики тарашгайын от ачдылар. Нетиҗеде, ещиши •кемюиз газанан Гызыл Гоацун отрядларъгныц өзлөри хош астьгнда галып, ыза чекилмэге меҗбур болдылар.

Өз атлы отряды билен Каканың гүнбатарына гечип, демир ёлы позан Тьгченко бирденкэ агьф ягдай астында талды. Ол сан җэхтинден хас артык, яраглары биҗай үпҗүн иңлис-хинд атлы отряды билен узак вагг айгытлы «сөвешди. Тыченко ярпы гүйҗини йитирип, өз аягындан яралы болул, 1үн ортадан агандан ооң, Донузчешмэниң үсти билен өзини Гарагума атмага меҗбур болды.

Пияда шшун хем шол гыагын гума сшципди.

Гүн тегелеги бүгин гөвреси билен лабырдап янярды: елсиз ховада гьгзгын чэгэниң үстине ялын чабьфадярды. Бейнилери ласьфдадян гүн гьгзгьгныңдан бетер‘, гумың петиш. ховры йүреге урярды. Сакар чэгэниң йүзинде «ндырыҖы учганаклар ойнаярды. Сув талап эдйэн гөврелер ыгагындан дүшүпди, агызлардакы түйкүликлер гурапды.

Гарагумда сув нireде?

Баклапжасыны Какада галдьфан Мавы шол гывгьгн хшурда алҗьфады. Ол өмриниң шнисиви шол Гарагумда гечирен хем болса, сусасузлыга бир аэ адатланан хем болса, хэзирки петиш хшаның ховрына чыдамады. Мавы иң соңында энтеди, түпеңини гуҗаклап, чөп дүйбине энди. Гызгын гумың гызгын ховры оны тамдыра сальгнан яльг[1] биширип башлады. Оның гевресиниң, голларының ьгсгыны гачды, дили пакгарьш, агзына сыгмаҗак (болды, додаклары ел;им чалынан ялы бири-биряне

елмешди. Оның бейниси одлы ишлемедв. Мәзлешен гөз= лерине огланлык чаглары, Халназарын, хахары, »ң. со* ңында болеа Майса үмезлэп гөрүнди. Майса тэзекүйзэл нид оовук сувындан уллакан жамы долдурып, Мавының өңинде гойды: ал, ич дийди. Мавының сувлы вкам хасап эдип эңегини басаны — гыөгын чэге болды, гор ялы чэге оның капэн додакларыны яндырды. Памгаран дили иби- лен додакларыны ялан Мавы ынжылы гаранда, Майса гөзи дүшмедв.... • •

Мавы соңкы гүйҗине даяньвп, еринден галды, урпак чагелер оның тзиниң өңинде айланып башлады; узак- дан еалгымлап сув гөрүндв. Мавы шол сува бакан ылга- җак боланда энтеди, йыкылды, агзы гум гар1бады... Мавы өзиаик гужаклап галдыран Алёшаны хем танамады. Эм- ма оныц агзына тутуп берен баклашкасыпа, укыдан оянан чагаң эммэ япьгшышы ялы, ики эли билен япышды. Ма выныһ өлүп-өчүп бармагына гараман, Алёша оның өзини еува.урдурмагындан горкуп, аз-аздан игаирди. .

ҮМавы евине геленде, атышык ёкды. ИңЛис хем аклар гошуны гума аяк баеып билмэн, ызларына бакан чекч- липдилер.

Агалаң алаңына гелйэн галла йүкли кервенид ызы үзүлмейэрди. Галла* үчин салынан амбарлардаң башга, ховдан ялы газылан уллакан урылар-да долярды. Галла- ның ахмиетине Эзиз дүигүнй&рди, белки хем оңа дүшүн- дирен барды. Ол өз якын адамларынын, янында беген- җини лизлемэн гүррүң этди:

— Энтек шатылама аяз ерй дондурьип, гарры гыш аигына бакан сырынсын бакалы — галланың гадры шон- дан соң билинер. Мунның хер батманына — бир түпең, хер чувалына-да бир топ бол—дийееӊ — болар. Галла дэ- риден гүйчлирэкдир.

Дайхан хожалыгы аяк астына дүшен вагтында, ылай- та-да, ачлык йылдан ооң гошуны галла билен үпҗүн эт- мек йөнекей бир иш дэлди. Акларың ирми, гигами азык үчин өзине йүз тутҗагыны Эзиз кемсиз билйэрди. Шонын. үчин хем Мэмметвели ялы хүшүр-зекатчылар гиҗэни гүндизе гошуп хайдаярдылар.

Эзиз доныны эгнине ясгынҗак алып, галласы гөмүл- медик мэхнет ура сын эдйэрди, асман тайдан оның .гула- гына үйтгеяиик бир сес эшидилди. Ол элини көлгеледин

гаранда, гүнбатар тарашдан гуш ялы бир задын гайып гелйәнини гөрди. Эзие оныц нәмедигини, өз петакөсинде ким» алыи гелйэнина деррев -андады, шол барада оңа оөал хабар бершшпди. Онянча болса, кичиҗик самолёт аланын үстинде бир айланьш, гүнбатардакы дүзе бжан эңш гитди.

•Шол дүзе бакан ат шян атлыларың алып гелен акв адамсының бири — Эзизвң хенизе чеңли гөрен адамсы дэлди. Осның эшиги-де, сенрикмен гызпылт сьшаты-да ру-са меңземейэрди. Шол адам Ашьфың гөзине илен болса, оны деррев танарды. Ол Ораз сердарың Теҗен стаицая-сында гаршылан адамсы... Тиг Җонсды.

Эзие билен мылакатлы гөрүшен, оны г&тергилөйэн бир нэче хршамай оөз айдан Тиг Җонс, Агалаң алрңына гөз гездирди. Онның сынчы гөзи Эзизиң өзинде-де, өзле-рине төвүнлери епйэн җигитлервнде-де агинмэи,. алтын үйшмег» ялы ловурдаин галлада эгленди. Уруш вагтын-да азык эхмнетини Эзизден «ае говырак дүаиүнйэн Тиг Җонс — узак Хиндистандан сүйрап гелйэн ярагы.ндан-да, элгарама акларың дүйби чүйрүк сьвдсатындан-да, дүрли-дүмен йьгынды гошунындан-да — шол түкенижсиз гал-ланы гүйчлирэк хасап этди. Ол өз сырьгны ичинде сак-лаян, тутаньерли, хилегэр сьиясатчы болса-да, хэзирки гуванҗыны ичине сыгдырып бидамэн, галланы шр сычаң ялы үйшүрйэн Эзизе саг бол айтды. Шол галланыц Эзиве дэл-де, индис сыясатына, иңлис плавына хыамат этҗе-шне ол квмсиз ынанярды.

Умуман, Закаспия обла1стыны, Самаркант, Фергана оᴸбластларъшы галла билен үпҗүн эдип гелйэн, эсасан, Теҗенди. Хэзир хөм интервентлериң, акларың азык ба-расында шондан баяга аркадаянҗы ёкды.

Тиг Җонсың пенҗесинден тогаланян док дэнэниң хер бири снарᴸяддан энайы дэлди. Снаряд елүм беслеЬе, шол дэнелер дирилт беслейэрди. Эмма шол дэнэниң нахи-лилик бишен эмеле гелени- Тиг Җонсы-да гызыкдырма-ярды, Эзизи-де. Шол дэнелери диш-дьфнак эмеле гети-рен зэхметкешлериң ©злериниң ач галмагы — Эзиөи-де гынамаярды, Тиг Җонсы-да.

Өз емринде биригаҗи учран, Абдыкеримханың хем Осшювың маслахадына герэ, галан өмрвни шоның сая-сында багтлы хасап эден Эзиз, Таг Җонса айратын хез-зет этдв.

Тиг Җонс билен Эзиз икичэк оөзлешди. Оларың гүр-

рүвдше диңе Тиг Җонсын, өз яны билен алып гелен дилмажы шаятлык этди.

Гыюга гүррүд нетиндесинде — Ээизии ьшдарм-алыпьгаи, йүзлендирен угрындан гайтмаҗак көр гүйчдигини, Ораз сердар ялы яатыша -офицерлерине бил багламаяныны, Җүнейткан бален бир адамлыгьгны, нирэ йьгкгын этсе, шол угра бакан тогаланҗакдыгыны, хеммеден озал болса өз бэжбидвни араяныны, өз ханлыгыны ‘ашаныц алтьгн халкасы хасап эдйэнини, ханлыгына пэогел егҗек ерде намавы өйҗагьгны, шонюына пасвпел' бермесең, халк ганыны ким болса биле ичишҗегини — Тиг Җонс деррев анлады. .Өз' агентурасының — Абдыкеримканың сагат ялы ишлейэнине, берен м^л^аглумотының кемсиз догрылыгына бегенди.

Эзизи хер тараплайын сынлап гөрмек ниеои 'билен. Тиг Җонс оңа совал бердю:

— Эзиэ хан, сен йөне гораньт япшьщ я большевакл лериң үстине чендан чозярмың?

— Ек. Чозманам.

— Нэмс үчин? *Я* командованийэң табшырыгы шейл«ми?

— Ек. Ораз сердар маңа чендан шэкере чоз, кэте демир ёлы кес, болыпевиклере 'бирсыхлы гондалав берап дур дийип хөкүм эдйэ.

' — Сен командованийэң берен хөкүмини ерине етиреңокмы?

— Шол барада, ёк.

— Нэме үчин?

— Шэхере чозуга, большевигиң агьф гүйвңини өз үстиме алъш гайдар ялы — мен шейле акмак дэл. Мен большеиик гүйҗини ИЛ' йгаине тойбермэн, 'берк сакланыга дурмагымы хем кичи иш хасап эдемок. Мен бу гүн оларың үстне чоасам, эртир большевиклер мениң топлан галламың үстинде ат даңарлар. Мениң пикиримче, комаядующий шоңа дүшүненок.

— Эзиз хан, сен хаклы. Мен ол барада Ораз сердар билен сөөлешерин. Инлис вомандованиесинден гөркезме болмаса, сен чозма-да, горан.

Тиг Җонс шол та!бшьфыгы Эзивиң гөвни үчин бермэн, иңлис шанының талабына шрэ берди. Инлис интерюентлери гьюсанмаярдьшар, өв гиң планларыны амала ашырмак үчин олар пурсат араярдылар. Эмма командующиниң хшүмини ерине етирмейэн Эзизден ол

хайыкды:- бслки. (бирвагтда индис планыньщ амала ашы-рылмагына-да гаршы болар дийип- ойланды. Эйсем-дё болса, хэзирликче Эзизиң өзлери үчин кесгир. ярагдыгы-ны ол унутмады: «Вагты геленде, оңа — Эзизе Хвндис-тан ёлыны өлчетмеас хем болар» диея нетиҗэ гелди.

Өзини улумсы сайян Эзиз.чщңлис дишюматына яран-җаңлык этмеги — өзине кемлж саймады:

— Мен уруша гиремде — ойланман, өлчермэн, мень-шевиклериң гүйҗини барламан, акмакларча гирдим. Эгер сиз гелип етишмедик болсаңыз, биз аяк астында галяр-дьж. Эзиз ■ ханың багты ишлесе, бэш-үч атлысы билен Җүнейт ханьщкй гачьпп иугуларды, 'болмаса...— ол, өз оөзлеминиң соңыны агзап билмэн, хошамайлык билдир-маге дурды.— Худая йүз мүң шүкүр: инлис гошуны ваг тында гелип- етдв! Биз сизе халыс йүрекден миннетдар! Инлис командованиеси мени энтек танаян дэлдир. Мен сизи ынандырян: маңа хер бабатдан арка даяи (билерсв-ңиз. Бизи эдил вагтында голлан инлис командование-синиң хер бир табшьфыгыны ерине етирмеги — мен өз борҗым дийип дүшүнйэн. Сизиң саяңызда мен хем өз максадыма егҗегиме ынанян!..

Тиг Җоңс — галланы ягдайы болдыгыча иөпрэк йыг-намагы, хер дэнешни алтына деңөмеги, иңлислерден пөркеэме болмаса, хич киме бир дэне бермезлнги таб-шьфды. Шоның бщен биле, Эзвзи гөзден салмаҗагыны, ваггы геленде, оның диңе бвр Теҗене дэл-де, эхли текэ хан болҗагыны дуйдурды.

Гыралары тар тутулан ялы, инчеден докалач, гадым нагышлы, гадым реңкли мэхнет халыны Эзиз Тиг Җон-сың өңине яздьфды. Гүн астында ловурдаян гөзел халы-ның энайы нагышлары бирилянт шөхлеси билен ойнады. Непвс сунгатың ашыгы болан Тиг Җонс өз гуванҗьгны гизлап билмеди:

— Антик!

Тиг Җонсьгң хошаллыгыны аңлан Эзиз сөйүнч бшгея мэлим'этди:

— Бу мениң аялымдан сизвң ханымыңыза кичиҗик бир оовгат. Кын гөрмэн кабул этмегиңизи, йүк сайман алып гитмегиңизи хайыш эдйэрин!

Эзиз шол халыны оңа бермесе-де, Тиг Җоис дүрлй хиле билен оны эле салманың күйине дүШерди: дүрли гөрнүшде, дүрли реңк өвүсйэн антик халыны ол хенизе ченли гөрмэнди. «Бу не гөзел халы!», «Мунын бахасы

нәче?» диен соваялар билен бүтин мейлинид шондадығыны дуйяурьш гоярды. Эмма Эзиз оны йөрите шоның үчин тайынлап гоявыны аңлаиы, бааига бакана та!пма1н, аяльгныд ады билен хөдүрләни үчин, зшак нэзы билен сыпайычылык этди:

— Эзиз хан, мен хем, мениң ханымымам зада. мэтэч адам дэл. Эмма сизиң ханымыңызын гөвнини сындьфмага 1менин; ынсабым чатмаз!

Тнг Җонс Ашга1бат музейлеринден йышңап яберен непис сунгатларының хеммөсинден шол халының үстүн чыкҗагыны билсе-де, Лондондакы квартирини гелишигине гетирҗегини аңласа-да, халыны сынлан аялының өзини оөйүнч билен туҗаклаҗагыны гөзиниң еңине гетирсе-де, овунҗак бир зат үчин Эзизиң элюни гышагы, саг бол айтмагы өзине—инлңс диплюматына кичилик санды. Диңе дилиниң уҗындан:

— Долы еңишден соң биэиң ханым-да сизаң ханымыңыза Лондондан гымматбаха бир ядыгэрлик гөндерер,— дийди.

Олар хошлашанларында, бири-бириниң элинн, бири!-бирини голламак билен гысышдылар. .

Мыиманы упрадандан ооң, галла назар эден Эзиз: «Оенде алла гудраты бар» дийип дүшүнди.

Эмма галла топлаян диңе бир Эзиз дэлди. Онық кэбир нөкерлери-де хал-кың агзындакыны дартыи алярдылар.

Әмүр бойы о йылдан бу йыла ийҗек наны хыллалла Алты сопының бүтин төвереги галла урысындан долдьг. Оның гапьлсында гүнеайын гоюн союляр, хатар кервени йөрэп .йвр. Җынс атлар ейиниң төверегинде квшңешип' дур. Гум ичиндэки чарвалардан оның ейине хатар йүкла сазаклар, тер' этли гоюнлар гелйэр. Ол бег угрьгнын давасыны Эзизе етирмэн, иөпленч өзи чөзйэр. Алты сопының хедден ашаны Эзизиң йүрегини буласа-да, хэзирин езинде оның билен чекелешмэге, оңа чэре шрмэге эли ешмейэрди.

Аннагурбан юмуртгачы Алты сопы ялы небсини шаглатмаса-да, онын, хем гүзераны үйтгэпди. Ол өз малына элялама болеа-да, кеоеден тоелен мугт иймнт үчин богазы гиңэпд».

Гарры молла-да шол бабатда юмуртгачының та®ыды.

Эзиз' Халназарың ерине дердүнҗи векил сайлатмая-

ды. Ол өзини ыраслап' билсе, Алты оопыдан ш дынҗакды, юмуртгачы билен Гарры молла-да ез гүзераныңыз билен мешгул болың дийҗекди.

Эзш хатсыз-соватсыз адам боланы үчин, дилмачларың, кэбир хата-оовада өкделериң барыны өз янына йыгнапды. Оларың хер хайсына өзине лайык юмуш буюрярды. Кимойни мүрзегаилик ■ ишинде, кимсинв азык ишинде, кимсини ар:агатнашык шпинде, иимсини лошун шиинде уланярды, оларьщ барыны тутма гула өврүпди. Мадьф Ишандан башга хич бири аякларыны гышык хем басып билмейәрдилер.

Эзиз өз ишиниң өңе гишегинде диңе дилмачлардан дэл, иш билйэн руслардан хем пейдаланярды. Аклар оның янында үч саны маслакатчы галдырыпдылар. Онын; бири көне офидерди, оңа Матвеев диййэрдилер. Ол өзини Эзиеиң янында акларын, галдьфан веосили хасан этседе, кем-кемден Эзизвд гулыяа шрүлшди. Ол акл‘Э)рың штабына Эзизиң эдйэн ишлерини макуллап язярды. Эзиз бэш йүзден артык атлы сакламаса-да, мүң ярьш атлы, үч мүң пияда гошун хасабыяы берйэрди. Эзиз шоңа гөрэ-де аклардан пул, хараҗат алярды. Эмма Такыр станциясына шлай ерден отлы ёлыны позмалы, Теҗен шэхерине чозмалы хөкүм аланда, Тиг Җонсың табшырыгыяа гврэ, көсир җогап гайтарярды:

— Мен өз башьгма бела сатын алып билҗек дэл. Мен Теҗен шэхерине диңе сизиң штабыңыз душакдан геченден соң чозарын.

Дайхан галласының Агалаң алаңына сыпмышы ялы, аклардан акып' гелйэн пул хем Эзизиң сандьнгыны ярайна гетжрйэрди. Эмма җигитлерине айльж дийип, бир кепүк пул төлемейэрди: оларың-да җэхексиз агзы илата бакан ачылыпды. Шонча пулы харчлара башга ер-де ёкды. Ол, юртда ган декүлмегине, хер өйден яс.оесиниң чыкмагына гараман, хелей үстине гыз алды. Орта бойлы, сарягыз, чепикс» • аялына Сона хан дийип ат бфди. Оның җиштлеринин. хем' бир нэчеси аялыны гошаландьфды. Эмма Мадьф Ишан кюнтролсыз пульг хелейден башга ере харч этди. Ол ©з инисине йүз мүңлерче пул шйберди. Шол вагтда серхедиң онлы сакчысы болманы үчин, оның иниси Машат билен арада сөеда этди. Мадыр Ишан оның бир четини Эзвзе дадырса, аграмыны өз сандыгына бакан сүрди.

Агаланда агры ады тугулан енжилсе, Эзизиң гөзине гелмедак адам итден чыкарылды.

'Бир гүн Марыдан чөл ичи бишен гелен ёлагчыларың арасындаң гүмүртик бир адамыны тутуп гетирдилер. Ол саигалыны шркан, муртыны товлан, отуз яш мөчберл» даяв бир йигиггди. Онын, янындан хига б,ир документ чыкмаса-да. оөзлери чатак эшидилди. Эзиз оны большевак жансызы хасап эдип, енчдирейинми, игден чыкардайынмы дийиШ' ойланды, онын икисини хем аз хасап эдип. оньщ маңлайына даг басдырды:

— Бар, алай галаң шол болсын! Сенв гөрен, сенден герелде алдсын. Сениң маңлайыңдакы атанак тагма: «Большевигвң бол!җагы шу» днйип, бүтин илата җар чеисин!

Эзиз улы ёлларың угрына йерите гаравул опокш, эзини өран сакдььрын хасап эдаэрди. Ол аклар штабынын, янында өзиниң арагатнашык бвлүмиии саклаярды. Шол бөлүмиң начальнигв Тачли дилдмачды. Ол июи арада көп гатнаярды. Болыпевак җансызына шрен җезасы хакында штаба маглумат язып, Эзиз оны Тэчли дилмач билен иберди.

Сьфкав бахана!сы билен Эзизден арасыны ёлан Дурды, Агаланда йүэе чыкяң [1] ишлере йигренҗилш билен гарады. Артыгьщ бир вагтда оңа сен ики ащдан галан, налачэдайвн диен гыҗытлы сөзлери она инди айратын гүйч билен тэсир этд». Ол инди Артыгы сорамага чалт-чалтдая гелйэрди, Артыгың Эзиз- билен арасыны ёлмак ислейэнин® 'болса билнэрди, шоның өзи хем оның индшшйөрелгесини айгыт эдйэрди. Ол, АрТыгыц табшырыпгына гөрэ, аклар штабының ягдайыны билип гелмек. үчвн, сөвда баканасы билен, Тэчли дилмажа гошулып, Кака литди. *

Донузчешгме дүйн 'болыпеваклериң элине гечен болса, бу гүн акларың — Ныязбегиң атлыларының элиндеди. Оядакы галан маслыклар яңы йыгналыпдыр. Хениз ганың реңки оолман, оймур-оймур гаральш ятан ерлер ,хем Дурдьгаың гөзине илдв. Бир тамың гапдалындакы аял хениз хем- «Вай балам» дийип увлап отырды. Ол аял гүнэни киме йүклеҗегики билмэн, өз язгьщына гаргаярды:

— Вах, налачэдейиң! Гарыбың оөзи ерем алмады, -
ерде-де галмады... Мениң бу чешмеде нэ гөрим барды?,.
Овбеги обасында аҗымдан өлен болсам болмаямы?

* *
*

Дурды илки билеа Кака барды: оның гөзнне ишенгөрнүшлер оның йүрагини аватды. Кака нәиили шовхун •бир ерди!.. Хемайын вагтда, хер ким өзиче безенип, ,көчелер бойы салланышып гезилйән ерлерде, ярым яланәч гара хиңдимер өз гатырлары -бйлен җывзы.нлаапнрдылар... Дүрли иймишлери, оовсаиы, кетени' маталары, зейтун, гулиыяран донларьг бален мешхур Кака хәзир харби лагере өврүлипдир. • Оныц иймишли, көлгели баглары гатьфлара, атлара ятак :болупдыр. Багларың гойры көлгелеринде, секилериң үстлеринде дызы яланәч хиндилер автоматларыньп яглаярлар. Агачларда эрик-алма ерине оларың шахаларындан асылан түпеңлер, гылычлар, оаслы хатарлар, гөйвм-гежимлер салланышяр. Ховлыларда болса йөриш кухнялары бугаряр...

Уркачы гойның этини иймейэн, свмиз шйның гуйругыны кесип ташлаян хйндилери Дурды хайран галыҗылык билен сынлады... Оларың юртлары барып миреде, өрэн узакда дэлми?.. Оларың ызларындан хат-хабар бери гелйэмикө? Асыл, оларың дирилигинден, эдйэи ишлеринден оларын хосдарларының хабарлары бери бармыка?.. Даиикы шрнүшине гөрэ олар хемме затдан үпжүн ялы: саюгаллары сырылгы, эшиклери тэмиз... Эмма оларың хич бириниң инлис офицерлериниң яшаян җайларының голайына барьгп билᴧмейэнини, диңе шол җайларың гаравуллыгыны чеаайэнлерини, вндис адамсьгның гүнеш тарапындан гечмаге оларың. хич бириниң хакы ёгыны, иңл'ис командирини гөренде, оларың дикюти газыга дөнмелидигини Дурды кемсиз аңлады. Инлислер оларың янларындан гечеңлеринде, олары гөрмейэн ялы, хич бвргани адам хасап этмэн гечйэрлер. Дурды агыр дүшүнҗе билен ойланды: «Иие герек болса саңа өвгил» инлис демократиясы!.. Хинд иңлис үчин җай салыи бермели, оның ийҗек иймитини тайынламалы, гөйҗешики хэзирлемели, ол өз ганыны сечип, оның үчин кесеки к>рдыны алып бермели. Иңлислер болса олары хич бир задын. алындан дэл, ажаеты махлук хасап этмели... Хиндилериң языгынэме? Ренҗлеринвңгаралыгымы?.. Эйсем, түркменлере-де шейле язгыт гарашярмы?.. Ек! Ол болмаз!»

Дурды йөнекей өтегчи хөкмүнде штаб төвереклеринде айланды, кэбир танышының үсти билён нэхили гошуның нирeде дурянын ы, ченвниң нэче барыны, яратьгның

нәжилидигини, аклар штабының умуми ягдайыны өюрен-ди. Ондан ооң Көнегала бакан питди.

Ньшэбөг Көнвгалан, ининдэки депэн, дүйбинде 'Гура-лан ак чадьфың игаинде отырды. Онының даражык агзын-дан гирйэн гүнкң шэхлесв кем-кемден азалын барярды. Оның серюилен гезенегииден, сурвланан япының үста би-лея мылайым шемал гелийэрдң. Бир нзче офицер . онын янына пирмэге чекинип, төверекде көверҗеклешйэрди.

Дурдьц чадыра лирип саламлашандан соң, оңа өз янындакы хаты узатды. Нымз|бег, Артьигың хатына гөз гездирип, !оесини чьжарман, адвютантына узатды.. Оның дашкы гөрнүшине гөрэ кейпи ерэн позукды. Ол хич ким билен, хатда бир юртдан гелен Дурды билен хем гүррүң этмэн, Артыгың халыны сораман, өз аЛадасы билен меш-гул болуп, бвврини диңлэп отьфды: Оның инчемик бар-маклары хатың дашындакы букҗасыны дүйрледи, язды, ене дүйрледи, ене язды, иң оонында хер бөлегини җевен ялы бвлүшдирип таошгады. Шол вагтда болеа болыпевик самолёты гелип, Квнегалаң депесинде айланды, бир-йки ерден самолёта бакан атылан түпең сеси чыкды. Ныяз-бег диңе шонда:

* — Хич ерден түпең сеои чыкмасын! — дийип буйрук ■берди.

Самолёт Көнегалаң үстинден ене бир гезек айланды-да, гүндагара бакан йүзленип гятди.

Дурды Нышбеги ереи пювосун гүррүңчи бир адам ха-сап эдйэрди. Эмма оның хэзирки |болуп отурышы адатдан дашары тукатды. Оныя башындан гечен ахвалатдан Дурдының хабары ёкды. Оны бу гүн штаба чагырьгпды-лар, интервент офщерлери оның дашына гечипдилер. Дүйнив болан оөвешде Доңузчешмэни, Квнегаланы -боль-шевиклере беренв, атлыларыньга, гачаны үчин, олар оңа мүңкүрлик эдипдилер. Шол иш үчин оның хатда харби суда берилмегини талап эдипдилер. Ныязбег шол меҗ-лисде Ораз сердара игенипда. Ол өз келлеоинин, гызгы-нъгаа интервентлере бол1са:

— Биз оизи бу ерик чагырып гетиремэок. Юрт би-■ зиндси, душман биеинки. Иелесек урушарьпс, ислеоек — барлышарыс. Бу июи арада сизиңишиңиз ёк. Менин -харби судым—мениң сапанчамың агзы! Ким менден со-раг этмек ислесе гелсин!—дийип дазарылыпды. Ол өз үстинден дүшүленяни инлислерден гөрмэн, Ораз сердар-дан гөрүпдн: менден өө орныны габаяып эдип йөрен иепи-'

дир дийип дүшүиипди. Ол шаасишщ араеында, хакыкатдан-да, 'йиринбвргаи габанмак, айратын хем ' Ныяэбагде Ораз сердары әагөрмезлик кэоиет барды.

Меҗлис гутарьгп, харби адамлар дагандан соң, Ораз сердар оңа йүрвгинден сыздьфьш айдыпды:

— Союзниклер комзндованиеси сени бу ваттқы херекетиң, дүйнки алҗьфаңңылыга дүшмегиң билен айпламан, саңа иөнеден шылтак йүклейэрлер. Хэзирки -гүррүң шоның үсшни ачмак, саңа чэре гөрмек үчин бир бахана. Сен (Гечен гьшда иңлислерегаршыгидипсиң: олардан рус латышаеыны йүз эосе ягдгы гөрйэн дийипсиң. Биз хөкман түрклере йыигын этмелидирис, эхли мусулман болуп бирикмелидирис дийипсиң...

Ныяэбетң гүтабе Хамитбег ядына дүшди. Ол нэме айтҗагыны билмэн, тибгини дишлэп, башыны яйкады, реңки агарды: түрк векили болуп телен иңлислериңҗансызыдьгыны дүшүнди. Индис векилине хэзирки дазарыланЫ болса оны алҗьфаңдылыга салды.

Ораз сердар оөзине довам өдипди:

— Догрьгсы, олар сени кэн вагтдан бэри дерңэп гелйэрлер. Сени еке хар:би суда дэл, өз эллерине алмагы талап этдилер. Эмма мен олара үзүл-кееил гаршы болдып. Мен згер сизиң лвзиңизе гар.а гөрүймейэн болсам, түркмен җигитлерини фронтдан швмаҗак болсаңыз, Ныязбег хасап хем дэл, йөнекей бир офицерими хем скзщ элиңизе .бермен дийдим. Сен, хав, дшшңе-де гуван-саң, гуван вели, й&не бир аз сересабрак бол!

Шол хабар Нышбегиң сүңңини говшадыпды. Ол, хакыкатдан-да, горкуп башлапды. Шол вагтыц өзинде гум ичине чыкып гитсем дйкип хем ойлапды. Эмма Ораз сердар ол хабары 'ялана чьжаранылы, иңлислериңоңа ончаклы *әшиет* хем бермейэиини мэлим эдипди. Шейле-де болеа, шол кабардан еоң ол рахатдан айрыльгпды.

Ныяэбег ин; соңында шол ваканы (гыагаҗык сөз билен нэме үчивдир Дурда-да дуйдурды.' Ол Артыкда® гелен адамыны, оның хатыны өз вагтында дийип дүшүндш инлислериң шейле пэли азгынлыгы үчин Артык ялы йигидиң өз янында боланыны кем гөрмеди. Ол гутулан ба* дына, м-ениң яныма гелсин дийип, Артыга хат хем 'язмакчы болды. Эмма хатының вңлислериң голына дүшмегинден ховатьф эдш, оны дине дилден табшьфды.

Тәчли дилмаҗың гетирен буасҗасыны өз эли билен ачан Эзиз хатың эйлөсинечбейлесине бир гарая, оны дилмаҗа узатды. Тэчли ол хаты Эзше хас дүшнүкли перт-перт окап берди:

— «Кепден-кш доган" салам болсьш, ким мен — Ораз сердарың тарапындан Эзиз хана... Эзиз хан! Сениң ички ишиңе гатьшмак, саңа таглым бермек, элбетде, мениң шпим дэл. Шейле-де болса, кэбир меселе барада саңа маслахат бермэапе харби ягдай мени межбур эдйэр...»

Ораз сердарың хаты Эзизиң хожалык көмекчиси Мадьф Ишан барадады: оның мезхеисизлигина, харамзадалыгыны, хапа ишлере эл гатяньгны * мэлим эдш, оньщ ер'ине башга. бирини, белки, Тэчли дилмаҗы беллемек барасыидады. Оның үстине, Тэчли дилмаҗың хем дилден айдан сөзлери Эзиз» ойландьфды.

Мадьф Ишан геплэи ваогтывда, ылайта-да., бир эады ынандьфмакчы боланда, оның агзының, бурныпын, товланмасы, чуканак гөзлеринин, еоерлик билен ойнамасы, сесине чынлакал эхең бермэге чалышмасы Эзизе ярамаярды. Ылайта-да, Агалаң газнасына чекинмэн: эл урмагы оны чендан газаба гетирйэрди. Эмма Эзизиң өзинид аллап алстнындан башга-да, Мадыр Ишаның оның хазнасына гетирйэн хайры, кэзир хем оның бараоында айгытлы чэре гөрмаге мүмкиилик бермеди. Эмма Тэчли дилмаҗы ол өзине хас хем голай саклады.

Эзиеиң шол вагт башы гарышык вапгтыды. Шол вагт Эзизиңкэ Җүнейт хандан йерите адам гелипди!, ол шейле язярды: иңлислер мениң Чэрҗеве бакан херекет этмепими, Амыдеряң көприсини позмагымы, Бухара эмираниң баомачыларына көодек эшегнми талап өдйэрлер... Иңлислериң планы Эзвзе мэлимди: Агаланда хениз Тиг Җонсың эдигиниң ьвзы йитмэнди. Җүнейт ханың шол херекетине гашулмагы — ол хем Эзизе табшьфъипды.

Эзиз узак ойдан ооң оңа шейле җогап языпды:

«Хан ага! Иңлислер менден хем шейле талап эдйэрлер. Мен олара вада-да бөрдим. Инлиссиз бизиң, элбетде, алҗак галамьгз-да ёк. Эйсем-де -болса, ме» ол идли энтек вагтындан ир касап эдйэн. Меныпевик фронты нирееде, Чэрҗев ниреде? Бэрден гүйчли квмек етишгмесе, — фронт шу өрдекэ, оның етишҗек гүманы-да ёк,—бирден баогы астьгнда галарсың. Мениң билишиме гөрэ, дүрли бакана тапып, ищетслериң гевнини йьввман, шол иши энтек бир аз тесдирмек герек... Эгер-де сиз Хыва тарапын-

дан аркайын болсаңыз, гүйжиңиз өзиңизе герөгшден артьж &)лса, оида бир м^лүн., жуда болмаса, «бжи йүз атлыны бэрнк ибер1мегиңизи макул билйэн. Онда-да Ораз сердарын ыгтыирына ибермэн, мениң яньгма ибермагинл сораян. Биз меныпевиклере-де ынансак ынанмалы -вели, өз атьгмызың ноггасыны оларың элине бермели дэл. Олар бизден пейдаланмак исласелер, бнз ол1арың көмеги билен өз бэвабидамизи гез өңинде тугмалы. Шоның үчи« болса, гулаты меныпевиклер дэл-де, бүргүг кнлвслер бизиң үчин хас пейдалырак. Нэхили-де болса, биз шолары элден бермели дэл... Хан ага, мениң пимирим шейлерэк. Сизиңкэ гаранда, менин, акылым, эл^бетде, келтедир. Сиз өзйңиз ойланьгп гөриң, эгер башга ниетиңиз болса, маңа-да ха1бар. етириң...»

Он икищи баш

— Бушлук!.. Артыгың оглы болды! — двйип, хабар берйэн чагалар 01ба арасында ондан-оңа ылгашярдылар. Шол вагтда, Нуржаханың өйинде «Иң-ңэ, иң-ңэ...» диен сес чыиярды. Шол сес Нуржаханың кэн вагтдан бэри гарашян гуванчлы сесиди. Оның өйинден шейле эйжеҗик сес чыкманына он алты йылдан артыпды. Хэзир шейле сесиң гайталанмагы, онда-да Артык билен Айнадан болмагы гаража өе нэхили шатлык гетирди. Ол Нуржаханы ганатландьфды. Ол хэзир ичерде, дашарда алада билен айланяр. Оның көнелишен йүзине нур чайылан ялы, шөхлеси өчүп башлан гөзлери багт билен парлаяр.

Шол сес Артьгың гулагына-да якымлы эшиднлди. Оның дурмушында ене бир хили үйтгешиклик дөреди. Ол инди чага атасы. Инди оның өзиниң несли бар. Шол сес, элбетде, оныц гуванҗы. Э|м1ма ол өзини бир[1] хилии мүйнли ялы сызды, адамлара гөрүимжден бир хюм утаиян ялы дуйды. Хер г-өрен оңа: «Бэ, Артык, нэдэйдиң айт, утанаңокмы?» дийип дегҗек ялы, йүзини ашак салдыржак ялы этди. Эмма чаганың «Кака! кака!» дийип бекҗеклеҗеги ядына геленде/ ыгтыирсыз йылгьфды.

Шекер өз шатлыгьгны еке эҗесине дэл, бойдашларына-да буйсанчлы гүррүң берди. Ол өз бегенҗини сейүнч билен бүтин оба-да яйрадасы гелди. Эмма улыгызлык хаясы оңа мүмкинлик бермеди. Эгер чага ики йыл мундан өң болан болса, бушламак үчиң ахли аба оның өзи айланып чыкарды.

' Гоңшыдан гелен гарган, аял чаганың, гөбегшш кесдв. Ол аял Нурҗахаиын. аттыгына, Айнанын. чагасына, Артыгың оглына гөбекэне боланына чала бөгенмеди::

— Нурҗахан, чага сениңки, огул мениңки!—дийип. дегишди.

Өзини бир аз ыраслан Айна чаганың сеси хас мэхрибан эашгДишди. Ол йыл ярым ичинде икинҗи дөвүрден үчүнҗи дөере: гызл*ыгкдан гелинлᴧиге, гелинликден — знелиге гечди. Дөвүрсайьш багтының ачылянына гуванды. Ашырың, Нурҗаха/ның, ылайта-да, Артыгың арзувыныц йүзе Чыкмагы оны бегендирди.'

Гүн яңы ерден сайланаида, азанчы оларыцайлериниң гүнбатар ишигинде дуруп, өтгүн оөс билен азан айтды, ондан соң гундогар тараиына гечии тевсбир дүшүрдя. Шол азан—камат адам илки дүнйэ иненде: «Сениң дүнйэ гелишиң ©агтлайындьф, өлҗекоиң, унутмагын» диен дүшүнҗеди. Эмма ол «нди өзиниң тарьгхи эхмиетини йатирии, йөнекей адат шекилине гирип гальщды. Ол огул боланда чекилиэн җар хөкмүнде—шатлыгы, гуванҗы мэлим этмек хөимүнде ишленйэрд». Гыз 'боланда, азанхем айдьшмаярды, камат хем дүшүрилмейэрди. Адатда гыз боланда гуванман, оңа нэразылык билен гараярдылар: оны киши машгаласы, бириниң бендиси хасап эдилйэрди.

Гыз атасы «Гөбек кес» сөзини эшиденде:

‘ — Гөбегини кесме, богазыны кес!— дийип игенерди.

Шейле вапшылык,— ьгсл ам дингошң аҗы дэне маңзыды,-

Нурҗаханың гапысында гоша газан атарыльгп, пишме биширилйэрди. Ол өңинден башга-да тайынлык гөрүпди: думлы-душдан той гутламага гелйэн адамлара эрикден, игдеден, кишмишден, пишмеден пенҗесинй, герип, -тойпайы берйөрди. • Оларың өшгериниң төверегинде гүлки, гопгун, шагалаң дурдыгыча көпелйэрди. Хемайын вагт болса, Артьж өзинде барына-ёгына гараман, бергиборҗа 'багарды, дашындан оба адамларының эден той гатанҗы билён байрак береpди. Эмма хээир той-тойламак, шахандазлык этмек вагты дэлди. Адамлар оңа дүпгүнйэрдилер.

ДурдЫ тойың гонамалчылыгыны өз элине • алып, мерьгенлере, йүзүк ойнаҗаклара байрак белледи. Обаның адамсыны үйшүрии, кичиҗик гёрөш хем тутдурды.

Той дине бир Артыгьщ дэл-де, бба адамларының хеммесиниң гөвнини гөтерди: бир нэче гүн шагалаң, шовхун билен гечди. _ . . . А Г

'Ватанда га« дөкүлйэркэ, өйде рахат япмак аяк үстияе галан Артыгы к ан аг атла ндыр-мады. Од Ашьгрын үстк билен Иван Тимофеевияе берен вадасыны өкеже минутда унутмады. Содаы гүнлерде Эзизден: «Тиз гел-де, атлыларьща ээ бол» диен саргыт йыгы-йыгыдан гелди. Артьигын өз җигитлери хем, эгер ол ызына доланып бармаҗак болса, дагаҗакларыны дуйдурдылар. Шол җигиглерден айра дүшмек Артыгы хемише-де ынҗыдярды.. Артык ата ярар ялы болса, менин, яныма гелсин двйярп,. Какадан Ныязбег хем саргыт эдйэрди. «Щундан сок Эзиз билен бир ёла гадам урман» диен шертв хем ядындан чыимаярды. Ол Нъияэбегвн, янызн.а гишмеги акылынада гетирмеди. Эмма җигитлерини нахили ёл билен ызына эертҗегини, нэхилилик билен Гызыл Гошуна барыгь гошулҗагыпы айлады.

Артык өз айгьвдыны Айна-да айгды. Ол, Дурдыны яюхере йбермек, душушык вагтыны, ягдайыны аныкламазс карары бил)ен, гарышык ойлар араоында ука гиггди. Гиҗе ярымдан аган мчберлеринде болса: «Артык, ай Артык!» диен бир сес оны ояндырды. Шол сес гапынык агзында ене гайталанды. Ол: «Бимахал чак гелен адам кимкэ? *Я* ене Эзизин адамларымыка?» дийип ойлананда шол оес ене гайталанды:

— Артык! Ай, Артык!

Укыдан ачылан Артьгыц .гулагына шол еес бир хили таньии сёс ялы эшидилди. Айна чыра якды. Артыцс еринден галып, гапыны ачды. Гыссанмач гирен адам; оны хайран галдырды:

— Мавы?!

Мавы: ;

— Артык, ювашграк! —дийшп, ызыйа ялтаклады.

— Шу ерик гелен болсаң — инди бесе атдыгыңдыр[1]. Аркайын болай! ..

Артьж чыраң ягтысына Мава назар салды. Оныц гейим-гежими гадымкы дайхав сыпатына меңзейэр; об® ичвне шондан башга гөрнүшде чыкмак-да мүмкин дэлди. Эмма Мавың йүз кешби өнкиоинден үйтгэпдир, Оның мавы гөзлери Артыга чувдур дүыгүнҗе билен, өйик йчвне болса мүңкүрлик билен гараяр. Ол аркайын отурмага мэхетдел, хабарыны бермэге дурды:

— Артык, мени Иван Тимофеевич иберди.

— Гуллыканың ибермэнвни айпмасаа хем билйэ>н.

; Оларың хүмүрдисине оянан Дурды башыны галды-

рып серетди, эмай билен ериндең галды, Мавынын эллериниң дашындан гужаклады. Мавы гапдалыны сермап, сапанчасьгна эл етирмакчи болды, эмма гужахлан эллер оны сыпдьфмады. Мавы шол гыссаг арада богук оес билен Артызга игёнди:

— Артык, эр адам бейле намартльрк этмез!

Артык бир кешбтаи үйтгетмэн йьщгьфды:

— Мавы, ялңыпгясың — бу диңе эриң этҗек вшидир!

Мавы бирден дызады, Дурдыньщ гужатындан сыпан саг эли сапанчасына япьшды. Дурды оның элине берк яяышьш:

— Хай найынсап, дур! — дийип гыгырды.

Мавы огаңрылып' середенде, Дурдының йылгырян йүзине 1гөзи дүшди. Ол хем оны гужаклады. Эмма саглык-аманлык сорашанда, сеси гарылҗык чыкды; ол хениз өзини! дүрсэп 'билмэнди.

Мавы Теҗениң гүибатарындакы биринҗи будкадав чыкьш, гумың этеги билен йөрзпдир-де, иңрик гаралан-да Халназарың обасының гушлук-гүндогарындаң гечипдир. Бир ерден гайдып гелйэн Баллы оны оңлы танаман, селҗермек ислэнде, Мавы оның үсти ашьфы ок атыпдыр. Баллы өйлерине бакан атыны гамча басыпдыр... Мавы болса, Баллының Эзизе хабар бержегинден, өзиниң ийделҗегинден, белки, маңлайына тагма басылҗагындан, белки, Артыга-да зыян етҗегинден хедер эдйэр.

Артык оны рахатландырды:

— Мениң дөмим гелип-гидип дурка, саңа Баллыдан хем зовал етмез, Эзизден хем. Оен аркайын бол-да, Ивандан, умуми.'ягдайдан гүррүң бер.

Мавы Гызыл Гошуның Кака үч геэек болан хүҗүминиң шоисуз геченини, Эзизиң үстине болан хүҗүмде ези1ниң хем гатнашаныны, Алты еопыны яраланьгаы, Түркүстан мөчлбериндэкя фронтларың ягдайларыны өз эши»дйшине гөрэ гүррүң берип, сөзиниң соңыны Баку комиссарларында гутарды:

— Кака фронтыяа вберилен Красноводск ишчяшеринден бири бизиң тарапымыза гачып гечди. Шол шейле маглумат 'берди: он бэшиижя[1] оентябрда түр«-немис гошунлары Бакувы элэпдирлер. Шол гарма-гүрмелик нетиҗесинде, түрмеде отуран комиссарлар бошап, парохода отурыпдьфлар,..

Комиосарларын. халыпдан. хабареыз • Артыгы. башта бир меселе гызыкдырды-да, Мавының сөзини кесдв:

— Ягшы, түрк-э — түрк экени, немвси нэме? •

— Түрклер билен немислерич җахан урушында билё херекет эденлеринден сенин хабарың ёкмы? Олар. хениз хем бир меслекде. Бизиң юрдымыза гызьгян еке - иңлислер дэл, оларың хем ниети деңизден бэрик гечип, бизи өзлерине бакнаэтмекде...

— Мавы, бу нэхилв боляр?.. Бизиң үлкэмиз муның иңлисине-де герек, немисине-де герек... Ол нэме, бшин. өзимизе герөк дэлми? Ким өз юрдындан йүз дөндерер? — Артьпгын гөзлеринде бирденкэ учгун ойнады. — Ек! Ол болмаз!.. Менвң элим инди яраг тутуп билйэр, Мелеаушы хем эйгерип билмсек. Сен баранда, Ивана айт: Артык хич бир душмана ■ екеже дабан еримизи хем бермерис дииййэ — дий!

— Ягшы... Артык, дур энтек, мен өңки оөзими хениз гутарамсж.

— Хэ, комиссарлар... Айт, эшидели.

— Шол ишчиниң хем Иван Чернышовың айдышына гврэ шейле: аклар шол пароходы Красноводскиде яраг бияен гаршылапдырлар. Инлис генералы Маллесон: «...Комиссарларын янларыяда от ачян яраглары болмаеа-да, оларын хер бвр ярагдан айыпганч — халлкы аяк үстине галдырьш бйлжек йити диллери бар. Эгер олар эле дүшмедик болсалар, Закаспия фронты шшаланарды: Красноводск билен Ашгабат арасында бизе гаршы тэзе бир фронт ачыларды. Онда бизвн гошуньгмыз • паҗыга билен гутарарды. Болыпеввклер бизиң үчин дине өленлеринден соң ховпсуздыр» дийипдир... Иерите поезд билен Красно®одс1КӘ баран Тиг Җонс хем Фунтвков йигрими алты комвссары өз поездлервне басып, Акҗагуйма билен ПереваЛ станцияларының арасында, гумда вагшыларча парчалапдьфлар! — Мавы демвни хашылап алды. Бвр гарашыны үйтгетмэн, агыр пикире дүшен Артыкдан оес чыкмады. Дурды хем дилини ярмады. Мавы ене довам этди: — Шол гүнвн эртеси аклар газетинде баш макалада шейле языльпдыр.— Ол, җүбиси.нденгазет бөлегвни чыкарып, Дурда узатды.— Ока!

Дурды. эпинлери кертилишен, хатлары бир аз ечүшен, кагызы саралан газет бөлегини гозгалаң билен окады:

— «Бвзнң ыкбалымыз яңадандан ене гүллап башла-

ды. Бакувың өңки белент шахалары бизиң юлымыза дүшди... Бивиң авымызың ичинде, и.н мешхур гахрыаданлардан Шаумян хем бар. Оңа аййэмден бэри «Кавказ Ленини» дийип ат берйэрдилер... Бизиң чакылыгымыза хошаллык билен сес берен достларымыза — Бакувы горамага гелен инлвс союзниклеримизе гаршы олар захерли тохум сепдилер... Эмма язгыт чепбесине өврүлди: олар бивиң элимизе дүшдилер. Биз вагшылык дөвринде яшалрыс. Шоның үчин вагшыльгк кануныны хем уланарыс. Хер бир эс-эриң, хер бир байың ерине — большевиклере өлүм җезасы!.. Гөз ерине гөз, ган ерине ган, баш ерине—>баш!..»

Эзизиң зулᴸмыны агьф хасага эдйэн Артык оның хоҗайынлары — инлислериң, акларың вагшылыгыны эшиденде, демини соҗап алды.

Шол газабың бүтин совет халкларыны гозгалаңа саланыны, Гызыл Гошуның душмана болан йигренҗиошк гүйҗини хас артдыраныны Мавы она хас гшцрэк гүррүң берди. Артык агьф ойдан соң өз ички дүшүнҗесини да--шына чыкарды:

— Мениң акылым г&р нэхили гысга экени... Мен, патыша йыкылдымы,— милли азатлыгымызы газандыгымыздьф дийип дүшүнйэрдим. Она бевет 'болян еке чиновниклер, ички байлар дэл экени, еке Эзиз хем дэл экени, оны газанмак үчин аклардан башга, дүнйэ байларының сеңригине-де какмак герек экени... Эрк нэхили гьюмат зат! Эрк үчин гөр нэкили ада;млар жанларыны гурбан берйэрлер!.. Оны газанмак — шще билен гуйы газандан, янгыны бир чемче сув билсн оөндүрҗек :болмакдан энайы дэл экени... Онсуз хем дүнйэде яшамагың манысы ёк—Артык бир .дз ойланандан ооң довам этди.—Атылан ок дашдан гайтмаз. Азатлык үчин аяк үстине галан халка хич бир янгын ховп дэл... Мавы, гам чекме: биз комиссарларың өз өндеринде гоян везипелерини хеиман ерине етирис! Халкларың сердары Ленин саг болсын!

Бирденкэ ёрганың ашагындан бир җэгилди эшидилди;

Мавы бойныны узадып серетди:

— Мениң гулагымамы я чага сеоини эшидйэнми?

Дурды оның эгнине **Яшышды:**

-— Мавы, бер бушлугыпы! Артыгың оглы боландыр.

— Ах, шейле дийоене! Орэн говьт. Яшы узын болсын... Оңа нэме ат гойдыныз? ■ •

— Бабалы.

— Хә-ә, Бабалы аган. адыны дакдык дийсене!-.. Биз-э өз гызымызың адына Җерен гояйдык.

Чага сеси, чага барасындакы гүррүң бир аз рахатланан Артыгыц хем гулагына илди, онуң хем гөвнини ачды:

— Сизиң хем чагаңыз болдымы? Түвелеме!

—_ 'Сен Майсаны ненең гөрйэсиң? Ол гачха-гач, ковха-жовда-да өзини йитирмеди, ери сарсдырян гүм^л^мүрдилер билен хем евренишди... Айяаңкы ялы огул болмаса-да, Майса икимиз-э Җерени огулдан энайы гөремзок.

— Өрэн говы. Яшаеын Майса!.. Онда гудачылыга барьибермели-дэ?'

Гүррүң узага чөкди. Мавыньщ агзына гелкшмейэн манылы сөзлере Артык хайран галды. Ол бир вагт Халназарың гашында бир агыз хаклы сөзини айтмага-да чеаоиийэрди, хэзир болса үлкедэки гидйэн вакалар барада дүшүнҗели маглумат берйэр. Аз салымың вчинде Мавыныц хиейле кэн бил1йэн, чуңнур дүшүнжели адам боланына Артык халыс йүрскдсн бегенди. Ол дашыңа чьжарьип айтмаса-да, өз янындан: «Саг болсын Черньшов» дийип таосыклады: Мавыны адам эдениң шолдыгьгна ол хич щеклекмеди.

Кака иңлис гошунының кэн геленини, акларың ягдайыны, гошунының мөчберини Дурды Мава гүррүң берди. Хайсы 'Отрядың нireде дуряныны кагыз йүзине чызып берди. Шоның билен биле, акларың гошунының арасына совук-салалык аралашаныны, Ныязбег билен болан гурруни. оның ики> гэвүнлилигини, Ашгабат ишчилериниң арасында аклара, инлислере гаршы гүррүң гидйэнини эшиденини мэлим' этди.

Инди Дурдыны Теҗене ибөрмэге хаҗат ёкды.

Артык Мава ез ниетини мэлим этди:

— Машгалайы пизлин бир ерде ерлешдиренимден соң, өз атлыларымы ызыма эердип, октябрың он бэши билен йигримисиниң драсында шзхерде пейда боларын. Түпең башына ишдирилен акмата — мөниң бяряньгма шаятлык этмелидир. Ивана, Алёша, Ашыра шейле хабар бер. Хош вагтын!

Мавы угран гүнининң эртеов, Артыгынка ики аглы гелди. Оларың икиси хем түркмен гейминдеди. Артык оның бириниң — Гуллыханың Дашховза яраг сатмага

иберен оөвдатәрм — Чары Чамандыгыны танады., Тежен яшулыларыныд хайышына гөрә, Жунснт ханын, зьгвданындан оның бошаш геленини билйэрди. Артык онын, бейлекисин® хем танады. Эмма оның Абдыкеримхандыгыны я Хамитбегдигини айгыт эдш билмеди. Оларын. хига бири Артьпгыд оөййэн адамларындая дәлдй, олар башга бир ерде душан болса, оларың йүзине-де серетмезди, серетсе — яман ниет билен середерди. Эмма ол -өйине гелен адамлары кабул этмекден башга чэре тапмады. Артык мыкмана хлормат гоймагы өзининң боржы дийип бил1се-де, хормат шймага чалыпнса-да, оларың халыс мыпхман дэлдигини *бшенж* олара бир йигренжилик сызаны үчин, Мавыны кабул эдишв ялы, олары ачьщ йүз билен кабул едшп билмеди.

Эмма Абдыкеримхан оңа эхмиет бермэн, Артьж б»лен көнеден таныш 'ялы, өрэн хам-чам геплешди:

— Артык Бабалы, мен сени өрэн ‘ягшы танаян. Белки, сен хем мени танаяи®сың. Эмма шу ©агга ченли июимиз айратын отурыигмавдьж. Мөн сениң билен айраты-н гүррүндеш болмасам-да, оенде өзиңе чемижи бир гүйч барыны билйэрдим, сея эдөрмен бир йигиг боланың үч.ин, өзиме иң якын дост хасап эдйэрдим. Сайнсөбэп 'билен бизиң ёльгмыз сениң голайыңдан геяди. Чара мен айтдым—Артьгыңка бакан сүр!.. Сениң билеи саламлашмагы, халыңы-ахвалыаы сорашмагы езиме борч бил-Д1им. Мен сениң агыр яралы боланыңы бияйэрдим, гөрйэн вели,— худая шүкүр, сагалыпсың!..

Артык Абдыкеримханың яланлакай, яльгижа сөзлери-»и пархына гелмезлик билен динледи, эмма Абдьжеримханың өзшиң бүтии ягдайыны билйэни оны геңиртетдч, оңа хырыдар серетди, өзине чиңерилйэв гөзлер* бишеи еврөвишен Абдыкеримжаның кешби үйтгемэни үчин, оның нэкэрдедигини бшвмек күй®не дүшди:

— Мьгхман, мен саңа’ меңзеш ики адамыны танаян: здша сен шоларың хайсьгдыыны айгыт эдвп билемок. Белки хем сен шолара меңзеш үчүнжи бир адамсың?

Абдьвкеримхан Артыгың сөзине -кейп эдип гүлди. Шол гүлки Артыгың йүрегине пьгчак болуп санжылды. Эм;ма Абдыкеримхан оңа эжмиет бермеди. Ол Артыгьг шэхер адамлары ялы, Ныязбег ялы хасал этмэн, йөнөкей сада дайхан дийип дүшүнди. Шоның үчин хем ондан сырыпы гизлемэя, оның билен ачык сөзлешмвги. йүрегине дүвди, Артык билен гүлүмсэп геплешди:

■— Артык Бабалы, сениң шол танаян адамларын. ики*-, сн хем — мен. Өз достым боланың учин, мен сенден сырьимы газлэп билджек дэл: герекли еринде шолар.а мен-| зеш үчүнжи бир адам болян ерим хем ёк дэл... Хэзиркң. вагтың, гөйим чалшыраи ялы, бврсыхлы үйтгэп. дураньь ны өзиң билйэрсиң. Шол вагтдан пейдаланмак үчин,—^ сен мени» багышла,—герекли еринде ады, миллети чалшьфманың хем айбы ёк.

Адыны, миллетини чалшьфмакдан чек®нмейэн адамының — лебзини, ыкрарыны ондан хем чалтрак чалшьфжагыны аңлан Артык, оның билен биринжи сөзлешиши болса-да, шдан йүз гөрмеди — хакыкаты йүзине басды: .

— Оңа сени наме‘межбур эдйэр?

А-бдьжеримхан төверегине ялтаклады:

— Ол барада мен оениң билен ивичэк сөзлешжакдим...

Абдыкеримхан билен дүшүш Чары Чамаң гапдалында ятан ак телпегини башына шйды-да, атлара серетмек баханасы билен дерреяв ериндев галды. Айна-да Артыгың ышаратындан озал, нахар тайынламак аладасы билен дашарык чыкды.

Абдыкеримхан Артыга голайрак сүйшүп, ач-ачансөзлэп башлады:

— Артык Бабалы, сениң ялы сада йигит үчин, Эзиз хан үчин мен—Абдыкеримхан, өэим хөм овган. Эмма шэхер сувьгньг шип улаланлара, онда-да сыясат билен ойнаянлар үчин мен — Хамитбег. Мениң олар ялы адамлара өзими танатмагывм хич мүмкин дэл.

— Нэме үчин?

— Мен... Дөвлет адамсы.

— Дөвлет иилини гөнилик билен алып барыш' болмаямы?

— Бк!.. Дөвлет иши, сыясат иши —карт ойнан ялы бир затдыр. Ким оның кагызларыны ез пейдасьгна гөрэ гарьвп билсе, ш өзи билен ойнаяның гөзине чөп атмагы башарса—утуш шоның тарапындадыр. Девлет иши-алдаъчыльгкдан, хиледен ыбаратдьф...

Артык дашына чыкарып айдып бялмесе-де, өз янын'г дан: «Сениң шейле дөвлетиң ичине түйкүрин!» дийигт ойлады-да, совалына дшам этди:.

— Ягшы. Дөвлет ишине мениң нэме дахылым бар?

Абдыкеримхан Артьига ене голайрак сүйшди:

— Ягдэй үйтгэп дуран ваггывда, сен сыясат адамлары-на гаранда-да хас улырак эхми«те эе 'болуп бшерсин.. Секерли халксының: дашДан геленлер саңа сөенмеюелер — аяклары аисат ер тутмаз. Дайханың, — Нышбег ялы патыша төрелериниң ызына дүшмэн, өзиң ялы дайхан ойыны ойлаян мердана йигитлериң ызына дүшҗегини мен өрэк ягщы билйэн.— Абдыкеримхан адаҗык ардынды-да, бирденкэ сөзини үйтгетди.— Артык Бабалы, 'багыпла, ери. ■геленде сораман айбы ёк: Сен Ээиз хана ңахили гараясың? . . ■

Артык Абдыкеримканың дынуюсыз агып-дөийэн алагөзлериниң хиле билен ойнаяныны аңлады, шоның үчиеяем өзини оның окына бермезлиге чалыолды:

— Абдыкеримхан, Эзиз ханы сен менден хас говырак. танаян болсаң герек?

— Догры, мен Эзиз ханы танаян. Оның барасында. сениң хем ликириңи *бжмек* — мениң үчин өрэн ахмиетли.

Артыгың башга бир' зат күйинё гелда, ол хем'- оны' Абдыкеримхандан чекинмэн айтды:

— Эзйз хан мёнвд үстиме сени ибермэиде, мениң биле оның өзи оөзлешип 'билмейэрмиди? Кесекияер ара дүшмэйде-де, Эзиз 'билен икимиз бири-биримизи кемсиз танан болсак герек.

Абдыкеримхан Артыга ыиҗылы гарады:

— Артык Бабалы, багыпла: сен менй шейле бир ыяҗытдың, шол ынҗы узак вагтлап меяиң ядьгмдан чыкар. өйдемок. Сен меяя, хакыкатдан-да, танамаян экейиң!.. Мён адымы чалшьфсам-да, сьгпатымы үйтгетоам-де, кеп гездирйэн, агзалалык салмага чалышян хайынлардан дэл. Сен сада 'бир 'йигит боланың учин. сенден ынжамак-да. элбетдё, ерсиз... Эзиз хан хакында мениң пикирим гаейле: ол өзинден башгаяы хасап этмейэн 'бир гыңыр. Оның аягы сэхел ер тутса, дост-ярыны дэл — халкьгаы хем унутж,агына ынанин. Өзине бир ваттща гайтавул берере чемелй адамлары хём гайгьфар ■ вйдөмок. Мен сениң җанындан хем ховатьф эдйэн. Шоның үчмн мениң пикиримче аматлы вагты голиан бермели дэл, халкың ёлбашчысы Эзиз хан дэл-де, Артык Бабалы болмалы!.."

Артык Абдыпсеримханың өзини геллётҗек' боляныны дүшүнди, эмма Абдыкеримханың өз пикирини ачыграк
анламак үчин яңса алды: '............:.... •

. Эзиз хан оңа гөовнэрмикэ? '

• —Еңоесине чалмасаң,.чага-да өз ди-ениң» этдирип йодмаз.

— Мениң юмругьщы Э.зизинщдең гуйчлирэк хасап эдйэмиң?

— Сен Абдыкеримхана даянс.аң, еке Эзиз дэл, Ораз сердары хем агдарын билерсиң!

— Абдыкеримхандан мен — оиган дөвлетини душүңмелими?

— 'Ек. Хас ульфак бир дөвлети... Артьж Бабалы, өз арамыз: Абдыкеримхандан сен — Великобританияны дүшүнмели.

— Дүшүнмедим.

— Ягны, ршлис дввлетиңи анламалы.

Артьгың депе сачы дүйрүкди. Иңлис [1] барасында Иван Тимофеевйчиң бир вагпкы айдан с&злери ядына дүшди, йигрими алты кшгаосарыц иңлислер тарапындан атыланы гөзиниң еңине гелди. Ол иңлис жанеызының йүзине ■чиңерилди:

— Сен мени ким хасап эдйэсиң?

Абдыкеримхан Артыгың гарахиындакы газабы, ссивадындакы йигренжилик хеңи аңласа-да, оңа дарыкман, енс толайрак сүйшди, өз планыньщ ерине етирилмегииде Артыгьг уланып билерин ынанжыны йшгирмэн, тутанъерлилик билен довам этди:

— Артык Бабалы, дөвүр үйтгей&р дийип мен саңа айтдым аэсыры. Шоның үчин ериң картасы хем үйтгемеля. Закаспия фронтыны саклаян инлис гошуныдыгьшдан оенвң хабарың бардыр. Шоңа гөрэ-де сениң түркмен халкың, асыл, бүтин Орта Асыяң иңлис картасына гошулмагы мүмкиндир...

Артык оның сөзини кесип, бир зат айтмакчы (боланда, Абдыкеримхан элини далдалады, сөзине довам этди:

— Бир аз сабьф эт... Мениң сана айтҗак болян задьям шу: түркмен халкы өзиниң ■ миллИ азатлыгыны диңе -иңлис дввлетиниң үста билен газаныл билер!.. Хава...

Артык оның сөзин» шарта ёлул, кеогин жогап гай- ■ тарды:

— Абдыкеримхан! Гоюн гурт билен бир гуйыдан сув ичйэн дэлдир. Инлислериң милли азатльпс «гберен» хиндилерин» биз гэрйэрис. Хиндилер, йүкеверзиш гатБгр ялы, үлкеден-үлкэ инлислериң топларыньь, пулемётларьтны -чекйэрлер. йүз хиндиниң бир инлисиң гүнешинден гечмэге хакы ёк. Түркмен үчин беслейэн азатлигыңыз хем

шол дәлми?.. Баку комжсарлары нэме, издис обасыныи. товгыны коваладымы?.. Ек! Гана сувеан идлис билен түркмен хия ваитда достлашмаз. Мең ит саркыдьщы игаип сагаланьшдан — өленими ибалы гөрерин. Инлисе кпжа болуп газаныылҗак азатлыгыц мен үстине түйкүрерин!..

Абдыкеримхан онда-да Артыгыц сөзини гаты гөрмэн, оньщ билен хас мылайъвм сөзлещмаге чалышды. Инлис гошунынынщ ©з пейваггына гелмэн, Ашгабат «хөкүметиниң» чакылыгы билен геленини, Мащатда генерал Маллесон билен Дохоовың карара гол чекенини, шол карара лерэ, индислериң Орта Асыя халкл'арына «хемаят этмсгш> өзлериниң боржы дийип билйэнлерини гүррүң берди. Артыгың ялңышыны бойнына гоймак ислейэн досты хекмүнде җаныгып сөзледи:

— Артык Бабалы, мен сениң акмак йигит дэллигиңи бигайэн. Сен өз ялңьгшыңы дүзетҗегиңе-де ынанян. Сен үстиңе гелен багтдан йүз дөндерме: сен Закаспия үлкесине губернатор болмагың мүмкин!

— Абдыкеримхан, сен мениң дашкы гөрнүшими танасаң хем, ички гылыгымдан хабарың ёк. Мен сатлык адамлар хилинден дэл!

Артыкдан эден тамасы чыкмадык Абдыкеримхан оны горкы билен хем сынап гөрмек иследи:

— Мен, чакы, ялңышъшдырын, оен, хакыкатдан хем, аимак йигмгг!.. Сен, асыл, 1өзиңи ким хасапэдйэсиң? Лэлик чага ялы, хемише аркаңыз сыпалып дурар өйдйзмисиңиз?.. Асльгада, сен ким?.. Агы-гараны селҗермейэн бир махлук!.. Сш я-ха бизиң билен биле болыпевиклере гаршы оөвешерсиңиз, я-да иңлис гатьфының тойнагының астында тозарсыңыз!..

Артык өзини рахат сакламага нэче чалыпса-да, бирденкэ ооңкы хедде етенини дуйман галды, улыдан демини алып, газап билен гыгырды:

— Галат айдярсың! Сениң ялы миллетини чалышян, дөавлетини сатян адамдан мен нэме тама эдейин? Сен миннети >мыхманлыгындан чек,- Сен шу сөзиң билен маңа башга бир ерде душан болсаң, мениң элимден дири гитмездиң! Сен баранда, өз агаларыңа айт: Артык Бабалы иңлисиң патыпасы боланындан, өз халкының чопаны боланыны лйүз эссе говы гөрйэр. Сен өз хоҗайынларыңа айт: Артык Бабалы намысыны сатянлардан ■ дэл. Сен түркмен халкының адындан, бгойн үлкэмиздэки намысльг адамларың адындан өз хоҗайынларыңа 'мэлим эт:

олар ызларыны ел позмаңка, дёррёв' ёңселерин» өвүр-синлер, болмаса — не оларың хиндшеринин гөвеклерин-ден эсер галар, не-де гатырларынын тойнакларындан!.,

Артыгың газабыны гәрен Абдыкеримхан 'гүррүндк пейдасындан гечди-де. өз жаньгаын ховн асгында гала-ньгаы сызды. Ол, түримен йигидяне ала гезлерини айлан-дан соң, сесини чыкарман, хоаплашман, дашарык чывды. Артык сапанчасьша япыпып, оны атмага хьгялланды. Эмма эне сүйди билен эндамына синип галан мьгхмана хормат адаты оңа мүмкинлик бермеди. Оларын атлары-яьвд. тойнатыньгң гүпүрдишии эшиденде, элвни сапанча-сындан айырманды.

Абдыкер»мханың дуйдансыз гөзден гайып болмагы Артыгы алдым-бердиме салды: «Шейле-де бир мыхман болармы?.'. Ол менин үлкэме чозуп гелен бир ганхор. Олары мэхревсиз ёк этмек герёк» дийип ойланды. Ол өйден хасанаклап чыкды-да, өз җипиднне Мелегушы эер-лемеги буюрды.

Артыгыц ягдайыны анлан Айна ондан хайыш этди:

— Артыкжан, >мен сенин атланмагына гаршы дэл; Эмма энтек яраң ончаклы битенок. Кын гөрмесең, бир-вки гүн сабьф эт.

Нурҗахан хем гелш, Артыта япышды, ялбарды. Ар-тык олары рахатландырандан соң, җигидиниң гулагына пыпырдады. Мелегуша атланан җигит Артыкдан со-рады:

— Хайсы бириии?

— Икиснвихем!

Гөзден йитен Абдыкеримхан бияен Чары Чаманыи. ызывдан Мелегуш атылан ока дөнди.

Артык ее гирип гыпарса-да, рахатланып билмедиг йигренҗи ичалының онын халкыны масгараламагы йү-регини агзыпа гетирди. Ол, Айнаньга., эҗесинин. гөвв>ше гарап, оның ызьгадан езиниң атланманына өкүнди. Аб-дыкеримханың Эзизе, аклара, хатда иңлвслере-де Артьгк барасында хабар берҗеги оны горкузмады. Эмма. йүрек булаҗы, кеоел яйрадыҗы бир сиңвгиң Артыгың илинде өз пейвагтына вуззулдап йөрмеги оның йүрегини дол-дурды.

Артык иң сонында Бабалыны гуҗагына алып бөкдүр-ди: бир аз рахатланып бйлерин хасап эдшдя, гайта, бе-тер җоацды, туташды. Ол сүйт ысы күкейэн Бабала йү-регини ачды;-.

— Сениң, щужагаз теңине индис гамчьгсының, де(гмегине мен нэхияи дөзүп билерин? Сениң гүнэсяз бойның гул зынжьфыны салдырсам, мен сана нэхили ата болуп билерия?!. Шейле баггсызлык дучар гелэйсе, сен маңа өмүр бойы гаргарсың! Мен шонда габрымда-да рахат ятып билмен... ёк, огулжыгьим, ёк!! Сениң азат дурмушыңы газанмак, сениң эркли зэхметчңе ёл ачмак — мениң борҗым. Ата-бабалар мана гул болмагы өвреден дэлдирлер. Мен өз борҗымы хөкман өдэрин! Мен еке дэл. Меңиң, маңа мензешлериң, мениң халкымың голына гол бөрйэн Совет хэкимиети 'бар. Мөн Гызыл Гошуна гошулып билсем — оңа гошулҗагыма-да ынанян — ондан соң мешзд үчин хич бир ягы ховп дэл!

Артык Бабала небсевүрлик билен гарандан соң, шйэ диерсиң, оңа касам эдйэн ялы, оны мэкэм огшады... :

Җигит иңрик гараланда гайдыап гелди.

Буйругы долы ерине егармэниии, Артык оның кеш'бинден сайгарды. Ол бирини алып, икинҗисини аларладанда, гүр сазльга уруп, дензе чүмен ялы, йитипдир. Артыгың хайсы .диен сораглы гөзине гөзи дүшенде, җигат Мелегушың сыртындан дүшүрен бир десте отыны ачды. Отың. арасындан Чары Чаманың гана буланан ак телпепи тоталаныи гитди.

Артык башыны яйкады:

— Арман!.. Маңа эсаси гереги бейлекиди.. Зыяны ёк, сатлык дөнүкден дынмак хем. пейда. Вагт болар, белки ол хем мениң голыма дүшер.

Артыта атланмага вагг етапдй. . Абдыкеримхан хем оның .үстине алада болды: ол инди Эзизе-де мэлим эдер, аклара-да, иңлислере-де, Артыгың ёгына көймесе ынҗалмаз; Эмма Артык оңың соныңа" галҗак дэлди. Артьгк атланмаздан; озал. 'Эзиз оның матцгаласынын ёгына көйҗепгни, җуда болмаса <пирев хекмүнде янына гөчүрип гетиржегини ядына салды. Шоның үч»н обадан чьжманка, вйлерин» гизлин бйр ере гөчүрмеги зерурды. Шол барада Артык Айна билен маслахатлашды. • Айна Артыгың ниетини макулламак билен эрлерче дик дурды: ■ ■ -

—Артыкжан, сана яран — мана-да ярар. Сендеи айралык, элбетде, кьгн. Шейле-де болса, сенин гөвнин үчин, •ил бэхбиди үчш мен дөзервн. Сен гелйэнчэн, Бабалы маңа гүйменҗе болар, теселли берёр. .Сениң гөвниң ханҗак болса, менинк» хем шол тарапа.

Артык нирэ гитж.егини, нэме учин гитҗегини Нуржахана-да, Швкере-де айтман, олара д«ңё хэзирки этҗек. йшин» мэл-им этди:

— Нэвагт, нэзамана, ким билйэ... Белки мен Эзиз-билен сөгүшдим, ондан араны ачдым. Эгер шейле болайса, оның нөкерлери өңи билен мени, мениң машгаламы агтарарлар. Шоның үчин мен сизи аяк етерден дашрак. ере гөчүрҗек. Иөне вели, Ким сораса, өз илимизе гөчйэс дийип җогап бериң.

Артык өз өйлерини Гаррьгчьфладакы достынын янына элтип, Айна билен хошлашды:

— Айнам, өлмесем — гелерин, өлсем — багтындан гөр..

Айна Артыгың эгниаден япышьш, мертлиге салды-да:

— Артыкҗан, батыра ок кэр этмез. Сениң билен. шатлыклы гүнде [л]өрүшерин! -— дийип, гара гөзлеринден, ‘ яш тогалады. .

Он үчүнщи баш

Октэбрь айының он дврдад гнҗееи даңа солайлаярды. Хова гиҗелерйне совап башланы үчин, айсыз аеманың. йылдызлары хас йиггелен ялы лөрүнйэрди. Мары станциясында иии саны бош эшелон дурса-да, манёвр эдйэн. паровозың сарсгьгнындан, гыогаж.ьж гук-гугьгндан башга: херекет ёкды, сес-үйн эшвдилмейэрди.

Станцияның гүнбатар голайындакы тупикде бир вагон дурды. Оның ики гапдальгада эсерден гаравуллык чекйэн оолдатлара гаранда, оның йөнекей вагон дэлдиги мэлим болярды. Шол оолдатлар энтек эгвнлеринк йыгьфмасалар-да, оларың агызларындан чыкмн демлер энтек буга өврүлмеое-де, чигрек деген эллерйни оларчендан оикалаярдылар. Оларык икиси бир ерде миессер гелий, төверекде үйтгешик зат оелҗерилмөйэни үчин,. аяк үстинде гөвүнлериниң посларыны декмэге дурдылар.

Иылдыз ягтысына сайгарылышына гөрэ, оларың бири бурны чювлырак, эгни чугмаграк, узынак солдатды. Ол өз ёлдашының эгнине элини гойды:

— Кулагин, ядында бармы—'биз ыссы томусда нэкияи җебир чекипдик? Бизиң додагьмъгзы тебсиреден Га* рагумыц шзгын ховры йнди швулды.

—[1] Достым,- инди гөр, чигрек хованыц чытавун шемалы яңагыңы ялаяр. Хова гөр нэхшш якымлы!

— Вах, шу вагт бир йылыҗа ёрган! [1]

— |Бел«», нэзлйжё сеь* (Хөй Дйөрййй?

— Вах, Кулагйн, нэсйнй айдясьщ! Мён шу вагт Машенкаң бейнйңи хумарландьфян якымлы ысыңр алып. ятсам болмаярмы!

— Достым, оөниң, каэир Машенка ядвди,а дүшмэр, а:клар, йнтөрвёнтлф'болса сениң жаныңа эл'булаярлар.

— Иыртыжылар сенден, менден — Гызыл Гошундак эл яламазлар вели, арман, сөйгилйден айьфанлары галярр

— Сен Машёнканы шейле говы гөрйэрмидиң?

— Эдил шу вагтың өзиндё-де мен оны жаныма Деңейэрйн!

— А Машенка сени?

— «Сея 'болмасан, меняод үчвйдүийэңгызыгы ёк!» дийип, |рөз!яш дбкүп галаны хвдч вагтда менин. төзимиң өңинден гиденок!

— Сениң эсаси пикирин онда Машенкада-да?

— Вах, Кулагин, «эсини айдяоың! Мениңоялыгыад хасап дэл, дүйшимде-де Машенка билен далашярын!

Кулагин ез достының йүзине хырыдар чиңёрилди:

— Чэржев станңиясында, көм-андующиниң өщшде,- сениң хем адындан мениң касам иченими сен унутдыңмы?-

— УнуДан болсам, мен бэшатара шейле ыкжам япышармыдым? Энче сөвешлерде, энче ягыны Гарагум чэгесине сүсдүрен ким? Әхмиетли бир чагда, штаба эхмиетлк бир «дил» гетирен ким?

КулаГин оның эгнине элини гойды:

— Достым, гам чекме! Мен оюн эдйэн. Ынха гөзел: үлкэни нежислерден сапланымыздан соң, биз өз сөйгилймизе хемишелик тапышарыс. Дурмушың хөзирини бизшондан соң гөрерис!

— Мен хем еңишиң бизиң тарапымыздадыгыны билйэрин. Йөне вели, шоңа йүрек такат беренок.

— Анха.гөр, белш, Харби Совет шоны чалтландырмак чэресини гөрйэндир.

Штаб ватовында, хакыкатдан-да, Харби -Советиң йыг«агы гидйэрда.

Чернышовьщ кешбинде агыр ягдайыц аладасы, аргыплык аламаты ме-саңа мэлим гөрүнип дурды. Ол Закаспия фронтының умуми ягдайы барада маглумат берйэрди:

— Ёлдаш Түркүстан Реввоенсоветиниң члени! Сувсуз челде, гызгын томусда үч ая голай дынувсыз сөвешен Гызыл Гошун гурпдан дүшди, ёрулды. Кака болан хүжүмлёр шовсуз гечёни үчйн, гошун хатары бир аз" селчёңлёди^A

Ок- яраг етенек. Овкат, гейим-гежим яман ягдайда. Сөвешжең гошуна дынч берип, хатарыны дүзедип, оны янададан гурамак зерур тапылды. Закаспия фронтының Харби Советиниң карарына гөрэ, Казан полкы Чэржеве иберилди. Ол тюлк, бир яндан, дынч алса, июинжитайдан, Совет хэкимиетине дишини гыжаян Бухара эмирине хем интервенцияның табшьфыгына гөрэ дуйдансыз пейда болмагындан ховатьф эдилйэн Җүнейтхана абай-сыясат эдйэр. Түркүстан полкы Байрамалыда. Москва сводный полкы ине шу ерде—Марыда. Фронты диңеЖлобин полкы.пулемёт хем артиллерияболүмлери, хем-де атлыотряд горалр... Разведканың берйэн хабарларына, штабың башга-да •эхмиетли ерлерден алан маглуматларына герэ, душманың гүйжи гүнсайын көпелйэр. Бир нэче гүн мундан озал янтервентлере ене 28-нжи хинд атлы полкы гелД1И,-— Ол штабыңгэзе начальниги Меркулова йүзленда.— 'Влдаш штаб начальниги, ханы шол схеманы бэри алыңГ

Аракеомеден 'пейдаланып, Ревшзенсовет члениЧернышова сораг берди:

— Теҗен илаты Гызыл Гошуна, Совет хэкимиетине нэхили гараяр?

— Өзиңизе мэлим болушы ялы, Теҗенде Эзиз хан хөкүм сүрйэр, илатың гөзинде от якяр. Эйсем-де болса, дайхан көпчилиги болыпевиклере, Гызыл Гошуна мейил эдйэр, мүмкинлик дөрэн еринде, олар Совет хэкимиетине көмек бермэге хдаир. Ылайта-да, шатлыклы ягдайлардан бири — Эзизиң отрядындакы иң эдермен командири өз сотнясы билен шу гүн-эрте Гызыл Гошун сапына. гечмэге з-айынланяр.

Чернышов оңа Ныязбегиң алҗьфаңңылыгы барада 'Дурдының берен маглуматыны хем мэлим этди.

Штаб начальниги Меркулов Дурдының Мавыдан иберен схемасыны — улалдылан схеманы столың үстине язды. Иван Тимофеевич элиндэки галамы айратын нокатлара дүртүп, сөзине довам этди:

— Ынха Көнегала. Онда Ныязбепщ атлы полкы. Ынха оның гүндогар-гушлугында интервенцияның Хемпшер Полкы. Оның гоңшысында болса акларың Бөри полкы. Фронтың алкьгмында Пенҗаш батальоны билен аклар-ын Ъфицерлер ротасы. Ынха шэхериң гушлугында 28-нжи хинд полкы. Оның гүнбатарында болса Арслан хем бейлеки полклар...— Чернышов бйр нэче секундлык агьф -ойдан соң довам этди.— Щейле эгирт гүйҗе эе болан акг

лар хәзир хүҗүме гечәйселер — алынан маглуматлара гөрә, оларың шу гүн я эрте хүҗүме башлаҗаклары-да анык—онда фронтың ягдайы ховп астында... Елдаш Реввоөнсовег члени, Түркүстан Харби Комиосариатының өзчни совук-сала алып барышы Харби Совет членлерини хайран галдьфяр...

Реввоенсовет члени — ёгын муртлы, уллакан чал гөзли, пешенел®, даяв |бир адамдьг. Онып авмезлик 'бияен синңин гарашында энчеме сөвешлериң чылшырымлы тежрибеси гөрүнйэрди. Ол элине чыбык алып, вагон диварының йүзиндэки герилги карта гөз гездиренден соң, Чернышова йүзлендв:

— Елдаш командующий! Түркүстанда, Газагыстанда фронт диңе Закаспия фронты дэллиги сизе мэлим болса герек!

— Мэлим, ёлдаш Реввоенсовет члени.

— Ягдайдан хабардар болуп дуруп, ене Харби Комиссзриата ңгенмегиңиз—мени хайрая галдыряр.

— Елдаш Ршвоенсоветчлши! Закаюпия фронтыиамен хем ине шу отуран Харби Совет членлери җогапкэр...

— Ёлдаш командующий, мен сизе өтерэк хайр-ан галян: сиз маңа кимиң хайсы ише җогапкэрлигини дү шүндирмек ислейэрсиңиз. Мениң чага дэллигими—гөврэм тассыклаян болса герек.— Чернышовың нэмедир айтмак ислэнини анлап, оңа дуйдурыш берди.— Мениң сөзиме пэсгел бермезлигиңизи хайыш эдйэн.— Ол элиндэки чыбыгы картаң йүзинде гездирди.— Интервенцияң гиң планындан иң эхмиетли бирини ерине етирйэн атаман Дутов яңадандан Актюбинскини‘гыссаяр. Дутовың нэхили гүйҗе эелик эдйэнини, онын гаршысына нэхили чэре гөрмек герекдигини, сиз, акылыңыза гетирйэрмисиңиз? Интервенция планының икинҗи бйр эхмиетли участогыны ерине етирйэн фергана басмачылары — ©злериниң айылганч херекетлерини гүнсайын гүйчленДирйэрлер. Шол эйменч ховплары басмага Түркүстан Харби Комиссариатының ыгтыярында етерлик гүйч бармы? Меркезиң, ички Руссияныц ондан хем агыррак ягдайы сизиң өзиңизе мэлим. Сизиң өз айдышыңыв ялы, демир ёлың узын бойыны яссаныл ятан Бухара эмири гүнсайын ырсараяр. Җүнейтханың Амыдеря көприсине хүҗүм эдип—ёлы ёлмак, Бухара эмирине гошулмак ховпы гүнсайын артяр. Интервенңия онын шол херекетини тизлешдирмэге чалышяр. Сиз өйланып гөриң, шейле ягдайда Түркүстандан харби гүй-

же гарашмак мүмкинми? Түркүстан Харби Комиссариаты, гайта, Закаспия фроятьщдан кемек хантама.

• Закаспк'янын. харбв Совет членлери бир затдая мүйнли ялы йүзлерини ашак салдылар. Олар Харби Советйыгнагында: «Сиз агыр ягдайы суратландырманы, Харби Комисхарваты гандырманы, талап этмэни башаранзок,—ди>йип, Чернышова нгенйэрдилор,— шоның үчин хем бизиң фронтымыза етерлик эхмиет бериленок» диййэрдилер. Хэзир олар Реввоенсовет членинин агыр ягдайы мэлим эден маглуматыны диңпэнлеринден соң, Чернышова эден игенчлерине өкүндилер, өзлери зерарлы Чернышовың гыҗытлы сөз эшиденине йүреклери авады. Түркүстаның агыр ягдайыны Чернышов кемсиз билйэрди, Харби Комиссариатдан,,хэзир гошун гүйҗини сорамага оның ынсабы-да чатмаярды. Оның хэзирки игенҗи-де, Реввоенсовет аденини гепледип, өзине игенйэн Харби Совет членлериң ялңышларыны дүшүндирмек үчинди.

Реввоенсовет члени сөзине довам этди:

— Мен сизиң хем ягдайыңызың агырлыгыны, душман гүйҗиниң сизиңкиден хас агдыклыгыны, оларың ок-ярагларының хем кемсиз үпҗүнлигини билйэрин. Ылайта-да, сизиң гапдалыңызы яссаньгп, йүни етен көпек ялы хынраңып ятан Эзиз ханың айылганчлыгына, фронт еңсесинден отлы ёлыны ёлмага ымтылянына, пурсат араянына дүшүнйэн. Акларың шу гүн я эрте хүҗүме башлаҗакларына-да акылым етйэр. Олар провокация ёлы билен Түркүстан Харби Комиссариатының эсас гүйҗини Закаспия фронтына чекмэге, ондан соң Актюбивсжкни, Оренбургы аңсатлык билен эле алмага, фергана басмачыларыны, Бухара эмирини Түркүстан меркезине сүрмэге ымтылярлар. Гөр, оларың нэхили эйменч планлары бар!..

Реввоенсовет члени Чернышовың сөзиниң өзиниңки болман, Закаспия харби Совет членлериниң сезидигини — оларың йүзлерини ашак салып, мүйнли ялы букуп отурышларындан андапды. Шоның үчин ол сонкы сөзини Чернышова йүзленип айтса-да, игенчли гарашыны Харби Совет членлерине дикарынлады:

— Елдаш командующий, мен сизиң агыр ягдайыңыза дүшунйэн. Эмма нечэре?! Мениң сизе тэзеден-тэзе полк иберерис диймэге дилим баранок... Интервентлер хайсы бир ёл ибилсн хем болса, бизиң эсаси гүйҗздмиви шу ере чекмэге, шонлук билен Актюбинскиңи хем Оренбургы эелемэге Дутовд мүмкинлик дөретмэге, ондан соң болса би-

зи шу ерде богмага ымтылярлар. Гөрйәрмисиңиз, оларың нэхили айылганч планы бар... Эмма болыпевиклер нэхили» 'агыр ягдая душ гелселер-де, ондан баш чыкарманы башар-яндьфлар. Гызыл Гошунын Баш Командованиеси бизи — тутаньерлилиге, довула дүшмезлиге, гайдувсызлыга, ховп-нэхили айылганч-да болса, шондан баш чыкармага, гүй-җиң деңсизлигине гараман, хайсы бир ёл билен хем болсаᴸ сөвешде үстүн чыкмагы өвредйэр. Мен сизиң кешбиңизде хакыки большевиклериң, тежрибели командирлериң кеш-бини гөрйэрин. Шоның үчин хем өзиңизде бар гүйҗи ай-ратын укып, кемсиз тыгшытлык билен уланып, харби дөредиҗилиги ровачландырып, сөвешде үстүн чыкҗагы-ңыза, душман провокацияcыны пуҗа чыкарҗагыңыза,. оларың провокацион планлары билен өз манлайларына дегерли шарпык урҗагыңыза — мен кемсиз ынанярын!

Харби Совет членлерине, Чернышова—өз пикирлерини мэлим эдип, Реввоенсовет членини ынандырмага мүмкин-лик галмады. Штаб вагоньшдакы телефоның ослагсыз җыңңьфдысы оларың пикирини позды: акгвардиячьша-рың, интервентлериң хүҗүме геченини фронтдан алҗы-рандылык билен хабар бердилер.

Эйсем-де болса Харби Совет довула дүшмэн, хүҗүме нэхили гаршылык гөркезмек гереклиги барада, гыссаг арада анык план белледи. Телефон җынньфдьшары Ма-рыдакы, Байрамалыдакы, Чэрҗевдэки полклары шол ми-нутда херекете гетирди.

Москва сводный полкының эшолоны штаб вагоны би-лен биле Душага бакан йүзлененде, гүн яңыжьпк сычрая галыпды.

* *

—

Интервенишянъщ 'биринҗи эдимя шовлы гечмеди. Иң-лис-хинд бөлүмлери Душага голайланларында, хова шин,-Ди гараңкыды. Демир ёлың ики янындан херекет эдйэн? Пенҗап батальоныньщ дозорлары билен Хемпшер полкы-ның дазорлары бири-бирини душман хасап эдип, гараңкы гиҗеде атышыга башладылар. Ослагсыз такьфды мес гатырлары үркүзди. Олар хынчгырышып сес этдилер-деу гуйрукларыны сагрыларына гөтердилер. Пулемётлар аг-дарылды, оклы ящиклер шакьфдап гайтды. Бирден гойры такьфды гопды: патронлы ящиге от дүшүп, гатьфлардан бири янды. Шол такьфды хиндилери хем, хайванлары 'хем-

алжырандылыга салды. Кухнялардан бир нэчеси агдарылды, санитар зсбаплары чөл ичинде даргап галды...

Шол башагайлык ищшслерин. йөришини тесдирди. Олар диңе гүн даганда атышъга :башладылар. Даг этегани сырып гиден хинд атлы полкы Душагың гүнортасындан эңди. Ныязбегиң атлы полкы Душагың гүвдогарына айланды. Акларың эсаси гүйҗи болса демир ёл угры билен хүҗүм этди.

Ики янының хем топлары сесленди.

Стандиядакы горхана вагонына снаряд дүшүп, шейле бир гүммүрди ттеришди: 'ер-гвк лерзана опеледе денди. Гүммүрди узакдакы дагың дерелеринде-де яңланды. Гойры түтүн асманы гапдады. Станциядакы эшелонлар, вагонлардакы атлар, дүелер, сыгырлар, уруш эсбаплары янды. Соңкы деминде гызыл от болуп гачян адамлар-да гөрүнди. Байра бакан гачан гызыл эсгерлери, демир ёл ишчилерини аклариң офицер ротасы гылыч астына алды, хинд атлы полкы штыга дүзди. Байрың йүзи гызыл лэщ болуп галды.

Акгвардиячылар долы үстүнлик газанана дөнди.Олар бир аз өзлерини расланларындан соң, Теҗене бакан йүзленмэге мейил этдилер. Эмма гүн агандан соң, Казан,; Түркүстан, Москва полклары гелип етишди. Гызыл Гошуның зарбына тап гетирмедик аклар, интервентлер Кака бакан өкҗе гөтердилер. Инлислериң, акларың маслыгы гиң чөлде тохум берилене дөнди.

Иңлислер шол сөвеше гошулан гүйчлериниң сегсен процентини йитирдилер.

Душакдауруш гутаран гиҗеси, Теҗенде башланды.

Теҗенде дурян гарнизоның хем шол вагт Душакдакы сөвеше гиден вагтыды. Теҗене болан хүҗүм, Тиг Җонсың Эзизе бёрен табшырыгына гөрэ, гөни иңлис командованиесиниң талабыды. Эзиз Теҗен шэхерине Аллаярхан билен биле чозды. Аллаярхан патыша офицери болуп, «дикий дивизияда», генерал Корниловда гуллук эдипди, хэзир болса о-да Эзиз ялы өз ызына галтаман топлап, ханлык арзувыны эдйэрди.

Эзиэиң хем Аллаярың атлылары оңлы гаршылык гөрмэн, бара-бармана шэхере синдилер. Олар ишки бада аяла, эркеге, чага парх гойман кесдилер, кэбир мейди парчалап агачдан асдылар. Аяллары, гызлары зорладылар. Шахер җемагатыны таладылар. Уезд управлениесиви,. нагта -заводыны, бир нэче оңат җайлары -яндьфды-

лар. Думлы душда-ерч алан янгын ялыпы асмана гөтерилди, шәхер гүндизлиге айланды. Вагшьмык гизлигин болман, бүтин шәхер җемагатына паш болды. Хатда адам ганының җанлы ялы, товланҗырап акяныьда гөрүнди...

Ээиз ханың атлыларындан бир нәчеси шэхер докторының өйине дөкүлди. Доктор ички гейминде сандыраклап чыкды. Ол, йьфтыҗылардан ховатыр эдип, ики элини галдырды:

— Мен битарап адам. Мен хич ким билен урушамок. Мениң кэрим адамлары сагалтмак. Маца рэхим эдиң.. Ислесеңиз мениң өөими алыпх гидиң. Мен доктор...

Бетхайбат муртлак авылы гүлди:

— Хах-ха... Доктор? Сен адам сагалдясын. Шөйлем»?

— Мен сениң чагаңа-да дерман берерин. Менден шипа тапан адамлар мүңлерчедир. Маңа дегмэд,

Шол вагтда оның чагасына тербие берйак Француз гызының гыкылыгы чыкды. Онянча-да оны бири сачындан тутуп, сүйрэп гелди. Шэхериң иң овадан, эл дегмедик нэзик гызы ички юка гейминдеди, юмры дөши, долы ялаңач балдьфлары, ;бүпин сыратлы гөвреси тутулан торгуш ялы сандыраярды. Иигренҗи муртлак, йыртыҗы шенҗеси билен оның сагрысына какды, гөвсинден тутды, гуҗаклады, сынлады:

— Пэхей сениң машгала болайшың!.. Ненеңов, йигитлер! Мелемурта мынасыпмы?.. Әкидиң. Җуда болмаса, бир гиҗэ ярар!..

Гызың салламлы узын сачындан тутуп, сүйрэп аградылар.

Докторың йүреги агзына гелди:

— Гыза • дегмэң! Бу нэхили вагшылык!

— Вагшылыкмы?.. Ал герек болса вагшылык!

Гурсагындан ок деген доктор аркан серрелди. Оның соңкы деминде гэзиниң өңииден машгаласы, гүнсайын ондан шыпа алмага гелйэн адамлар, сачындан сүрелйэн гызың найынҗар халы, кырк йыллап йыгнан гошының тар-мар даргаляны, түпең дүйби билен урулан аялының серрелёни, машгаласының ызын-чуван гачяны гелип гечди. Ол соңкы деминде ене бир гезек «Вагшылык» дийип сесленеси гелди, эмма ысгыны гачан дили өврүлмеди.

Оның гоңшысындакы өйде-де, гоңшысының гоңшысын. да-да шейле вагшылык довам эдйэрди. Бүтин шэхер агы билен долыды. Гезяш чагба ялы дөкүлйэрди, ган сил сувы ялы акярды.

Шол вагтда Келханың отрядындан бир нәчеси деряның. кенарындакы школа гирди. Онда Дашкент семинариясыны гутаран бир түркмен мугаллымы барды. Ол патыша вагтында-да дилмачларын, арасына гошулман, шәгиртлере ылым бермәге чалышян, өз иши билен гүмра болуп йөрен, сессиз-үйңсүз, юваш бир йигитди. Оны Келханын нөкерлери тутдылар, геймлерини сыпьфдылар. Оның илки хич бир зада дили өврүлмән, өзини бир аз ту*. тандан соң, сандыравук сес билен:

— А хав, доганлар, мен хем түримен! — дийип сеслеади.

Оның гулагына айылганч сес ишди:

— Сен дөнүк! Дөнүгиң хакы болса — гылычдыр!

— Мен душман дэл.

— Душман бизе сенден голайрак.

— Болмаса мени Эзиз ханыд янына экидиң. Гүнэкэр болсам, гой ол өлдүрсин.

— Сениң ялыны герекли ерине биз өзимиз хем иберип билерис!—дийип, мугаллыма бакан бири түпеңини гезеди.

•Шол вагтда 'пейда болан Келжан мугаллымы танап:

— Хай, найьшсап, дур! —дийип гыгырды.

Түпең гөчди.

Эмма мугаллымың багтына ок сова гечди. Ол түпеңи«е икинжи геэек ок сүреэде, Келхан онъщ шшарьиндан тутды:

— Даян!

Хушы башындан гөчен мугаллым Келхана сэзини дүшүндирип билмеди. Ол хем шэхериң есир аяллары, сы■гырларьгбилен биле сүрүлди.

Шол школда башга бир рус мугаллымыны болса Келханың некерлери аялы, яш чагасы билен биле догрaп ташлапдылар.

Душакдан гелип етишен Тычеңкоң отряды галтаманларың диңе бир нэчесини сүйндүрип билди.

Ашырың шэхере гези дүшенде, агзы ачылды. Түтүнли ялының учгунлары йылдызлар билен сеплешйэр, гара гурум гар ялы ягяр. Ялының ягтысы кечелери хас хем айылганч г&ркезйэр. Г ашың агзыцда 'бири сүйнүп яты-р, яриьь гевреси сув япжагазына дүшен бири инлейэр, бир ерде аял көйнеги, бир ерде яссык гума булашып ятыр, агачдан асылгы келлэң алтын сачы ялын ялы ловурдаяр...

Сеси түкенеи, чагаоы көннегикден асльтан Майса

Ашыры алжырандылык билен гужаклады, ярым-яш агылы сес билен самрады:

— Мен хер хили вейранчылыгы гөрдим. Эмма шейле вагшылык мениң ятамда дүйшиме-де гирмейэрди. Мен ерземине гирип гутулдым, а гоңшыларым...— гөзяш оны богуп, хоркулдап дем алды.— Шу вагшылык бизин. халкымыз үчин ыснат!.. .

Шейле вагшылыкларың нереден гелип чыкянына Ашыр хас чуңнуррак дүшүнйэрди: диңе бир гүниң ичинде Душакдакы дөкүлен ганларың, Тежен шэхериндэки вагшылыкларың, янгынларың — империализмиң сепен тохумыдыгы оңа аянды. Дүнйэ йүзине дузак гурмак ислейэн иңлис интервенциясы пейда болмадык болса, халк гошуның өңинде — халк душманы Эзиз нэмеди, оның аркасына хопба болан аклар нэмеди?! Гызыл Гошун оларың барыны бир зарбада күл эдйэрди. Хэөир болса...

Ашьфың йүрегиндэки хасрат Майсаңка гөрэ гүйчлирэкди, хззир ез гүррүндеши Тыченко болса, белки, ол- жошарды, эмма энтек дар дүшүнжели Майсаны еңки янгынындан артык одукдырмак ислемеди, газап билен гүрсүлдэп урян йүрегиниң терсине болса-да, оңа теселли бермэге чалышды:

— Ваяшылык, элбетде, дил билен айдардан 'артык. Иэне вели, Майса, уруш> гансыз, абаданлык ■ ббатсыз боланок. Дүегызганыны басмарлап ашмакчы болсаң-да, элини-аягыңы сыпжьфтман гечмек аңсат дэл. Биз бу гүнки янгының шаяды болсак, эртирки гүлзарлыгың эеси боларыс! Шоның үчин хем гайгы одыны шатлык сувы билен сөндүрмек герек.

Шол гижэниң эртеси Эзизиңкэ гелен Артык айылганч бир ягдай герди: щахларына йүп дакылан сансыз сыгырлар думлы-душа бакан ийдщвйэр. Эгин-эшиклери, эсасан, сыпьфылан аял-гызлар, чага-чугалар гөзгыны титрешип отьфлар. Атьф ыслы ёрган-дүшеклер[1] думл-ы-душда тозана булашып, даргашып ятыр. Аллаярхан шэхердең алып гайдан ичгиси билен бир өврүмде пьянчылык эдйэр, гыкылык-гопгун яңланяр. Докторың өйиндэки тербиечи франпуз гызыхембир нэчерус гызлары шагал сүрисинин пенжелерине дүшан хоразлар ялы, йьфтыжыларың эллеринде йыгрылярлар...

Эгин-эшиклернни гарым-гатым дегишдирен жигитлериң көписи танар ялы болмандыр. Пелеңиң гьфмызы до-

нының дашындан геен гөгүмтил тужуркасы Артыгың гөзине нэме үчиндир өрэн ыссы гөрүнди. Ол оңа хырыдар гөз билен гайталап-гайталап серетди: бирденкэ онуң гөзиниң өңинде Иван Тимофеевич гелип даянды. Иван... белки, оңы өлдурендирлер ?..

Артык өз элиниң сапанчасына етенини-де дуйман гаг;-ды: Пелең оның гөзиниң өңинде нышана болуп гөрүнди. Эйсем-де болса, ол өзини тутды, акылындан дурылап гечирмэге мүмкинлик тапды.

Ол ички гозгалаңыны бир аз гизлэп, Пелеңин, янына барды-да, тужурканың матасыны сыпады, сынлады, оны геплетмэге чалышды:

— Бэ, нэхили говы мата айт! Реңки хем, тикилиши хем өрэн дүшүмли. Пелең хаң, муны «иреден эдиндиң!

— Ай гардаш, сениң дүнйэден хабарың ёк. Бу өтен агшамкы олжадан етди.

— Пелең хаШ, сен эор айт!.. Белии, эескни өлдүрйп алансың?

— Өлдүрен адамым-а гыт дэл вели, мунуң эеси өйде ёк экени.

— Онда оны сенден өңүрти бири чишлэндир?

— Ёк. Г ызгылт аял гыкылыклап япышды: «Сиз-э эдибилениңизи эденсиңиз вели, иниңизе сиңермикэ? Әрим сизиң бурнуңыздан гетирэймезмикэ?» дийип горкузҗак болды.

— Онда ол аялы дивара чүйлэнсиң?

— Ёк. Оңа мүмкинлик болмады. Душак тарапындан дөкүлен атлы гошундан итиң гүни билен гачып гутулдым,-

Иван Тимофеевич билен Анна Петровнаң саг галмагы Артыгы бир аз рахатландырҗак ялы этсе-де, төверекдэки эйменч гөрнүше артыкмач чыдаман, ичерик гирди. Ол гиҗэ галанына өкүнди: оның бүтин планы позулды. Теҗен шэхериниң үстинде буругсаян гойры- түтүн хениз хем асмана улашярды... Белки, шэхер бүтинйейин янандыр? Белки, Тьгченко яраланандыр, Ашьфанэмеболаныныким билйэр? Мавы билен Майса нэхили ягдайдака?.. Инди нэме иш этмели? Шол өңки плана гөрэ, шэхере сүрмелим»? Белки, шэхерде шигун хөм галан дэлдир? *Я* игу ерден гөни Мара сүрмелими?.. ,

Эзиз хем Артьга өрэн совук-сала гараярл: белки, Абдыкеримхан оңа эййэм хабар берендир? Белки хем, ол, Артык барасында чэре гөрмэге тайынланяндыр?..

Артык дгу гиҗе Теҗен шэхерине, җуда (болмаса, Мара бакан атланмак карарына гелди.

Гүн ортадан агандан сон, Гызыл Гошунын, Душагы, Теҗени урушсыз-сөвешснз ташлап, Мара бакан чекилен хабары гелди. Шондан өңрэк болса бүтин атлысыны ызына эердип, чөл ичи билен деррев Мара бакан йөриш этмек барада Эзиа инлнс комаадшаниесиндөн хем аклардан буйрук алыпды.

Артык өз белләй мвхлетинде — октябрың он бэшя билен йигримисиниң арасында Теҗенде болмаса, Марыда Гызыл Гошуна бирикҗегине кемсиз ынанды. ,

Эзиз гүн ойледен агандан ооң, Мара бакан йөрйш этди.

Җигитлере чай гайнадып берип, овнук-ушак хызматларыны эдип йерен агта мал ялы бир йигит барды — шол төверекде оның үчин хемме гапы ачыкды. Ол хинини йитирен алака ялы бир эйлэк-бир бейлэк зовзүлледи, бирден диңиргэп дурды, бирденкэ-де атланҗак болуп дуран Артыга бакан топулды-да, оныц гулагына чынлакай бир зат пышьфдады.

Артыгың кешби шол секундың өзинде үйтгэп, үзеңңэ басан аягыны гайдып алды, гаңтарылгьв Мелегушыц иришме танапыны газыга илтеди-де, нирэдир гыссанмач ховлукды, бирденкэ-де аяк чекип, сотня йүзленди:

— Достлар, мениң шу ерде бир зерур ишим чыкды. Сиз аста-аста барыбериң. Мен деррев ызыңыздан етерин.

Оның гозгалаңыны анлан сотняның икиржиңлейэнине гози дүшенден соң, Артык олары ынандырыҗы сес билен хайыш этди:

— Сизиң хич бир зат гөвниңизе гелмесин. Мениң шу ерик 'бир обадашым гелипдир.'Мен шоны хөкман гөрмели. Сизиң гараңыз йитмэнкэ, мен ызыңыздан етерин!

Сотня уграса-да, Артыгы еке гойман, оның янында и1си саны ынамдар җигит галдырды. Артык гыссанмач эдим уранда, җигитлер оның ызына дүшдилер: Артыгың гыссаг арада акыльша 1гел1медик 1болса-да, ики саны җигидиң оз янында галаны, оларың дервайыс гереклиги — оны гувандырды.

Артык йүзиниң угрына Эзизиң ердоле зынданына барып, оның сакчысындан хич бир зат сораман, диңе буйруяул сес билен:

— Гапыны ач! — дийди.

Муртлары бир пенҗе, гозлери юмрук ялы, гарны газанчувала чалым эдйэн еакчы, Артыгы танаса-да, бирденкэ гулпа лпышман, оңа совал берди:

— Саңа ким герек?

Артык ене өңки кешбики үйтгетмэн, талап эдижи бир сес билен җогап гайтарды:

— Шуның ичинде Сары атлы бир түпбозан бардыр — маңа шол герек.

— Са-ары-ы?..

Ики элини быкынына дирэп, Артыга чиңсрилсн сакчының петрэн гөзлери ханасындан чыкайына гелди. Оның, кимиң гереклигини геңиргэн сеси хем шол гөрнүшине кыбапдаш болуп, Артыга айылганч бир ягдайы аңлатса-да, оңа эхмиет бермэн, хемайын сес билен сорады:

— Нэме бейле геңиргейэрсин?

Сакчы өңки сыпатыны үйтгетмэн, өңки совалыны гайталады:

— Са-ары-ы???

Артык ене менсирэп, азым урды:

— Нэме бейле «Икиатёк» ялы гайталап дурсың? Ач, дийилди — ач-да!

— Оңа берилҗек җезадан сениң хабарың бармы?

— Хава, бар.

— Оны, шу гиҗе... пьгрк!.. Итденчыкарылҗак ахырьв!

Шол аҗы хабар Артыгы тисгиндирҗек ялы этсе-де, сакча сырыны билдирмэн, совалга тапды:

— Эзиз хан өңки пикирини үйтгетди.

— Нэме? Ликирини үйтлетди?..

— Мени ёлдан ызыма гайтарып: «бар-да шол мүлхүди алып гайт» дийди.

— Ал герек болса!.. Мен инди киме ынанайын? Эзиз хана ынанайынмы, саңа ынанайынмы?.. «Оны шу гиҗе итден чыкар!» дийип, Эзиз хан Пелең хана табшырып гитди ахьфы!

— Сениң айт болушың нэхили? Халыпа, мен сени бейле түнтсиң өйтмейэрдим. Бизем шу ярагы ойнамага гөтеремзок ахыры. Оны ёлда биз өзимнз — пьфк!

— Ханы, онда мен Пелең хандан бир> сор айын-да!

Артьгк нирэдир[1] юмлукмакчы болан сакчының гершинден япышып, оның ховсаласыны алмак үчин херрелди:

— Сен нэме, мени танаңокмы я ынанаңокмы?

— Ынанян вели...

— Ынанян болсан, мени эглеме-де, ач деррев!

Шол секундда бирденкэ Пелең пейда болды:

— Ери-ов, сакчы, гопгуның нәме?

Сакчы ециллик билен*дем алды:

— Ынха оңат, Пелең ханьщ өзи гелди. Инди өзиңиз онушьщ.

Пелек ене:

— Ери сакчы, нэме хабар? — дийип абшарылды.

Артык сакчыдан өңе дүшди:

— Бизиң обамызда Сары мирап диен бир ичалы барды. Мен оның ёгыпа иөйжек болуп йөрдам. Ол оңат, Эзаз ханың пенжесине илен экени. Оны хем «шу гиже итден чыкар» дийип, саңа табшыран экени. Биз «ңы обадан сайлананъпмызда, шол барада гүррүңчыкды-да, Эзиз хан бярденкэ атының башыны чекди: «Артык, сен ызыңа долан-да, шол мүлкүди алып гайт,— диади.— Ит ие гара гөрсин, не-де үйрсин. Биз оны ёлда гума сүсдүрип гидерис» дийдң... Пелең хан, сиз зынданың агзында шейле бир чочаны шютсыңыз—муңа «е кеп дүпгүндирип боля, не диен этдирип боля. Менем бир гезип йөрен ыкманда дэл ахыры. Җуда болмаса, сотня командири адым бар. Пелең хан, муңа өзиң беркирэк буйраймасаң, мениң-э муңа сөзим өтенок.

Пелең сакча гөзлерини алардып серетди-де, газаплы дарады:

— Хей акмагың бири, аимак! Сөн нэме, Артыгы танаңокмы? Эзиз хан буюрмаса, мунының ызына доланжак гүманы бармы? Пелең хана гүйменҗе хемише тапыляр: итден чыкарылҗак «мыхман» башга-да ёк дэл. Гой чолаҗа ерде Эзиз ханың өзем кейп чексии, Артык хем гөненсин... Ач деррев!

Сакчы Сарыны алып чыканда, Артьпс оның йүзине гараман, диңе җигитлерине үмледи. Сары Пеленңе, Артыга йигренҗи бир гараш билен гарап, җигитлериң өңине дүшди.

Артык Сары билен бир агыз хем сөзлешмэн, оны җигитлерден бириниң сыртына миндирди-де, обадан мазалы сайлавандан соң, чола бир ерде аяк чекди.

Түммегиң үстинде Артык оиың билен голташып отурса-да, Сары оңа гараман, йүзини кесе совды, Артыгың саламыны хем алмады, оңа бакан элини хем узатмады, оның бир нэче соваллрына җогап-да бермеди. Артык ондав иң соңында җаныгып сорады:

— Сары ага, сега мени ким хасап эдйэсиң?

Сары шондан соң гөзлерини агдарып, газап билен серетди:

— Мен сени мерт йигит хасап эдйәдим вели... уммасыз ялңышан экеним. Сеяиң — дашы җэҗек, ичи мөҗекдигиңи меи гич анладым... Обадашлык хатырасына, сен мени мундан артык гынама. Ынха боз мейдан. Мен сениң бендиң. Эзизден нэме табшырык алав болсаң, тизрэк ерине етир: сен хем дын, мен хем дынайын... Эмма сен, шуны хем увутма: вагг гелер — Совет хэкимиети Сарыны агтарар. Шонда мениң хэзирки гүним, белки, сениң башыңа гелер. Сен шонда Ашьфа нэме җогап береркэң?

Артык оңа башга сөз айтман, диңе:

— Сары ага!—'дийип сесленди-де, оны гуҗаклады.

Бир салымдав соң ики гереч бири-бирине чиңерилди. Сарының гережи Артыгың йүзинде, шол Ашгабат түрмесиндэки кешбини гөрди: өзини өлүмден гутаран хакыки доста шейле аҗы сөз айданына өкүнди. Артыгың гөрежи Сарының кешбинде, шол вагтдакыдан-да хас үйтгешигрэк, хас җанлырак — халк бэмбиди үчин мердана 'бир оыпат сайгарды. Шоның үчин Сарының оны хайын хасап эден аҗы сөзлери оңа диңе ата кэйинҗи ялы эшидилди.

Артык — партизав Ашырың оба дайханларының арасында өвүт-үндев гечиренинден, Сарының шондан- соңкы алып барян ишлеринден — Эзизиң салгытчысывы ковасындан, оның хүшүрчиси хоҗама агзындан геленини диенинден, дайханлары Эзизиң гаршысына галдырмага җан чекйэадинден, халкы Гызыл Гошуна, Сдает хэкимиетине бакан үндейэнинден хабардарды. Эмма Эзизиң пенҗесине дүшенини оңа соңкы минутда — Мелегушың үзеңңисине аяк басанында дуйдурдылар.

Артык шол хабары нэхили эшиденини, сакчы билен, Пелең билен болан гүррүңлери, шу гиҗе оны итден чыкармага хэзирлененлерини мэлим этди.

Сары өзиниң итден чыкарылҗагыны онсуз-да билйэрди, үч гүнден бэри гараңкы, зейли зынданда минутсайын өлүме гарашярды, гүн гарасывы гөрерин өйтмейэрди... Хэзир болса гиҗиген гүниң сап ховасыны хошаллык билен демине дартярды. Гырымса сазакларың яшыл өвүсйэн саргылт пүрлери чала ыранып, оңа баш эгйэрди. Хемме ерде хэзир мележе торгайлар җүйатүлдешип, оңа хең эдип берйэрдилер. Эрңеге эңип барян гызгылт гүнеш эртеки догҗак ягты гүниң бушлукчысы ялы йылгырып бакярды...

Сарымы өлүмден сыпдыран, шол ягта чъпкаран, влбетде, Артыкды. Шоның үчин оны гуҗакласы гелди. Эмма Артыгын душман сапында дураны ядына гелнп, шол пикиринден дэнди-де, оңа хырыдар гараш билен чиңерилди:

— Артык, сев мерт йигит. Сениң йүрегинде гаралык барына, дайхана яманлык этҗегиңе мен асла ьгаанамок. Дайханлар сениң адыңы хениз хем сөйги билен ятлаярлар. Сен акылсыз йигит дэл ахьфы!.. Иөне вели, өз ялңышыңа хенизе ченли дүщүнмейэнине нэме дийҗегими билемок. Артык, ынан — мениң саңа йүрегим аваяр!

(Сарыньщ лэңкы оөзи Артыгыц авылы йүрешни гозгады. Ол Сарывың эгнине япышды:

— Сары ага, мен хатарлы ёла гадам уранымы, ынха шу түпеңе япышан гүнимден бэри сызярдым. Шол ялңышым мениң йүрегими дынувсыз мыпчгалаярды. Шоны дүзетмвк үчин эден сынагларым аз болмаса-да, шу вагга че*нли шовына дүшмеди. Эйсем-де болса халка, Совет хөкүметине өз элим билен я дилим билен яманлык эдендирин өйдемок. Башардыгыпдан Эзизиң абьфайыны дөкмэге чалышдым. Мен өз соңкы сөзими оени ынандырмак үчин айдамок: дуран ерим душман лагери боланы үчин, хич кимиң оңа ынанҗак гүманы-да ёк. Мен ол сөзи диңе өз ынсабымы барлай гөрмек үчин айтдым... Әдияен эдими ызына гайдып алмак, дивара какылып послан чүйи дырнак билен дартып аландан энайы дэл экени... Сары ага, сениң билен шу душушыгымы сен — Эзиз билен айрылышыгым хасап зт. Мен шундав Мара барарын-да, хайсы бир ёл билен хем болса, эхли сотням билен Гызыл Гошуна гечерин. Шол ниетими ерине етирҗегиме — мен сени өз атам хөкмүнде ынандьфян!.'. Сениң хем Совег хөкүмети угрында өз алып барян ишиңи хас гуйчлсндирҗегиңе мен шүбхесиз ынан>-ярьщ. Оба адамларьша мендея салам айт. Гой, олармен-ден ынҗамасынлар, ынҗан болсалар, мениң сап йүрегим үчин мени багышласынлар. Хэзир хош. Долы еңишден соң саглыкда гөрүшели!

Сары Артыгы шондав соң мэкэм гуҗаклады:

— Артык, мен саңа өз догма перзендим хөкмүнде ынанян хем гуванян!

Артык ө.з җигитлеринден бирине:

— Сары аганы Гошатораңңыдакы оба элт-де, бизиң ызымыздан ет! —'дийип, Мара бакан ат гойды.

• Душак станциясында аклары тар-мар эден Гызыл Гошун штабы, эйсш-де болса, душманыцмзына дүшмекдш, Кака хүҗум этмекден сакланды. Бейлеки фронтлардакы ягдайларың-яманлашмагы, горхана от аланда, Душакдакы запас ок-ярагларың янмагы, ылайта-да, аранын кесилмек ховпы ыза чекилип, гүйчлери җемлешдирмәге межбур этди. Эзизин, Аллаярын Теҗене чозмагы — интервент ёлбашчылыгындакы галтаманларың Совет Гошунының еңсесинден зарба берип билҗегини горкездң. Шол себәплере горэ-де командованиениң хокүми боюнча, Гызыл Г ошун Равнина станңиясына чекилди. Совет Г ошуны шол ерде фронты ыкҗам беркитди.

Душакда зарба дадан интервентлер хем тэзе хүҗүме башлап билмедилер. Диңе Совет Гошунының галдьфып гиден станцияларыны эеледилер.

Өзиниң газаплы дабарасывы яйратмак ниети билен, йьфтыҗы Эзиз Теҗендэки вагшылыгыны Марыда-да довам этмек иследи. Мары байларындан бир нэчелери хем оңа гол япдылар, оны гөтергиледилер. Ол иле гөз этмек үчин .Агсак мүрзэни агтарды. Эмма оңа харби судың атув җезасыны беренини мэлим этдилер. Оның ерине, Эзизиң голына бир ерден Ата дэли дүшди. Эзиз оны горене гөз этди: оның бойнына, билине мэкэм йүп даңдьфып, хер ганатыны бир атың эериниң гашына беркитдирди. Атлар гиң обаның ортасындакы улы көчеден боюнтурук атылзн ялы өкҗе гэтердилер. Ата дэлиниң говреси хер ерде бир дегди, бойны сүйнди. Атларың зарбыва оның башы үзүлип, келлеси тогаланды, голларының, аякларының хер хайсы бир яна зыңылды. Бүтин гөвре чапгы астына дүшен палач ялы чым-пытрак даргады. Гара дере батан атларың ызында диңе бош танап сүйренди...

Эзиз улы обада җар чекдирди:

— А ха-ха-ав, илат! Эшитмедим диймегян! Ким большевиге көмек этсе, иң соңында болҗагы шейледир!..

Шол хабар Мары илине гүвибирин яйрады. Бүтин Мары оның аягының ашагында сандырады.

Артыгың атлысы бир аз ыздады. Шол хабар мэлим боланда, Артык өзини тутуп билмеди, бүтин гөвреси билен элендв. Ол эбетейини арап гачмак «иетиндев хвм дэнип, гони Эзизиң үстине сүрди.

Артык Эзизе Сакарчэгеде, чоларак бир ерде душды.

Оныц янында Гызылхан, Келхан, Мадыр Ишан барды. Эмма Артыгыц хемме нөкери өз янындады. Өз газабыны ичнне сыгдьфьгп ибилмсй&н Артык Эзизе оовал (беренде, сеси сандырып чыкды:

— Эзиз хан, эдйэн шшщи, ,хий, тз өңине >гетир(|)п гөрйэмин?

Эзиз Артыгьщ йүзине ганрылып середенде, онын. пэлиниң позуклыгыны билди. Эмма онын нэме сорамак ислейэнини анламан, анламак хем ислемэн, деррев онын суссыны басмак иследи, кесгин жогап гайтарды:

— Артык хан, мениң маслахатча мэтэчлигим ёк!

— Белки, сениң өзинден хасап соран тапылар?

—■ Менден хасап?!

— Мен сениң, умуман, зулмыңа чыдаммок. Ылайта-да, Ата дэлини өлдүришиң — мени алдым-бердиме саля.

— Сен ким?

— Мениң кимдигими хэзириң өзинде танарсың!

— Ата дэли сениң доганыңмы? *Я* оениң хем пацганда большевик неми бармы?

— Оны хем якында билерсиң!

— Шейлеми?!—Артыгың йүзине айыпганч чиңерилип, ол-да ички сырыны дашыва чыкарды.— Чары Чаманы ким өлдүрди?

— Арман! Бейлеки нежис мениң голымдан сыпды. Егсам оның келлесини мен саңа пешгеш гетирждекдим!

Артыгың айылганжрак сырларыц, ылайта-да, Тежен ханыныц элхенч сырларыны ачжагыны аңлан Эзиз бир аз говшады, улыдан демини алды, габагьщы галдьфды, дүшүк сес билев сөзледи:

— Айбы нэме?.. Эшеги семретсең — эесини депйэндир.

Артых газап билен гыгьфды:

— Эшек-эшекден дине тезек иймесини өвренйэндир.

Эзиз ене хум ялы гызарды:

— Сем бол!

— Мениң оесим огурлык дэл!

Эзиз ланңа галды. Төверегиндэкилер хем өрдилер. Бейниси чайканан хан аяк үстинде дуруп билмэв сандырады:

— Шундан соң сен командир дэл, мениң нөкерим хем дэл. Ярагы бэри ал!

— Мен сени сенден өнрэк терк этдим. Бизиң халкымызы инлис пенжесине беренице ченли андадым... Кимиң милти болса, ынха муңа яраг диййэлер!

— Гызылхан! Келхан!..

Келхан дуран ериңден гымылдаман, йүзини ашак салды, Гызылхан бир әдим илери әдип:

— Артык, ханы ярагы бэри ал! — дийип теклип этди.

— Гызылхан! Эшитмедим дийме: дуран ериңден бутнасаң, бөврини гаралдарын!

Артыгын. элиндэки иаганың гулагы ызына гайтды.

Гызылхан икирҗиңледи. Мадьф Ишаның йүзине ©ли реңки урды, өзини тутуп билмэн титреди. Ол бир тарапдан, Артыга төвелла этмек, бейлеки тайдан, яшкичи хасап эдип кэйинмек иследи, сөзлэнде, сеси агылы ялы чыкды:

— Артык, акмаклык этмесене, валла!

— Акмак дийип, сениң ялы бинамыса, бир дөвүм чөрек үчин өз гарындашыны өзи парчалаява диерлер!

Эзизиң гезлери ган чылгымлары билен гызарды, гурплы гөвреси сандырап башлады, газабына чыдамав, маузерине япышды.

Оньк ниетини аңлан Артык соңкы сөзини айтды:

— Эзиз хан, җаныңа хайпың гелйэ» болса, элиңи чек! Болмаса, ине гитдиң!

Артьшың 'болуи дуран ваканы гызгалаңльг эоеван эдйэн некерлериңден бири гыгьфды:

—• Артык, гайгьфма, ат!

Маузериви габындан чыкарып билмедик Эзиз, Артыгың сотнясына сандырама билен гарады... Бу нэхили багтсызлык? Сениң өз ичиңден ичалы дөрейэр. Сениң адам эден адамың — оениң җаныңа каст эдйэр. Оңа хэзириң өзинде алач эдип болҗак гүманы хем ёк. Оны атмага сынансаң — ол өңүртҗек. Хэзир ишлер үстүнликли гидйэн ваггында, ганыгызгьшльж эгпмек, элбетде, догры дэл. Ояы бир аз көшешдирейин, соңра болса... белки, Ата дэлиден бетеррэк эдерин...

Эзиз шол ойлардан соң ясама йылгырды-да, еринде отурды:

— Артык, мен сениң билен дең болҗак дэл. Сешщ энтек башың яш, ганың хас гызгын. Бир аздан соң өз ялңышыңа өзиң хем дүшүнерсиң... Мен сениң гайдувсызлыгыңы билйэн. Мен хем ызыны көверҗеклэп, гачып йөренлерден дэл. Бизин, өз душманл аръмызы гүлдүрмегимив нэмэ герек?..Сендүшүн:1мешщАтадэлэ җеза бермегнм Халназар байың арыны алмак үчин дэл-де, большевиге мейил эдйэнлери ховсала салдыгым. Эгер ол ялңыш болса,

онда гел мундан сонракы ишлеримиз барада аркайын гүррүн. эделиң. Мен сени багышлаян, сен хем мениң билөн дең болма. Гой өңки-өңкилик болсын...

Артык Эзиздек озал хем ики гезек эшиден хилегэр сөзлерине гулак асмады, диңлемеди. Ол Эзизи Мадьф Ишан билен биле атсам, ондан соң ат гойсам дийип ойланды, эмма шу ерден сыпып, агыр гошуның ичииден гечип, Гьᵀзыл Гошуна чатып билҗегине акылы етмеди. Гызылхан хем бейлеки нокерлер ярагларына япышып дурлар. Бүтин Мары, Байрамалы акларың, интервеятлериң гошундары билен долы. Мары байлары, оларың голларындакы гүйчлер-де Эзизиң тарапында. Ган дөкмэн, араны ачмага болса хэзир мүмкинлик бар: оның өзи атмаса — хэзир оны атып билҗек дэллер. Шоның үчин ол өз ниетини Эзизе ач-ачан мэлим этди:

— Эзиз хан! Эл' — эшри битмек үчин довүлйэндир. Чанак довүги сейик тутар, йүрек дөвүги тутмаз. Мениң сенден говним дөвүленине эпэсли вагт болды. Икимиз«ң ашымыз индидев соң бир газанда бишмез. Мен сениң ялы пэли есерлиге салып, гизленип иш этҗек дэл. Мен саңа мертлерче анык мэлим эдйэн: мен сениңяныңда ёк. Мен хэзириң өзинде ызыма доланян. Ахмал галдым дийме, элиңден нэме чэре гелсе—гор! Өз нокерлериң' кор гулларың азлык этое, агаларың гошунларыны, хиндлери, аклары хем менин үстиме сүр. Мен ьшха гитдим! — Артык нөкерлерине бакан гөз гездирди:

— Ким мениң достьм |бол1са, адевиң ъгзыма дүшсин!

Сотнядан бири галман, бары ат үстине чыкды.

Артык Мелегуша атлананда, Эзизиң йүрегине ховул дүшди, ене маузерине япышды: Артыгы атдан агдарып билсе, галан некерлери хич бир зат хасап этди.

Келхан ара дүшди:

— Эзиз хан! !бир-э, морде намартлык этмек |бол!мав, бир-де, >сен пэлиңи"ойсаң, оотня сениң күливд аюмана совыр!—дийип, догры созини чекинмэн айтды.

Артыгың сотнясы олары тозана гарып, Мары аягына бакан йүз тутды.

Эзиз оз газабына ярылып билмедн. Ол патыша вагтында-да Хүммет. волостноя өзини аяк астына салдыртмаңды. Хэзир оның деми ер ярян вагтында тозаяа гарылмак, эспсрилмсзлик оның бейнисйни чайкады. Онын үстине-де, олар Теҗене барып нокер топлар, өз ханлы-

!шна дараш эдөр өйдүп горкды. Шоиыц үчин ол узак ойланмага-да мүмкишшк тапман хөкүм берди:

— Гызылхан! К-елкан! Деррев атланьщ! Оны. ияе етирмэн, бүтин сотнясы билен ере егсан эдин,!

Гызылхан бүтин гөвреси билен гобсунды. Кепха» дуран еринден сарсман, Эзизе йүзлеяди:

— Эзиз хан, дар гурсак болма! Хэзир ол сотаяныд голайына барып болмаз. Сениң таглыматьщы алан сотня — от билен ялындьф. Ондан сон; хем фронты ики ерде, онда-да. өз юрдында, өз адамларыц (билен ач-мак болмаз. Ол ишигайтгынчылыгың нышаныдыр... Артык аюмак дэлдир. Ол, бир-э, юрда гайдып бармаз, бир-де, өзбашыпа йыгынчак дүзмез... Белки хем, ол акылына айланып, ене бир нэче гүнден соң доланыо гелер.

Өзини ыраслап билмедик Эзиз, Келхана газап билев гыгырды:

—■ Эйсем, сен мениң буйругыма эмел этҗек дэл-дэ?

Келхан аркайын җогап гайтарды:

— Эзиз хан, мен җанымы ерден тапамок! Ме» өз пикирими мэлим этдим, галаныны сен нэхили ислеоең — шоның ялы дүшин.

— Г ызылкан?!

— Мен тайын!

Мадьф Ишан хем гүррүңе гошулмага батырлык этди:

— Хан ага! Әвмек — шейтандан, сабыр — рахмандан дийилөндир. Макул билсең, бир аз ойланыигиш эдели. Анха, сотня эййэм гөзден йитип баряр. Келханың айдышы ялы, оңа бу вагт хич алач эдип болмаз...'Мен хэзир штаба, иңлис комаядованиесине раиорт берейш, Артыгьг хем оның сотнясыны денүк эдип гөркезейин. Гой, оның чэресини оларың өзлери гөрсинлер. Биз өз ганымыза өзимиз буланмалы, өз гүйҗимизи—өзимиз кесмэли. Биз эгер өз арамызда дава башласак, онсуз-да ырсараян Ораз сердарың бизиң үстимизе хекүми көпелер, бизиң шовлы ишимиз шейкеле д үшер.

Эзизе Мадьф Ишаның теклибини макулламакдан башга чэреғалманды.

Мадьф Ишаның тайынлан рапортларына Эзиз гышык-чайшык гол чекди.

Эзиз шол гүнид эртеси йыиз^л^беге душды. Ны1Яв1бег Артыгы элдеи сыидыраиы барада Эзизе игеиди:

—• Эзйз хан, дайханы ызыңа эертмекде, шол йигиди мен сениң аркадаянҗың хасап эдипдим. Шоны гөзден

салма дийип, мен саңа табшырыпдым. Ха&п, мениң сөэчм ерде галыпдьф. Догрысыньг айтсам, Артыгы .мен өз яныма чекмек хыяЛыны хем эдипдим. Ол эдермен йигит, одат командир, шоньщ үчин хем җигитлери оны говы гөрйәрлер. Оны элден бермек, етилея үстүнликден боюн толгамак билен барабар. Элбетде, ол инди сениң, яныңа доланып гелмез, эмма йөне-де ятмаз. Сөвешиң гызгалаңлы гидйән вагтында, онының ялы йигиде өйде аягыны йыгьфып ятмак буйрулан дәлдир. Ол хөкман болыпевиклере гечер. Сен шейле хатарлы ише нәхили ёл берйэрсиң!..

Ньшзбегия. игевҗи Эзизиң йүзини ашак салдырды. Онының сөзине гулак саланда, элине алан ханлык хүнҗиси дөкүлип барян ялы сызды. Дашының демир габы болмаса, сымап-да сыңрагың арасындан сыпып гидйэр!

Ныяэбег өз игенҗине довам этди:

— Сениң шинди келте гайдян ериң кэн. Ганы гызгынлык өз еринде ягшы. Элинден гиден элгуш, гайдып сениң пенҗэңе гонмаз, гонса — гөзиңи чокмак үчин гонар. Хайп!..

Эзиз сесини чыкарман, дьфвагы билен ер дьфмады.

Шол гүн ашшам Эзив билен Ныяэбеши штаба, маслахада чагырдылар.

Акларың ыктысади ягдайы адатдандашары яманлашыпды: гошуна азык* етмез чалярды. Онының башга гел.җек ери-де ёкды. Карара гол чекилйэнчэ, юрда гелип аяк |ба!сянча, вагтлайын хөкүмети бал гүниие батыран иятервентлер' олары голламак ерине, гайта, таладылар. Инлис миссиясының баштутаны генерал Маллесон пул ерине, хич бир задың алында» болмадык ак кагыза печат басып, ез голы билен бон (векоил) гойберди, сабын көпүрҗиги ялы сиңип гидйэн тейи бош кагыз билен юрдың халысыны, ат-байталыны, гаракөлисини хем башга гымматбаха затларыны арачэкдев ашьфды. Бир нэче йылың запас пагтасыны, йүңини болса хич бир зат төлемэн, атасындан галан мирас ялы өз гойнына гысды. Ашгабат «хөкүметиве» интврвенцияның хем өзиниң агыр лабырыны халкың үстиве атмакдан башга чэре галмады.

Штабдакы йыгнакда халка агыр салгыт салмак, галла ньфх кесмек меселеси гоюлды.

Г енерал Маллесон Ашгабат хөкүметине президент, парламент вада берен болса, капитан Тиг Җонс Эзизе теке ханлыгыны вада берипди. Шоның үчив онының бүтин йыгнан галласыны, индики йыгнаҗагыны хич бир зат

төлемән, интервенция адына гечирнпди: иңлис командоваяйосиндон айратьгн табшырлык болмаса, аклара галла бермеги гадаган эдипди. Тиг Җонс Эзизиц шол галласы билен аклары ислэн угрына илгезик ийдер ялы, бүтинлейин бурунлыклаҗакды. Шоның билен биле, галла топламакда, Эзизи гиң хукуклы эдипди. Эмма аклар штабыньщ шол ягдайдан хабары ёкды.

Битеви говреси сарсгына дүшен Эзиз хэзир хайсы бир ёл билен хем болса халкы, ылайта-да, шу вагт марылылары оз тарапыва чекмелиди. Шоның үчин штабда го-юлан ики совалың икисине-де гаршы чыкды. Ораз сердар бишен Фунтиков шейле айгытлы чэре 1пөрүл1месе, агыр гошуны азык билен үпжүнлемек мүмкин дэлдийип, нэче дүшүндирҗек болсалар-да, олара кесгин гайтавул берди:

— Мен или таламак үчин ган дөкемок.

Теҗев халкына' салгыды оның өзиниң ‘ саляныны, марылылара-да салмак ислейэнини, халкың галшаоьпна ньфх кесмэн, пул толемэн аляныны, ене алҗакдыгыны Ораз сердар ягшы билйэрди. Эмма оз теклиплерини гечиртмек ниети билен, Ораз сердар она товелла этди.

? Командующиниң Эзизе ялбарып, овүт-үндев эдип отурмагы Фунтикова ярамады. Ол еринден нэразылык билен галды-да, папиросыны түтетди, аграмлы сес билен бэш-үч ашыз оез айтды. Мадыр Ишан оныц оөздаи терҗиме этди:

— Җенап Фунтиков «җеделлешип отурмага хаҗат ёк. Бир Эзиз хайсы боланда нэме. Копчилик маслахат билйар —карара тол чекел1иң-де иутаралың» диййэр.

Эзиз еринден тарса галды. Ол, йүзини пенҗирэ бакан совуп, папиросыны түтедип дуран Фунтикова ганлы гөзлери билен гарады. Оңа бакан бармагыны узадып, батлы сесленди:

— Сен ол темеги елли Пынтыга айт: карарларыны бир дэл, йүз чыкарсынлар, ислеселер; бүтин кагызың йүзини гол билен долдурсынлар. Ньфх билен галла 'алмазлар. Мен илки уруша гиремде, булар билен шерт баглашыпдым: булар илатың ички ишине гатышмалы дэлдирлер. Щоныц үчин хем, мениң демимиң етйэн еринде, ким дайханың галласына япышса — мен оның келлесине япышарын. Йслесе, ол ПынтыюынДози болюын!

Мадьф Ишан оның созини җикбе-җик терҗиме этмэн, . ювмардац айтды. Папиросыяы гахар билен ташлан Фунтиков ики-бака эдим урды-да, «Ит үйрер — кервен йо-

рэр» накылына кыбапдаш бир мысал гетирди. Мадйр Ишаи оңьг жөм ювмарлап терҗиме этди.

Ныябег ол мөселаң ики яныиа-да гатыиимады. И-нчемик бармакларының арасында кагыз бүкүщдирип отуран Ныизбеге Фунтикда гөэияия. штагы биле® гарады. Оның шол гаращында: «Эзизе сапак берйэн сенсиң. Тиг Җонсың пенҗесине иленинден соң, Эзиз ядыңа дүшермикэ» диен маны чыкды. Нъпязбег хем оны дүшгүнди. Эйсем-де болса, гүнэни өз үстинден сьфҗак болмагы, сөзлемеги артык хасап этди.

Эзиз иң соңында:

—■ Эртир базар. Базара нэче дийсеңиз галла дүшер. Кимиң милти болса, ким аҗалына ховлугян болса, галлаң янына барсын! — дийип, тасанҗырап чыкып гитди.

Он бэшинҗи баш

Фрлонт Анненково бияен Равнииа арасында довам этди. Душакда этлери яиан ннтер©еитлер шондан сои, екеҗе гезек хем хүҗүм этмедилер. Олар диңо горанмак билен канагатландылар.

Атлы хем пияда гошунывы Байрамалыда галдыран Эзиз ез ерине Гызылкаиы помощник белледи-де, Теҗене гайтды. Ол, бир яндаи, Артыкдан хедер этда, июикҗң яндан, ханлыгыюы беркигшэге гьюсанды. Теҗен шэхериндэш эдилен вагшылыгы өз бойнындан сыпырып, Аллаяр ханың үстине атды.

Эзиз Теҗене геленде, Артыгы татшады, асыл, онын Теҗене гелев хабарыны хем эшитмеди.

Артык өз атлыларыны ызына эердип гидеиден сон, Марының еңсеси билен Гызьш Гошуна бакан сүрди. Ол Гурбангала станциясы билев Анненково арасында хинд атлы эскадронына миеосер 'Гелди. Сьшайылар олары Ньтязбегиң атлы полкындандьф хасап этдилер. Артык хем олар билен чакнышмагы лайык билмеди. Ондан сон олар Анненкшо голайында, Ныжзбегии разведкадаи гелйэн бир топар атлысына душдылар. Артык Эзизиң атлысындандыгыны мэлим эдип, разведка барян дийип бахана этди. Олары геплетмэге, фронтың нирелердедигинн билмэге, разведка үчив хайсы ерлериниң аматлыдыгыны аныкламага чалышды.

Эмма шол атлыларың комаидири — гөзлери есерлик билен ойнаян көне җигит Артыгы танады: оңа эрҗешмэ-

ге өзини гүйчсүз хасап эдип, Артыгы четрэге чыкарды, есерлик билен оның виегини билмэге чалышды:

—■ Сениң сотняң билен гачаның бүтин фронта гизлин ягдайда мэлим эдилди. Штаб хөм, 'инлис командованиеси хем сени тупмага газлин хөкүм 'бсрди, өнҗейли сьилаг вада этди. Хатда шол буйрук бизе-де болды. Эмма меніниң саңа дахылым ёк. Аклардан, ищшслерден биз хем дойгун. Вагт болар, белки, мен хем оениң ызындан барарын.

Артык оның пикириниң нэмедедигини гөни аңлап билмэни үчи», деррев җогап бермэн, бөврини диңиргеди, ойланды. Ол йигит, Артыгың иңкисе гиденини аңландан соң, есерлик билен довам этди:

— Ивне вел1И, Артык, хэзир ое>ниң ёлыңы саклаинлар кэндир, эсерден бол... Мен-э сениң ериңде болсам, шу вагт болыпевик гошунына гошулмага гыссанмаздып.

Артык оның нэме диймек ислейэнини анламак үчин совал берди:

— Эйсем нөме ишлэрдиң?

— Хэзир . сени оңа етирмезлермикэн өйдйэн. Янкы айдышым ялы, диңе бир демир ёл угрында дэл, гум ичлеринде-де сениң ёлыңа гараян отрядлар кэндир.

— Нэме, ызыңа долан диймекчи болямың?

— Ек. Ызыңа доланып барсаң, сени гапҗык ялы №сарлар.

— Эйсем, «ирэ?

— Ер гытмы нэме? Бэш-үч гүн терсине бакан, осланмаян ере — чел -ичине бакан тутдырлар.

— Чөл ичине?

—■ Чарвалара бакан. Меселем, Пенди чөлине. Аллаяр хан шол ерде кейп чекйэр дийип эшидйэн. Сениң хем атлың шол ерде ач галасы ёк.

Шол командириң теклиби Артыгың маңзыма дамды,. Ылайта-да, Аллаяр ханың шол тайдадькпы оны гьгзыкдырды. Эмма командириң ойнаклаян гөзлерини ичи гүҗүкли гөрди. Шоның үчин өз ниетиниң чепбесиие җогап гайтарды:

— Ховатырлы ягдайы дуйдураныңа, достларча маслахат берениңе саг бол, гардаш. Мен Аллаяр' хан ялы, чарва мальюа эл гатып билмен. Шоның билен биле, нэме-де болса, баггымьг оьгнап 'Г&р.мек иадейэн. Мениң ниетим гөни Гызыл Гошун фронтына бармакда дэл-де, гум ичи билен айланып, Чэрҗеве бармакда.

— Кейпиң келлэнде, гардаш. Яңкы айдышым ялы, мен-э сёнин, еринде болсам, гөни сарыклара бакан сүрердим.

— Маслахадыңа ене бир гезек саг бол. Мен Чэрҗеве сүрйэн. Хош вагтын.!

Артык (йүэишщ угрына гум ичине бакан тутдурды. Командириң вз ызындан огрын гараяныны Артык андады. Ол бири-бириниң гарасы мазалы йитйэнчэ сүрди-де, ондан соң гови Пенди чөлине бакаң йүз тутды.

Октябрда адатда гүнеш довам эдйэрди, ягыш ягян йыллары хем болярды. Шол йыл хова гамашып, даңа голай бирденкэ еңилҗек гар ягды. Хова совады. Булуды сырылан ховада гушлуга галан гүниң нуры гөз гамашдырды. Гар үстинде» осйэң шемал йүзлери ялады: гызыл бурч сүйкелен ялы бир аз аватды. Ериң йүзинде җанлы җеменде гөрүнмэн, диңе юкаҗык гарың йүзинде, петир черөгиң йүзи ялы, кейик сүрисиниң ызы гөрүндя. Чытавун ховада ичи чекгин атлар агыздырыкларыны басып, өңе бакан үмзүк атдылар. Гарьгалары говзан, йүреклери сьфылан җигитлере-де бир аз галпылды етишди: янларъша гөтерен чареклери, азыклары болса, эсасаи, гутарыпды, онлеринде озлерине нэме гарашяны-да мэлим дэлди. Диңе ачлыгың өз хөкмини йоредип башлаяныны дуйярдылар.

Оларың гарагөрнүм өңинден бир атлысы дазор хөкмүнде барярды. Ол бирденкэ ызыва бакав телпек галдырды. Артык оныц нэмэ ыпарат 'эдйэнини дүшүнмэн, оңинден душман атлысы дучар гелендир дийип ойлады: җигитлерине ышарат эдип, атың башыны чекди. Онянча болса, элиң аясы ялы ясы дүзде бир топар гулан пейда болуп, оларың өңини кесип отмекчи болды.

Атлылар атдан агдылар.

Йигрими-отуз гулан бир гөвре ялы топбак тутуп барэрды. Артык шоиы гөренде: «Көп гулан бир агеагьгны билдирмез» дийилйэни догры экен дийип дүшүнди. йүзлерини елэ тутуп окҗе готерйэн гуланларың йити тойнакларьшың ашагындан зыңылян гар тоигаҗыклары овунҗак гушлар ялы учушярды. Олара бакан атылян окларың җыссылдысы олары алҗьфаңңылыга салса-да, топбакларыны язмаярдылар. Оларың арасындан бири, эщекден галая палан. ялы агдарылып гитди. Ене бири йыкылды, турды, урунды, төверегинде гар тозаныны турузды. Башга бири болса үч аяк болуп, терсиве бакан

өкҗе гөтерди. Авың кейпине гызан Артык шоның ызындан гамча басды. Мелегуш оның ызындан етенде,, яралы гулан она бакан агзыиы ачып топулды, ене доланып гачды, сапалак атды. Артык оны икинҗи гезек атман. шол барышына ат устинден гылыч билен келлесинй тогалады.

Үч гуланың бир ере үйшүриленини гөрен Артык:

— Худай берсе гулына — гетирип гояр ёлына! —,дийилен накыл, гөр нириден гелип чыкды. Гуланлар душ'мадык болса, биз бу хүн иәме иердик—дийнп, өз хошаллыгыны мэлим этди.

Җигитлер атларының агьвдырыгыны яздьфып, яздан галаи сонар самана гойбердилер, юкаҗык гар оларың үстини кемаллы өртүп билмэнди, атлар саманың гарыны додаклары билен эйлэк-бейлэк сүпүрип, бурунларының паррылдысы билен гар тозаныпы үфлэп, бол самавы небсевүрлик билен чейнедилер.

Җигитлер гьфымса гара оҗарлары, оларың төнүртгелерини үйшүрип уллакан от якдылар, гулан этиви түпең чыбыгына дүзүп, кебап биширдилер. Кэбир хорҗунлардан гаты-гуты чөрек хем чыкды. Дуз хем тапылды. Ганлы шара гиже-гүндизлэп дуз датмадык җигитлериң гөзлерини ерине гетирди. Шондан соң олар хованың чытавув шемалыны сызмадылар.

Гуланлардан галан өтлери атларың сыртына даңып, ёла дүшдилер.

Эмма Артыгың ава гызыкмак билен гөтерилен кейпи узага чекмеди. Овың ёлы хэзир Аллаяр ханың гечен ызындан дүшди: аз салымың ичинде шол галтаманың халка берен җебири оның депесиниң түйини үйшүрди. Аллаяр сарык чарваларының иң дегерли гуйыларыны элэпдир, чарва малларына атасындан галан мирасы ялы хоҗайынлык эдипдир, езини шол чөллериң хэкими хасап эдип, ханлык сүрүп уграпдьф, гуйы ойында отуранларың аял машгалаларындаң бир нэчесини зорлапдыр, буйругына эмел этмедиклериң кэбирлерини атыпдыр, кэбирини гуйының утунындан асыпдьф, кэбирини гуррук гуя бащак гойберипдир., гуйыдан-гуйьг арасында ган билен ёл ясапдыр. Теҗен шэхеринден зорланып алынып гайдылан гызы болса, өз некерлеринден бирине мүңкүрлик эдип, икисини бирден дограп, үргүн чэгэ сүсдүрипдир-. Шол зулум аның ез нвкерлеринвд араоында агзалалык дөредипдир. Командирлеринден бири оңа ба-

кан сөвеш ачмакчы боланда, оны алдав билен өлдүрдипдир. Шондан соң оңа гаршы хич бири баш гөтерип билмэндир.

Сарык чарвалары оңа шол вагшылыклары чыдамсыз гайгы билен мэлим эдипдирлер. Артыгың атлысыны Аллаяр хаи билен оавешмек үчин йөригге иберлилен отряддъгр хасап өдшвдирлер.

Артык аклар билен, интервентлер билен, Эзиз хан билен Аллаяр ханың арасында тапавут ёк дийип дүшүнди. Шоның үчив хем Аллаяр билен севешмек карарына гелди. Чарвалар оны иймит билен кейпихон үпжүнледилер, ериң-юрдың ягдайы билен танышдьфдылар. Артык, эйсем-де болса, Аллаяр ханың үстине дуйдансыз дөкүлмеги вамартлык хасап этди. Ол оңа бакан беледе гошуп, өз атлыларындан бирини иберди: Аллаяр ханың я-ха өзине гошулмагыны, я-да ил ичинден чыкмагыны талап этди.

Аллаяр хан оның иберен адамсының муртыны сырдьфды, атышың гуйругыны гыркдырды:

— Бар, Артыга хабар бер. Мениң эдйэним шу! — дийип, ызына гайтарды.

Патыша офицери Аллаяр ханың аслы човдур болуп, ренолюцшдан еоң Кушка гелда, отряд начальниш болупды. Кушкада энче пул ийип, иши суда берилмекчи боланда, үпжүн яраглы отряды билея аклара гачып гечипди. Хэзир болса ол өзини чөл хэкими оайып, Артыгы хич бир зат хасап эдипди.

Артыгың иберен адамсы яг ялаҗак ялы тайзарылып гелди. Атының гуйругы болса дүртгүч ялы чоммалып, гөйэ диерсиң, гүнэкэр шонда дийип, Аллаяр ханы салгы берйэн ялы гөрүнйэрди.

Артык болмаҗыны болды. Артык данданлар Аллаяр ханың үстине дөкүлди. Аллаяр хана атышмага мүмкинлик болмады. Гүн догар-догмазда ики арада гылычлы сөвеш довам этди. Елунан келлелер, чапылав голлар совук чэгэң үстине тогаланды.. Аллаяр ханың атлысы босга дүшди. Командири өлдүрилен сотняның ярпы мөчбери гылыҗыны Аллаяр хан<ың өзине бакан айлады. Гуйының ойы, чэгэң япысы ганлы гэвреден, эесиз галан атдан долды. Еңил яра дүшен Аллаяр хан аз санлы атлысы билен гачып гутулды. Артык шол сөвешде дөрт адамсыва йитирди. Оның ерине атлы, яраглы кьфк нөкере эе болды. Ябысы ярамаз нөкерлерини эесиз галан җынс атлар билен үпжүнледи.

Аллаяр ханың азабындан, оның өзинден дынан чарвалар Артыга баш эгмэге тайындылар. Эмма Артыга оның гереги ёкды: Эзизе баш эгенлерине ол нэтҗегини билмейэрди.

Артык атлыларына ики-үч гүн дынч беренден соң, Гызыл Гшгуиа, Исвана, Ашьфаетмэге сынанж.а1кды. Эмма оңа дынч • алмак миессер гедмеди: акларың отрядларының етип гелйэнини чарвалар Артыга хабар бердилер. Артык озиниң Пендэ гайданының эййэм интервентлере хабар етенини, ковгының өз ызындан гелйэнини аңлады.

Интервентлер хем аклар түркмен билен түркмеяиң урущҗагына ынам этмэн, хинд атлы полкындан бир эскадрон билен офицер ротасыны иберипдирлер. Артык оларың өңинден гачып гитмэни озине усльга билмэн, чакнышмагы йүрегине дүвди, оларың хүҗүме гечҗек ерини анлады. Чарвадарларың хабар бермегине горэ, оларың *гелҗек* ери — икв сгумың арасы, эольвд уирыды. Артык шоның ики гапдалыядан бөлек атлылар гизледи, гүйҗиниң аграмыны болса гуйы ойында хэзирледи.

Олар Артыгы ахмал вагты басмак ниети билен, эдил даң атанда сеп ачып угрлдылар.

Артык олары голай гетирип:

—■ О-от! — дийип гыгьфды.

Иүзе голай түпең бирден сесленди. Офицер гатышыклы хиндлере чагба яльг ок ягды. Атдан ? аган, атлары билен түвдүрилен, ослагсыз ерден алҗыраңңылыга дүщен хиндлер, офицерлер ызларына бакан ат гойдылар. Долы ялы ягян ок олары вагты билен сыпдырмады. Елың ики .гапдалындакы гизлин атлылар осем оларың ыэындан ат гойды.

Гүн найза бойы галанда, түпең сеси ятды, ковгы даянды. Өли, яралы, какабаш ат шол золда дөкүлип галды. Сыпайыларың, ак. офицерлериң ярпыдан иөпи гьфылды, ики рфицер' диршигиие эле дүшди. Артыгың атлыдары«ың яртаы мадбер® онбир атар *бшев* ярагла.ндьг.

Артык шол гүниң эртеси Равнина бакан сүрмекчи болды. Чарвалар овың галмагыны, нөкерлерине нэче иследелер айлык берҗеклерини, хемме зат билен үпҗүн этҗеклерини мэлим этдилер. Артык үчин чарваларың гаравулы болмагың эхмиети ёкды, оның өзиниң бейик максады барды. Ол чарвалара мэлим этди:

— Аллаяр хан инди сизиң голайыңыза гелип билмез. Аклар билен болса ез гүниңизи озиңиз горерсиңиз.

Ол нирэ гитҗегини мэлим этмэн, ёла дүшди.

Артык Равнинанын, гушлук-гүддогарындакы урпакларың арасында өз атлылары билен гизленип, Гызыл Гошуна бакан ак байдак гөтерен ики саны атлы иберди.

Арадан бир нэче сагат гечди. Гиден атлылар гайдып гелмедилер. Артыгын йүрегине ховул дүшүп башлады. Белки, олар Иван Тимофеевич», Ашыры, Тыченкоиы гөрүп билен дэлдирлер? Шонын. үчия хем 'белки ол ара ынам этмэн басандьфлар? Акларын., инлислерин, шолар ялы, байдак гөтөрмек ялы йүз хили алдавлары гьгтмы? Белки, менин атлыларымы шолардан хасап эдендирлер. Белки, олар бизиц төверек-дашымыза айланып, дуйдансыз үстимйзе чозмага тайынлык гөрйэндирлер?.. Ек, ол ховп дэл. Олар чозсалар-да биз чозмарыс, хатда бизе бакан атсалар-да, биз олара ок атмарыс.

Ягшы, мениң иберен адамларымдав хабар болманда, мен инди шейдип гарашып дурмалы боларынмы? Белки, ене адам ибермели? Белки, мен өзим._

Арадан ене бир. сагат гечди, атлыларда» дерек болмады.

Овнук сазаклы урпагыц ичи оның йүрегини гысып башлады.

Артык ене ики саны атла атланмак буйругыны бердиде, олар хениз атланмаңка, гуршун ялы акян чэгэниң белент райышына чыкды. Дүрби тутды, Артыгың . тоаае болмаса, Равнинадан угран дөрт-бэш атлы оиың гөзине илди. Ол өз гөзине ынанман, гайталап серетди, ене-де гарады, янында адьютантына-да гөркезди. Хакыкатданда, дөрт атлы хайдап гелйэр-.

Артыгьщ йүреги бир аз ынҗалса-да, шол гарагөрнүм ара өрэн дашлашды, атлылар вагты билен гелип етмеди. Бир аз салымдам соң болса Артык: өз атлыларыны танады. Оларың янындакылар кимлер?

— Хэ-э, Алёша... Ашыр...

Ол өз ызында тозан турузып, олара бакан ылгады. Оныц гаршысындан гелйэн атлылар кэ оя дүшүп йитдилер, кэ депэ чыкып сомалаклап гөрүндилер... Эмма Артыгың гаршыланы Алёша-да болмады, Ашыр хем. Оның гозгалаңлы гөзлери кими гөренини сайгарман экени. Оның гаршысында өз адамларындан башга папаклары йылдызлы ики саны атлы дурды. Эмма оларың ягты, гүлүмсейэн йүзлеринден-де Алёша билен Ашырың кешби гө*

рүнйәрди. Шол ики атлы Артыгын, узак арзувыны амала ашьфяв җанлы пропускды.

Арадан ики сагат гечмэнкэ, Артык атлы бтрядын комиссары Тыченко билен отырды. Оларын, янында Ашыр-да барды. Алёша Артыгын, гызгалаңлы гүррүңине гулак асандан соң йылгырды:

— Сени биэ Чэрҗеве, армигонъщ иомандующисиншц, ыгтыярына ибермели боларыс. Сен өз ягдайыңы оңа хаҫ гиңрэк мэлим эдерсиң. Ол, белки, севи хем, сениң отрядыңы хем бир участога беллэр.

Артыгың гөзлери дүшүнмезлик билен ялпылдап, сораг беренини хем дуйман галды:

— Тэзе командующий?

Тыяенко, яңадавдан йылгырьвп, Ашыра газ рыпды-да, мэлим этди:

— Сен командующини танаянсың-ла. Ол... Иван Тимофееоич Черяыпов.

Он алтынщы баш

Артык Тыченконың гошан адамсы билен Чэрҗеве гелип, өзиниң деррев командующиниң янына алынып барылмагыны хайыш этди.

Артыгы гөрен Иван Тимофеевич ериндев галды-да, оны мэкэм гужаклады. Шол душушык Артыгы айратын гозгалаңа салды. Ол өзиниң капасдан бошан гушың гана. ты яльг паеырдаян йүрегиниң толкуиыньг рахатландыр■мага чалыщдъг.

Шол вагт кабинетде штабың начальниги Меркулов-да барды. Чернышов шоңа йүзленип, өз шатлыгыны мэлим этди:

— Арпыгың гелмегини мен, түркмен халкьшың, дайханларың тэзе тапгъфының бизе гошулмагы хасап эдйэн. Эзизи Артык билен деңемек мүмкин дэл. Эзизиң ганлы гөзлеринде мен, халкы асьфлар боюнча басгылап гелен бай-феодал ханларьщ : мэхревсшлигини, хайынлыгыны гөрйэрин. Артыгың сап дуры гөзлеринде болса — зэхметкеш халкың җаны балкылдаяр. Мен Артыгы элдев гидеремде, гиҗелерине гөзиме укы гелмэнди. Хэзир оны өз янымызда гөремде болса, өзимиң яшлык гүнлерими яда салярын... Яланач гылычлы патыша полиңияларының хем штыклы конвойларының өнинде Артыгың аяклары гандаллы, голлары зынжьгрлы, башыньг ёкарьг тутуп,

дөшини гайшардып баряны хениз хем менид гөзимин. өкинден гиденок. Артык мениң үчин йөнекей бир адам дәл-де, ызьина мүндерче адам эерйэн, арслан йүрекли бир гахрыман!

Артык Иван Тимофеевичиң русчалап айдан сөзлерине оңлы дүшүнмесе-де, гүррүң ози барасында гидйэнини, ылайта-да, озиии еийэнини анлады. Шовыд үчин ол оз иэразылыгыны мэлим этди:

— Иван Тимофеевич, сен түркмен ичинде көп болсаң хем түркмен гылыгыны говы билеңок. Адамыны өз йүзине өвмезлер. Өвгиниң кэбир адамыны ёлдан чыкармагы мүмкин. Өвүлен оглан — өңи хапалар диййип эшитмэнмидиң? Гой хер ким өзини — өз иши билен гөркезсин!

Штаб начальниги Артыгың Г ызыл Г ошуна гелип бирикмегини, дайха» көпчилигиниң арасында большевик партияның абырайыпың артмагы хасап этди.

Артьггың есир алып гелен офицерлери акларың, интервентлериң планлары барада гызыклы хабарлар бердилер. Шоларың мэлим этмеклерине' гаранда, аклар могорының форшьшасының сынаны, фронтЫ, эсасан, инлислериң саклаяны аныкланды.

Фронт, интервентлер, аклар хем оларың Эзиз ялы бакып саклаян галтаманлары, авчы көпеклери барада эпэсли гүррүң гидевден соң, Артыга ез атлылары билен дынч алмак теклибиви этдилер. Эмма Артык өзиниң деррев фронта гондерилмегини хайыш этди. Ол Гызыл Гошун хатарында өзини горкезмэге, көпден бэри янып гелйэн йүрегиниң ялынывы герекли ерине совурмага гыссанды.

Штаб—Артыгың атлысы билен Тыченконың сводный отрядыны гошуп, оңа түркмен полкы ат бермек, Артыгы командир, Тыченконы болса оңа комиссар беллемек карарыва гелди. Артыгың полкы команда эдерлик харби биляминиң ёклугы мэлим болса-да, атлыларың онын ызына эерҗеги аныкды. Команда хем сыяси билим барада, эсасан, Тыченио арка даянылды.

Артыгың гелмеги штабда умуми шатлык доретди. Эмма Артыгың оз шатлыгына бир ерден пэсгел етди. Ол, Гуллыханың атылавыны билсе-де, Хоҗамьфат волостнойың интевдант гуллугында фуражир болуп шшюйэн[1]»-ни эшитди. Артык оның оз алашасыны гаңрып аланыпы, хемише Халназарьщ горагчысылыгыны, халкың гөзинде от яканыны, оз аягы. гандаллы баряка оның кейп чекйэнини гозиниң оңине гетирди, Чёрнышовдан. хайыш этди:

— Ёлдаш командующий, мен Чәрҗевде Хоҗамырат волостнойың барыны эшитдим. Шоны мениң яныма дилмач берәйсеңиз нәдеркә?

Чернышов Артыгың ниетине дүшүнсе-де, оның өзиниң бахаңа билен сорышы ялы, сыпайчылык бил-ен җогап берди:

— Саңа Тыченконы бердик. Ол саңа хем комиссар болар, хем-де дилмач болар.

— Белки хем волостной екесирйэндир? Мениң яным-да болса, гөвни ачылар.

Командующий иң соңыяда догрылады:

— Артык Бабалы! Хэзир кине аотарсйаиын, вагты дэл.

Артык бир аз ойдан соң:

— Иван Тимофеевич, онда биз аклар билен неме үч-ин урупиярмс? — дийип сор-ады..

—■ Биз олар билен ар үчин урушамзок.

— Хоҗамьфат волостной еке мениң душманым дэл-де, халкың душманыдыгыны сиз нэме билмейэрмисиңиз?

— Артык, Хоҗамырат *тт* «Мени ураны — кудай у-р-сы®» диМэн адамлар кабыл-ына айланьшдьф. Эҗизе херримсеклигиң гереги ёк.

— Иван Тимофеевич^ ол хэзир шейледир. Оның сэхел гуйругы ичленсе, саңа-да, маңа-да рехим этмез. Йыланы — өлдүрен дыиар.

Артык билен Хоҗамырат волостнойың арасындакы ягдай штаб начальнигине мэлим боландан соң, ол хем гүррүңе гошулды:

— Артык Бабалы, биз оиы хич вагтда гөзден саламзок, өзини алып барышыны бирсыхлы дерңейэрис. Бизиң дерңев ор-ганларымыз, судымыз өрэн ынсаплыдыр. Ол аягыны сэхел кечҗе басса — рехим этмезлер. Шонда сен хем гүнэкэр болмарсың, биз хем. Эмма биз оны хэзир саңа берип гойберсек, сен хем оны ёкласаң, онда Совет хөкүмети бизе саг бол айтмаз.

Артык иң соңында:

— Онда ол хич ерде мениң гөзиме гөрүнмесин. Мен о-ны -г-өрссм. езим-и сакл-ап <билмен — дийип хайыш этди.

Штаб начальниги Хоҗамырат волостнойы фронта ибермеҗигини, мүмкин болдыгыча оны Артыгыц гөзинден узакда саклаҗагыны мэлим этди.

Чернышов билен вагоидан тиркешип чыканларында, Артык өз гуванҗыны мэлим этди:

— Иван Тимофеевич, менин, гөвниме болмаса, мен дүнйэ тэзеден гелене дөндим. Мен инди сенин нөкериң!

Чернышов оңа «Азашан ызыны тапса — айбы нэме» диймек иследи, эмма оның азарлы ярасына дегип, кейпини позмакдан чекинди.

Станщляда дурмуш гайнаярды. Детаныц: голайында онларча 'паровоз барды, оларъщ турбаларындан тойры түтүн буругсаярды. Елда болса манёвр эдйэн кичиҗик паровозың шаңңы оөси янланярды. Эллери кичиҗик байдаклы тиркеҗилер алада билен айланярдьшар, байдаҗыкларыны галгадярдылар, җүрлевүклерини чалярдьшар. Үчүнҗи, дөрдүнж® ёллардакы' дуран эшелонлардан чыкян эллери кателоклы солдатлар гайнан сува я-да вагон-кухня бакан ылгашярдылар. Бир нөче вагонлардан болса гармон сеси хем хор янланярды.

Шол гөрйэн затларына үнс билен эсеван болян Артыгың гөзиниң өңине бирденкэ үйтгешик бир ягдай гелип дирелди: гечен йыл шол төверекде атышык гидйэрди, топлар гүммүрдейэрди, шол депо етмэге ымтьшан Артык кейпсиз бир ягдайда ызыва доланмага меҗбур болупды.

Олар шэхер көчесине чыканларында, көпчилик адамларың арасында ала донлылары, башы селлелилери-де гөрүнди. Олар хем өз кешплерине гөрэ түркмене меңзейэрдилер, эмма гейимлеринде бухара тэсири мэлим болярды. Артьжквче адамларыцыңгүррүңлеринегулак асанда, дүрли илатларын. арасыиы оекүп гегайэн деря ёлының Чэрҗев җемагатының дилине-де, гылыгына-да тэсир эденини аңлады.

Артык Мавыңка алып бармагы Иван Тимофеевичден хайыщ этди.

Олар баранларында Мавы өйде ёкды: ол гуллук везипесиндеди.

Майса Артыгы айратын шатлык билен гаршьшады, өз доганыны гөрен ялы гуванды, оны виреде отурдарыны, нэхили хорматларыны билмеди, Айнаның, Шекериң, Нурҗаханың, бүтин обаның хал-ахвалывы сорады. Эмма Халназарың хатарына гезек геленде, башгасына дили барман, диңе:

—■ Атайры гелин ненең? — дийип сорады.

Майса Атайры 'Гелниң гылыгыны, өзиии 'бүлин оба йигрендиренини билсе-де, өзине хемаят эдени үчин оны хич вагтда ядындан чыкармаярды.

Артык Майса пең галыҗылык билен гаради. Майса хе-

мишеки Мехишшден хас үйтгэпдир, гоязыланыпдьф, яшлыгына гараман, кейванысьфапдьф. Онда хемишеки йыгралыкдан зат галмандыр. Ол өзини ез өйиниң долы хожайыны хасап эдйэр. Оның дүнйэ гарашы, дүшүнжеси хем артьшдыр. Ол хэзир аяллар азатлыгындан-да сөз уряр. Артык эркиң, азатлыгың ёкары дережели бахасыны — Майсаны сынландан соң билди. Бир йыл мундан озал гуш учса зиңкилдейэн, агзына салан чөрегини аркайын чейнөп билмейэн Майсаны хэзир топ гүммүрдиси хем горкузанок. Оның акылының ишлишине гөрэ, оңа пэсгел берйэн зат-да ёк. Ол яшмагыны-да сьфыпдыр, бөрүгинида кичелдипдир. Артыгың гөвнине болмаса, дурмушы дүшүнмекде, Майса Ай»адан-да гечирипдир. Артык оны шэхериң, хас догрысы, Оовет хэкимиетиниң тэеири дийип дүшүнди.

Майса укыдан туран чагасыны элине аланда, Артык ондан хайыш этди:

— Майса. ханы Жсрсни бэри ал!

Майса Артыга хайран галыжылык билен серетди:

—■ Сен муның адының Жерендигини нэбилдиң?

— Жерен — ымгьф чөлде эркин гезйэн жанаверлериң иң гөзелидир. Мавы икиңизден — ики саны гул, гырнаклыкдан сыпан азат адамлардан эмеле геленден соң, оңа Жерендев башга ат гелишмёз.

— Ол айданың-а догры...— Майса бөврини динледиде, бирденкэ.—'Ек. Саңа Иван ага айдандыр!—дийди.

Иван Тимофеевич башыны яйкады:

— Мен оның адыны өзим билмесем, нireден айдайын?

Майсаның бирденкэ ядына дүшди:

—. Хэ-э, Мавы айдандыр, Мавы!.. Бабалы өсйэми? Оңатжамы?

—■ Ятан еринден йылдыза тойнак саляр.

• Артык Жерени бир аз бөкдүренден соң, Майса дегди:

— Майса! Жерене оңатжа тимар *бер.* Улалаидан соң, муны мен өзим гелин эдинерин.

— Жер>ан улалаидан ооң, сөн бизи тана1сьщам"ёк-ла!

— Нэме үчин?

— Бахана гытмы нэме?.. Аргажы гыллы диерсиң, гелмишек диерсиң, байьщ өңки гул-гьфнагындан болан диерсиң...

— Индиден соң гул-гырнак болмалы дэл дийип, сен өзиң айдып отьфсың ахьфы!

— Ай, нәбилейин?.. Көнеден башыңы сыпдыраймак аңсат иш дәлдир.

— Сен аркайынҗа болай. Көнеликден икимизиң бейнимизде кемнкэс нем галса галар вели, булар бизиң маслахадымыз билен хем йөрэслери ёк. Бабалы, белки, җөхит алар, Җерен, белки, орса барар...

— Орса?

— Нэме бейле ичиңи чекйэсиң? Большевик боланың хайсы, миллете тапавут гояның хайсы?

— Бейле дэл ахыры!-.. Хер ким өз деңи, душы, дилине, гылыгына дүшүшйэни билен тапышмалы ахьфы!

— Сен энтек дурубер. Сен буларың эне дилиниң хайсыдыгыны хем сайгарып билмерсиң.

— Вай, оглан! Сен муны нэхили эдэйдиң? Большевик болан инди хемме парсы болаймалымышмы?

— Дил билмезликден ме»-э янян. Сен хем көймэн дуран дэлсиң. Бабалы шцалла эли галам тутмага ярэндан орус мектебиңде гөрүиер.

Иван Тимофеевич оларың гүррүнлерине гозгалаң бермэн, чаларан муртларыны сыпап, кейпихон гулак асярды. Эмма оглы барасында гүррүң эденде, Артыгың йүреги роз1ганды. Айна, Шекер, Нурҗакан—«шмеси онын гезиниң оңине лелди... Айнаң, белки, узак гиҗелер гозине укьг гелйэн дэлдвр? Нурҗаханың гозйниң яшы, белки, ягыш болуш дамҗалаяндьф? Шекер доганының азарьюы чекип, белки, хорланандьф? Бабалы, белки, чырчыкландыр? Эзиз, белки, олары ызарлап тапандьф?..

Артык шол ойларда хопугып дем алды. Ол, чайыны чаласын овуртлап, Майса болар-болмаз совал берип, ички харасадыны дуйдурмазлыга чалышды. Эмма ол өзини хэзир от ичинде ялы сызды. Ол, хакыкатдав-да, от ичиндеди — өзиниң такдьфы, халкың гелҗеги барадакы отлы гөреш ичинде гайнаярды. Оның хачан доланып барҗагы, асыл, оның барып билҗеги-де мэлим дэлди. Еңиш газанып, шохратлы доланмак, нэхили белент арзувды!..

Артык, Анна Петровнаның хал-ахвалыны сорамага барярка, бирден даянды-да, Чернышовда» хайыш этди:

— Иван Тимофеевич, мен фронта гитсем, бу ерик долан-ып, я гелерин, я-да гелмен. Белки, сен маңа хэзир Амыдеряны гөркезерсиң.

Иван Тимофеевич оны Амыдеряның кенарына алып барды.

Амыдеряның аңырсына гөзъетмез меле сувы чайканяр-

ды. Оның үстинде гурулан, депеси айлав-айлав, эдил кеҗебе ялы демир көпри хин ялы гаралып гидйәрди, аңырсына гөз етмейэрди. Шол хинде Амыдеряның депесинден болса долы состав вазырдап гелйәрди. Көпри онда-да сарсмаярды. Оның ашагындакы хер бир белент сүтүни эдил өй чөкен ялыды. Оба араларындакы кичиҗик яплары көприлеринден йүкли эшек гечене сарсяныны ядына салан Артык хошаллык билея сесленди:

— Берекелла, сениң уссаңа!

Көприден гөзини үйтгетмейэн • Артык бирденкэ Черны-шова чиңерилди-де, ослагсыз совал берди:

— Иван, биз орус патышасындан яманльпсдан башга бир зат чыкмаз хасап эдйодик. Змма оның эдйэн бөйи-к ишлери бар экени. Демир ёл диермиң, ынха бу кепри диермиң?..

Артыгың нэме диймекчй боланыны анлан Иван Тимофеевич оңа гаршылык гөркезди:

— Муны рус патышасы салдымы нэме?

— Эйсем, ким?

— Рус алымлары, инженерлери, ишчилери салды.

—■ А олары окадан ким?

Иван Тимофеевич Артыгың эгнине элини гойды:

— Артык, сен энтек оңлы дүшүнеңогк: рус патышасы билен рус халиыньг бир аякдан сүрйэсиң. Бу квпрвнк салан, Түрвсменвстай чедшөринде-де 'медшиет дараггьтны гвгердип башлан рус патышасы дэл-де, рус халкы, рус халкынык ©ң сапдакы адамлары. Э ,гер руслар шу ери« гелмедик болсалар, онда бу көириивр, аз санльгшколлар, заводлар, шөкер медениөтлери-де болмазды, даз, белки, аламанчылык дөврмнде яшардыцыз. Белки, бу өрик иңлис калониячылары гелерди, бел-ки, сек хем шол агаларың гүнеш тарапындан гечил билмэн. ар-каң паланлы оларыц хаммаллыогыпы эдердиң... Озиниң •*бөйек* акыллы адамларының п-йхирине гошулан рус халкы—патышасыз, кавшгализмсиз, помещиюсиз, [1] байсьсз, адам адамының үстинде зулумсыз тэзе дурмушьхны[г].гурамак -айшды-«ы этди. Шоның үчин хем ол патышаны агдарьш урды. Ииди -болса оның бүтйн галындыларынъщ—яалкы хорлаяиларың, кесеки гүйжи' билен кейи чеимаге ввренлериң ооңына чыкмак сө©ешини алъсп баряр. Халк бэоябидини гөз өңинде тутян адалатлы болыпевик шртиясы, ояың бейик сердары Ленин шол мукаддес иигде халка ёлбашчылык эдйэр. Со®ет хвкүметиниң, ягны ишчи>-

дайхан хөкүметикин, шмедигини инди өзин. хем .билйэсщц. Ики йыл мундан озал сен Халназарың азабындан дынып билоең шатдың, инди болса сениң талабың хас гиңэп,. түримен халкының азатлыгы угрьгнда чальишярсың. Дутиманлары гутараньпмыздан соң болса, шу кви.рэ гараңдада совет халкынъпң хас үйпгешгигрэк гудрат дөредйэниш сен өз гөзиң бшен горерсиң!..

Артык ене көпрэ, ене бейик деря назар салды.

Амыдеряның гьфаларыкдан шахалар айрылып, Тежен дерясы ялы аран-аран арналар а®яр. Деряның йүданде елкенли гэмилвр, елкенсив гайыклар йүэйэр. Аргыкларыц хатары ялы мэкнет баржалар тиркешш барнр. Кенара гелии дирэн гамилерден енди гол ялы мэхнет балыклар дүшүрилйэр. Артьгың гозиниң етйэн ери лабик меле сува булашьит ятьф. Су€> лабырының кэбир айлава уран. ер» меснргэн эркек ялы лумбур-лумбур эсирейэр, ашагы ковүлен эрңеги оз демине дартьвп баряр. Кэбир агачлар дүйби-тойкары билен топуп, ел агдаран өй ялы, бащак эңгерилип гидйэр.

Сув яовеси билен пввни җошан Артьж, Чернышова совал берди:

— Иван Тимофөович! Бу сув ере-гөге сыгар ялы дэл ялы-ла! Бу ниреден гелип, нирэ щдйэ?

— Амыцеряның ёкарсы Памир дагларындан туруп, бир нэче җарлары өзине бирикдирйэр-де, Овганыстаның үстинден гечйэр. ,Ол'оз кенарыядакы Керки велаятыны, Бухара тоярагының бир нэче ерлерини, Чэрҗев үлкесини үпҗүнлэп, Дэнев, Дарганата үсти билен Хьвва, Дашховза, Гарагалпага сув берйэр. Ондан аңр.ык хем Арял деңзине барьш гуйяр.

— Арал?.. Ханы ол «Доймадыма» барып дөкүлйэмшл диййэлер-ле!

— Дагрьг. Арал деңзи, хакьгкатдан-да, доянок. Эгер дойян болса Амьгдеря бир эййэм бүтин түрюмен чолине яйнап гидерди.

Артык шол уМмасьгз сува ыхлас билен назар саландан ооң, Түркменистан' чолини геа оңине гетирди. ‘Онда миллион десяггин гэзел тоатрак асьфлардан бэри сув гормэн, күпүрсэп ятьф. Кесеаркачдан, Копетдаг этеклеринден шьфлап акян овунҗак сувларың үстинде йылсайын олүшик боляр, ган аюяр. Дайхан сув угръщда нэкили азап чекйэ-р. Гарагум 'чвЛлериние тешяе маллар гуйы үстинде гьфльвм бсрйэр. Хатда ёлагчылардан бир нэчеле-

ри томсын гызгын гүнлеринде, сувсуз чөллерде агызла-1 ры кшэп, богаЗлары гурап, гатая галярлар. Эавма Амы-‘ деря икин эрң.егини ялап, ювдуп, уинсыз ат ялы «Дой-: мадьма» бакая екҗе лөтерйэр. Гозел деря «Доймадыпа»,] бакан акмаⁿн, Мара, Теокене, Ахал чоллерине бакан. акса[1]' болмаямы? Шонда дайхан сувсузльж, гураклык 'белаоы-на дучар болмазды! Бол сугв бшюн <бол ер таиьшгса, үлке гүлзара айланарды!..

Артык Амьвдеряны кераматлы, оның сувыны болса җана дерман хас-ап эдйэрди. Ол шоның үчиими я өз йү-регинвң арзувына гөрэм»: гойэ оның хайышыны зпгипҗек[1] ялы Амьщеря йүз тутды:

— Эй, гөзиңе совейии г&зел деря! Сен бейле бире-химликден эл чек! Бшиң чөллеримизе реяимлв иазары- ’ ңы айла! Шол тарапда мүңлөр,че дайхан саңа гаран. ча-га гуш ялы агзыны ачып отыр, олар сен® шатлык *билен* :| гаршылар лар! Сен олара эне дерегини тут. Сен оларын ч хер.хайсына бир чомче сувыны мызайыг эиме! Халкүчин сен Лукман хеким бол! Эй, гурбаның болайын эзиз дери! Сен бизе бакан гүлер йүзиңи өвүр — гой, гөзел сэхра гүллесин!..

Иван Тимофеевич Артыгың огланыңкы ялы энайы зарыны эшиденде йылгырды, Артыга назар салды. Оның йүзинде, хакьжа-одан-да, ялбарыҗы, баш эгажда чыплакай бир оыпат гөрди. 'Оның бир нокацдан үйтгейлейэн гара гсзлсри. керсеⁿнли гатыга назар эден етиминңки ялы я-да яңы яссыкдан гальш, иймигги олтаелип берилйан сырка-выңкы ялы ‘булдураяр, додаклары болса еңсесине чалы-нан чаганжы ялы кемшерйэр. Артьгың шол -болуп дуру-шына Иван Тимофееешиң реими инди, аның гам көлине батмагыны ислемэн, эгнине элини гойды-да, ене йьшгьгр-ды. Эмяма Чернышовың хэзирки йылгьфышы Артьга ёкуш дегди, киная билен сорады:

— Ер-и, Иван, нэмэ гүлйэсиоң? ■

Чернышов Артыгың ероиз налышына йылгыряныны мэлим этди:

■— Артык, сениң нальшыңы эшидер ялы, Амыдеряның гулагы ёк ахьгры!

Артык Амыдерядан бөлүнип барян ик® саны җараяа элини салгады:

— Булар нэме? Гулак дэлми?

— Артык, сен мениң совалыма җогап бер: ере тохум

ешмэн, сүрмэн, йөнекей «Галла бер» диенин. билен, ер салла берерлм»?

Артык она җогап тагамадьг. Чернышснв довам этди:

— Амыдеряны Түркменистай чөлине яйратмак үч»н, өкине бент баомалы, ислэн ушрыца гөнүгип гидер ялы, нобурлар гаэмалы.

— Он.а кймйн, гүйҗи етҗек?

— Ооиет хөкүметинищш етер.

— Яман аңсат' боля-ла!.. Сенин хем Амыдеря бент басҗак дийишин, — мениң оңа ялбарышым ялымыкан өйдйэн.

— Сен захмет чекйэн ериедел хасьъл аляэмың?

— Сувы етсе алян.

— Сувыны етирмек үчин — зэммет чекмек герек.

• — Мениң гүйҗиме битҗегини билоем, мениң зэ»метимиң нетаҗөсинде Амыдеря бизе бака:н 'йүаини өвүрҗегини анласам мен өмрим 'байы, тэ ахыркы дөмиме ченл» пшиими элимден ташл.амаздым. Арман, мениң гүйҗим Амьвдеряны совардан аогын.

— Совет тшр агында сениң ялы миллион зэзометкеш бар. Юртда паражатлык эмеле гел'ое, ыктысат, техниха өссе, Амыдеряның сувыны бие ялбарып алман, гаңрыш аларыс. Мен сени ынандырян: Теҗен чөлинде Амыгдаряның акар сувындан хут сен езиң атыңы якарсың!..

— Кэшки!..

Артьж ягшы виет—1ярым дөвлет хасап эдип, Амыдеря элини, йүзини ювды. Ондан соң, етим огланың окарасына какылҗак аша гвз гездириши ялы, деряньиң лэбик сувына өне бир гезек вабоевүрлик билен гөз геэдирди.

Он единщи баш

Эзиз ики аялының үстине үчүнҗисини альвп, өз өйинде кейп чөкйорди. Эмма оның кеӊии узага чекмеди: думльг-душдан оның даигы габалап башлады. Теҗен- шэхеринде гьфылан адамларың меселөсини гозгадылар. Оның Маве-чэчедэки векиливи шол ишде айплап тутдылар, оның өзиниң-де ашагындан сув гойбердилер. Оның фронтдакы нөкерлерини болса итден хор сакладылар: олара не гейим бердилер, не айлыкларыңы төледилер, не-де иймигглерине оеретдилер. Гыөылхандан гүнсайын айылганч хатлар гелйэр. Ораз сердар — Эзизиң өзи гелмесе, өңки аланларына хасап бермесе, бир көпүк хем пул бер-

жек дэл—диййэр. Эзиеин. өзиниң фронта гитмеги болса хатарлы...

Эзвзиң а-клардан гөвии дөвүлди: мүмкинлик дөрэн гүңинде, оларың оз бамыны ийжеклерини андады. Ол агыр оя ·чүменде, Тйг Җонс оньщ гозиниң өңйндс гелап даянды... Ятшы, Фунтииов мениң башымы ийжек экенж Ораз оердар өзиниң дшүк д&риши ялы, менден хем донжвк экени,— ханы, иңлислере нэме болуидьф? Ханы, Тиг ҖонСыц вадасы?

Иңлис вада-сындан, Тиг Җонс х«л-ешндон акмак ханың хабары ёкды. Оның &з иши |биггенден соң, хич бир галтамланы ядына салмаҗагыны, салса — ёк этмек үчии салҗагыньг билмейэрди. Тиг Җонс, Эзизе этдирҗогини эййэм этдирип, ондан алҗагыны эййэм алыпды, онын ининимбойыны олчапди, индики тупҗак орныны деңлэпди... Җүнейт ханың гөркезилен мөхлетде Амыдеря коприсине хүҗүм этмэн, дүрли бахана билен хүҗүм ваггыны гиҗикдире>нини — 'интервентлер, эсасан, Эзизден- горйэрдилер. Артьгың сотнясы Гызыл Гошуна гечендем соң, Эзиеде онды гуйч галманыныолар аңлапдылар. Хеммеден яманы хем халк арасында интервенция гаршы яман пикир дөрейэрди: Теҗен ханЬшың газабыны, илаты аяк астын-а салмагыны иңлислерден горйэрдилер. Ашгабат иоичилери' оны ачык айдып, мүмкинлик дорэн өринде: «Ек болсын интервсмция» дийип гьгырярдылар.

Интервенцин — хайеы бир ёл; билен хем болса, оз ганлы ызыны кдамак герекди. Ол-ар өз хил-елериниң үстини ортмек үчин, йыртыҗы хан хасаи дэл, герек болса, Ораз сердардан-да гечмэге тайывдылар. Эзивиң үстине аклары, Ораз сердары күшгүрен-де Тиг Җонсың мгаосаясыды. Олар инди — я- ха ене бир ватты гез еңииде тутуп, Эзизи гивлин бир ёл билен Хиндистана бакан алып гачмалыдылар, я-да езлери арада горүнмэн, акларың үсти билен оның ёгьтна квймелидишер. Маллесо» миссиясы шоньщ икисиңиң хе1м чзр-есини горйэрди. Эмма 'биринҗэ гаранда, икинҗиниң амала ашырылмагы олар үчин п-айҗальгракды: Эзиэиң гызан базарда дерек тутҗак гьгммат-баха даш дэлдигини олар эййэм анлапдылар.

Эзиз инди нэтм-елиди?.. «Хэзир оның бияен маслахатлашар ялы, Тиг Җонс ниреде? Белки хем ол —Машатда, генерал Маллеооның яныпдадыр?.. Акларың менин. үсгиме хүҗүм эдш башланларыцдан инлислериң хабарлары ёкмыка?.. Белки, олар бизиң өз арамызда ганҗарышма-

гымыздан, бириьбиримизи ийам^л^өгимизден бэхбит араяндырлар?;.» Эзяөин, ягдайы Ойландыгына-да агралды: оны маогаралап, (гүйҗини бөлүп гтиден Артыын, хем бирденкэ > үстане докүлмеги мүмкинди. Келхан хом инди онъщ са- :ына горэ бокҗеклэнок. Җүнейт хан узакда боланы үчин, шадан хем хэзир хайьф ёк. Бухара-да Җүнейт хандан икын дэл. Эйран касап дэл, Овганыстандан хем хэзир бу- лут якын...

Шол атр о^л^йлар Эзизи дерлетии, учурьш' гаадан эңип 'барян ялы хшукдьгрды. Аягының аюты шрй атып барян. ханың оңиаде довуллы вака сагатсайыа гызьвп гитди. Шол вакалар дагдан ин.ен сил ялы, оны-да йүзвкин; угрына- вдирдедии алып 'баярлар. Сува аканын. уҗыгасыз топалага-да япыпышы ялы, ол бүтид тавереге өзини урса-да, япышалга тапмады. Ол хэзир фронтада гитмек 'мүмкин дэл дийии дүшүнди. Шоның билен биле, озшиң гүйчден дүшенинв боюн аласы хеМ' гелмедщ. Ол Ораз сердарың үстине оз шмекчиси Тэчлга дил^А^мажы иберип, оңа; шейле хёкүм берди[1]:

— Сен оңа бар)анщ.а айт: згер. сев баран бадыңа, мениң җипитлеримиң- айлыкларыньг бермесе, оларьг иймитден, гейамден кемсвз үгажүнлемесе, онда мен-өз. атлыларьшы деррев ьгвына алып гайдарьгн: Сен оңа шуны хем айт: мен ондан соң ф.роиты Мары билен Теҗен арасында гурарын!..

Эзиз, *Тэчлв* дилмаҗы фронта униградандан соң, оньгң үстине Җүне-йт хаяьщ адамлары билен. биле ики саны түра<. офицори- гелди. Оларың дашкы гейимлер.и түримен гейими болса-да, сьшатлары түркмене чалым зтмейэрди: бири сары муртлы,. мавъг гозли болса, бейлекиң түңңв бурн-ыиьщ үстинден дьшувсыз чвңерилйэн гозлериНиң хич бир реңки'-де ёкды. Олар җахан. урушы ваггында рүс гошуньгна есир дүшүи, революциядан соң бошан офңцерлерди. Олары Кэвим' бег диен адам иберипд».

Эзиз Овганъгстанда боланда, КэзиМ' бе)г билен чала танышывды. Кэз®м бег шол .ваггда Түркийэиин Овганыставдакы илчиканаеыныц җогапкор э.мелдарыды. Түркийэниң овдэа хвкүмети чалъгшандаи ооң, Овгаиысганы терк эдип, Түр^л^күстана гечипди. Ол тежрибели дипломат болуот, хайсы бир ёл билен хам болса хэзирки Я1гдайдан пейдаланмагы гоз өңинде тутярды. Ол бүтин Руссия аяк үстине галан вагтда, инлислериң Түркүстаньг зелэп билҗеклерине шүб.хеленйэ-рд1И', шон-ың билен бир вагтда, Со-

вет хэадамиешниң беркара.р болҗагы-на, асыл, ыпанмаярды. Шоның *үчш хем* Кэзим *б&г ыслам* ады билей Туркустан мусулм анл арьгны аяк үстине галдырмак, Түрасүстанда паятүркиом нагхалъшы отуртмак, нетиҗеде, Түркие давлетине гарашлы уллакан мусулман доовлетиди гурамак күйдане дүшүвди.

Шоныц билен бир вагтда, инлис разведкаоы Түркүстан мусулманларывың дин дамарларыны тозгап, Түркүставда Сснвет хэквмиетше гаршы руханылары аляк үстине галдырьшды. Руканыларың болышввиклере ларшы болан вагыз-«есихатлары Ф&ргана олбластында, башга-да бир нэче ерлерде Совет хакимиетинид дикёл1мегине адаггдандашары паогел берйэрди. Шол агитацияда Кэзим бег-де инлис разведкасыны голлаярды. Эйсем-де болса, дуры еувы буланык хасат эдйэн инлие разведкасы түрк дипломатьпныц шол дуйгыдашлыгына мүңкүрди: түрк дипломатларьиның Кавкавда-да, Түркүставда-да, бүтин мүмкин болан ерлерде пантүркиэм токумыны оепйэнлерини ягшы (билйэрди. Шоның үчин олар Кэзим боги, бир яндан, оз адамлары хөимүнде улансалар, икинҗи яндан, ол ниреде 'болюа, вирэ • барса, нирэ деми етсе, оның бүтин гадамыны энигине-шэнигане ченли дерңойэрдилер.

Кэзим 'бег Бухара эмириниң бир нэче 1гү« хорматлът мыкманы болуп, Оовегг хэкимйетане гаршы оны өңкиденде бетер ожүкдирипди. Ол Түркмйэ гарашлы Түркүстан дввлетини гурамак ниеюни Бухара эмирине дуйдурмасада, Түрмие, Эйран, Оиганыстан давлетлериниң, Хыва, Бухара эмирлерииин, тэзеден гуралмагы гөз өнинде тутулян Кавказ, Түркүстан хаялыкларының агзьпбир яран болуп, овнук-ушак душман дэл-де, бүтин дүнйэни еарсдырып билҗеклери ‘барада болсады экипди. Шол агзыбйр яранлык үчин Букара эмириниң хер хили мынлыга дөемегини, герек еринде гурбан 'бермегини ьвслам адьпндан, алла адындан талап эдипди. Амыдоря кенары билен Даииховза 'баран Кэзим бөг Җүнейт ханы-да шол пикире өнддади. Җүнейт ханьщ адамларына гошуп, Эзизе бакан ики саиы түрк офшцерини иберен-де шолды.

Кэзим бегиң шол херекетлердаи, шол шетлерини, нирэ нэхили адамлар' иберениня иилис разведкасы эййэм айнада герен ялы билйэрди, шоньщ гаршысьша-да иңлис диплом атижьгн а лайыклы гизлин *чәре* горйзрди. Шдаьщ ялы чэрелериң кэбири хатда оньщ четҗагазьшы-да сызмаян *аклар* шта/быны довуиа салярды.

ЭзизинКэ түрк офидерлери -гел-ен гижесинин, **эртир** к давдан, Эзизиң Тежен шэхеринде дурян арагатнашык начальнишнден йврите чаиар гелдип мэлим этщи:

— Саралт үсгг» билен гечен бир бөл-ек ;-гатьфлы, пулөмётлы оагая отряды Төжен шокеринйң енюесинден гечнп, Ба1бадайхана бака-н йүзленипдвр. Оларың нирэ барянлары, наме ниетлеринин бары м-элим дэл. Фронт ком-андующис® Ораз сердар шол отрады барламагы, оларьв хич яна гойбөрмэн оакламагьг Эзиз хана хо-кү-м эдйэр.

Эз-вз ир билен шоларың гаршыоына адам гендермекчи болуп' дурка, он-ың үстине ызы ики нокерли Абдыхеримхаи гепди. Ол Эзиз билен доган хоюмүнде горүшд». Оның башында галдалы гота-злы оелле, эгнинде сигаи гошувьгаың эоба-бы хем овган офицериниң чини бар.

■ Эзиз, Абдыкеримханы х-ормат билен гаршыландав соң, оңа (геңйрргемвк билен гарады. Артьж Абдькеримхана ики геэек миеооер гелөн болеа, Эзив оны шол еке гевек душушьЕщцган соң гормэнди. Ол Артыгың жигидинден гачанда, Эзизиң жиштлерине овини танатман^, оның яздына гелмэн гидшщи, Артьгың йнл-ис адамюыньг өлдүр1Мек!чи11бола1НЫ1Н)ы Эзиэе акларың үсти бишен х-абар етирипди. Абдык-ермкан Эзизиң ондини габатлап, оның. сорагьгндан озал маглумат берди:

— Мен- гечен йыл сониң янындан гайдьяп барамда, мениң битирен шп-име баха берип, овган: ханы маңа оф ч>-цер чининв дакды. Ынха гөр-йэоиң, мен *хэ&щ* оиган? гошунының офицери.

— Г елиш нireден?

— Онган-ы-стандан.

— Барыш нирэ?

— Оңи билен оенйң яныңа, ондан соң Жүн-ейт ханыңка.

— Хэзир уруш вагты. Сен меныпөвиклерден, иңлислерд-ен хшатьвр эдеңонмы?

— Мениң янымда ок-етрагы үпжүн ‘бир йүз нөюерим: бар. Мөн 'бит-арат дөвлегиң -адамоы. Хич бир- дввлетиң -маңа дагмэге ьигтыиры ок. Мен хич бир хекүмегрден этияч хем эдемок.

— Даииховвa нэме үчин барясың?

— Жүнейт хава говшурмалы д*ийит, овган ханының маңа берен бир сандъпгы бар. Оның ичинде нэмё барыньв м-ен хөм бил-емок, сен хем билеңок. Оны Жүнейт хандак *башга,* хич кимиң ачдмага хакы ёк.

— Сен», белки, Жун-өйт хана етирмезлер?

— Менад барышьш' газлин дэл. Мен гачгак хем дэл. Гайтавул бермөк ниетим хем ак. Овга-ныстан ‘билен арасыны позмакдан чекинмэн,. хайсы хөкүмет мени тупмак •йсле!се тутсын! Мен тайын.

Абдыкеримкан ©зиниң досты хөм. Овганыстан адамсы, хем Җүнейяхана бараны үчин, Ээиз Ораз сердарын хекүмими ерйне етирмекден, оны. тутм'а.кдан' боюн толгады. Ол дивд өзине шейле буйрук боланыны. оңа дуйдурды. Абдыкеримхан оңа ачык йэлим этди:

— Эзиз хан, икимиз нэче дост болсак-да, сениң хыҗалат астыада галмагыңа мен раэы дэл. Ислесең, ынка мен, шу ерден үч-дөрт вёрстлыкда-да мениң нокерлерим бар: тут-да, штаба бер!

— Абдыкеримкан, мен мёныпевиклерден хем печерйн, Ораз еердардан хем гечерин, эммя сенден, -Оиганыста-ндан геч^л^мен. Сенв мен тутпман, ондан сен аркайын. бол. йене всли. оени Җүнойт хана етирмезлер.

— Эзизхан, мен ене гайталап айдян: мен битарал девлетиң ада^л^мсы. Маңа дешэге, мениң алып барян санг дыгымы ач1мага—,хич бир девлетиң ыгтьшры ёк... Хава, ёлагчы — ёлда герек. Җүнейт хана язҗак хатың, маңа дилден табшьфҗак задың болса., бир аз гысса-н. Мен' хэзир миграмалы.

Эзизиң бейнисинде оңа мэлим эдерлик тайын җогабы •ёкдЫ. Ол евиниң агьф ягдайыва, еңии ойларыны оңа мэлим эдендея соң, дүнйэ ягдайындан хабарльг адамдан- — Абдьжеримхандан овган хекүметиииң гурбыны, аклар билен, инлислер билен, болышевиклер билен арагатнашыгыиьщ нэкилвдигини оорады. Абдыкерамкан овган ха.ны•ның Букара эмири билен агыз бирикдирйэнчни мэлим этди, Совет хекүметине бакан векил иберенини, якын •вагтда иңлиелере гаршы уруш ачи<.агы1ны-да дуйдурып тойды. Оз пикири билен башагай Эзиз о«ың гарашыңдакы, созлериндэки хилелере үнс бермеди. Абдьжершхан оңа о«ы өзиниң доганы хасаю эдйани, оңа халыс йүрекден ынаняны үчин, шол оезлери айданьгны, ёгсам довлет сьфыны ачмага ыгтьиярының ёгын-ыьда дуйдурды.

Дүнйэде эмеле .гелйэн вакалара гиң дүшүнип билмейэн Эзиз ез достына: «Җүнейт хан, оөниң пикириң намеде болса — мениңки хем шонда» диен м.азмунда гьюгаҗык хат яздьфып, Абдыкеримканың гольгна берди. Эмма озиниңкиде түрк офицерлериниң барыны оңа дуйдур-

мады. Разведчигиң ер астындакы йыланчыры сайгар*ян* йити .гөзлери Эзизиң өтев йылкы Эзиз дэлдигини, онының кыда хэзириң өзинде-де түрк оф-иңерлериниң барыны сайгарды. Разведчигиң янгаиҗьгында шол офицерлериң диңе бир атлары дэл, суратлары:-да барды, оларын Кээим бевден Эзизе хат гетиренлери-де мэливди. Эмм а оның мазмуны анык болм-аны үчин, шокы кемсив дерңемвк, Эзизиң оңа кэхили хеңден гапяныны билмек зерурды. Эйсем-де болса, Абдыкеримхан оз анлан ягдайыны Эзизе дуйдурман, нэме нвеггиниң барыны билдирмэн, оның аныгына ешмак үчин башга хили чэре гөрди. Оның шол гөрен чэресиэдең-де Эзизиң хабарьг болмады.

Абдыкеримхан уграндан ооң, Хоҗамз атльг бир хывалы Эзизиңкэ гелди. Ол озини Хыва торелеринден бириниң оглы дийип горкезди. Хываның сощкы хэкими Эсфендияр хандан гачыл, үч йыл Овганыстанда яшаныяы, Эсф&ндияр ханың өлдүриленини эшидип, Абдыкеримханың нөкерлериниң араеы билен Хыеа баретныны, эмма оларың оны ёлда хорлаиларыны, олардан гачьгп галмага межбур ,болаяын-ьл ,мэлим эдип, Эзизиң оны башга бир кервене шшуп, Хыва уграшагыны жайьш этди.

Хоҗанзың асер оюнчы п&злери үнжили яльг алакжады, инчемш акҗа бармакларьг чювлы сарьг саигалыны дынувсыз сыиалады. Ол Эзизе, хер бир гөрен адамеьша, Агаландакы некерлере, тамлара, өйлере, оларың тэвереклериндэки оҗаклара, ат ятакларына ченли хыр-ыдар гез билен серетди. Оның шол болушыны гөрөн есер бир ада1м болса: «Хожаяз, сен хайеы довлетиң җанеыввы?» дийип оорарды. Эмма ■ оз аладасы өзиие етик Эзизиң оның ялы затгавнине 'гелмеди. Шейле-деболса, олоның шол болушыны, эңегине җаң дакыдан ялы оощсуз сакьфдашыны халамады. Ол ©з гүррүңинде хер бир задың башыпы агьфтмак билен Эзшден оөз алмага, оның дүйп яиетиниң нэ!ме1дедигини билмэге чалышян ялыды. Ол •езданиң ховесҗең гозлери билен .яятык та)мларың ичиндэкиле|ри-де оайгармага, бүтин Ашалаң адаеының картасыны чеимэге сьшаняна меңзейэрди.'

Эзиз, Хоҗаиз-ын; ооңсуз сакьфдысьшдан сьтьт, арада бир аз бөишеңлик тапанда, Кэзим беган хатыны гайталап окатды.

Бир яндан, акларың Теҗен ханьшың башыны иймаге чалышмаклары, икинҗи яндан, Абдыкеримханың түркмен ханларывы Овганыстана өндемеги, үчүнҗи тайдан,

түрк офицерлөринин. доще бир түркмөни хем дэл-де, бүшя Түркүстаны Түркийэ шшмага ымтылмаклары — Эзшин. 'башъшы айл адоы. Ол өңки ойларьвны ене бир гезек башындаи гелирди, Кэвим бегин. хаты барада пикирленди, амма чозен дувүни, гелен нетиҗесш йолман, меселэнин дүйбинв айгыт этмеги Җүнейт хана табшырды. Ол Кэзим |бегшц, хатына, Түркнйэ йыкгын эдйэ-н ялы дуйса-да, хэзирликче оның үчин интервенция демир гала болуи даянды.

Дииин» кирейине ала-н ялы Хожаяз Эзиви аркамын 'ойламага, түрк офиадерлори билен асуда сөвлешмэге-де мүмкинлик берлмеди. Эзиз ондан нэче гачоа, ол оны гөзледи, түрк офицерлери бидаен оөзлешип отьфка, үстлерине-де 'бардьг, кейп өдип элини чарцды:

— Хей, берекелла, Ээиз хан!.. Түвелеме, сениң дабараң даг ашъшдыр!.. Мениң .гввниме (болмаса, бу мьюаман,-лар түрк болара чемели. Түюелеме, түвелвме! Өрэнгшы!

Эзиз он.а:

— Сени эртирки керчвене' гошуи, Хыва хөкман иберерин!—дийип башыпдан оовҗак болса-да, Хожаяз йүз дүрли бахана билен оны бизар-иетеңе гетирди. Мыкман бюланы үчгин ол оңа артыимач оөз хем а1йдып бил1мөд®. Иң соңьгнда: «Адамдан хем ‘бейле йкгренҗи сиңек эмеле гел-ер экен» дийип, оны кемлси® йипренди... •

Эзиэ алҗъгр анңыпьвк лайына гарк болуп отьирка, шэхердэки арагатнашык начальнигинден ене тэзе хабар гедци:

— Җүнейт хана бакан гидев оиганлары тутуп, ьгзын.а алыи гайтмлак үчин йөрите эшелон билен штабдан ики йүв атлы. гелди. Олар хэзир сизиң үстиңизе бакан уграярлар...

Эзиз гыосанды: оның сойгили досты Аби.ыкер®мкая хонп астьшда гальш ■ баряр. Ол акларыц, белки, инлислериң гюлына дүшҗек. Оньщ үстине-ще, хас ям-аны — Җүнейт хана язан хаты оларыц голына гечҗөк. Аклар штабынын хем инлис командованиесинид янында оның ички йүзи бүтинлейвн лаш болҗак... Эзив узак ойламага-да вагт тапман, Абдьжеримхана бакан атлы чапдырды, оңа мэлим этмэге дилден табшьфык берди: «Абдыкеримхан, аклар сени тутмага барярл-ар. Ахмал болма! Мониң Җүнойт хана язан хатьвм оларын, голына душмез ялы, ызын.а доландырып бермегиңи сораян».

•Инлис командова«ие)си.н»н талабына гөрэ, фронтдан

эшелон билен гавдан ики йүз атлы Агалада телди. Эзаз, Абдыкеримхана нбөрен атлысы баръш етйэнчэ, берен хаты ызына дюланыи гайдьш гелиячэ, атлылары хеззет-хоримат бакаиасы! бишен гүймемек иследи. Ёкардан берилен буйрук гүйчли хем гыюсаглы болмагыиа гөрэ, атлылар гарбанмага махетдел ёла дүщддоер. Атлыларын арасында Марыиың мешкур байларындан, ханларындан хе.м барды. Шол атлылар (билен гишмвк Эзизин өзине-де «буйрук болса, ол билим агыря баканасы билен гитмэн, атлыларыны -гошуп гойбөрди.

Мары 'атлылары геленд-е-де, гаденде-де Хоисаяз Эзизи> отурмага, турмага гаймады:

— Да-ат! Абдыкеримкан доланьш гелсе, мени тутарлар. Ол мени хаиман алдүрер! — дайиш надаралык этди. Эзизин. ол вагг дерди өзине етикди: бир яндан, түрк офицерлернни гизлемелиди, икинҗи яндан, Абдыкеримкэны тутм1ансың, оныя. билен меслекдөш экениң дийип, шылтак йүклеимез ялы өңиниен тайынльвк гормелиди.

Онъщ Абдыкеримканың ывьшдан №ндерен атлысы гайдыи гелди. Абдыкервмкан оңа табшьфышдьф: «Эзиз хан, -менден аркайын бюл. Мен кич бир девлетиң адамсындан чекинемок. Меии нирэ экитселер—мен бар. Мана хич ерден зшал етмез, йане гуры өзлервн» маагараланлары, тэзе бир душмав газананлары галар».

Ол хич 'бир затдан чекивмэн, Эвизиң Җүнейде яаан хатыпы ывына гайтарыидыр. Онын, букҗасы ачылмандыр. Шол хаты язаН' имүрзе оңа сиңе середенде, онын бир хили реңкиниң өчүкдигини' сайгарды. П1ейл1е-де болса, оларың гөвниде хич бир зат гелмеди.

Апшам «ңрик гараланда, Абдыкеримханы бүтин нөкерлери 'билен Агалаңа альш гелдилер. Ол Овганыстандан гелдим дийюе-де, оларың гатырлары ытыгоам:анды, гайгга, узак ёл йөремедик, ёрулмадык гатьфлар бири-бири билон чьгнтыклаш[л]ярдылар, хынчпьфышярдылар, депишйэрдилер. Оларың үстлериндэки яулемётларьгны, окярагларыньг дүпгүрйэн эсгерлериң гейимлери ошганьщкьг болса-да, диллери Эзиз-иң Овгаясганда гулагы ганышан лароы дили болман, башга бир дилде вадырдааняр-дылар. Оларың гатырлары хем оның Овганьютанда гөрен гатьфларьгадаИ' иримчик... Гатырлардан бири бир затдан үркүга бүкүрди урды, оиың үстиядэки баглары чөзүлен пулемёт агдарылыга гиггди. Абдыкеримхан нөке-

ри гэмчы астыиа алды. Нөкериң тейимли ерлери таңка ялы чингип, яланач боюнларыадан ган авды. Абдыкеримхан оңа шол варра-авлхрра дил билен ям-а-н совди.. Эмма некер сесини чыкармады, диңе Абдыкерамкана-йигренж» гез билен шарад-ы. Оньщ шол гарашъщда: «Хий, бизиң миллетимизе иңлис зулмындая сышмак бармыкан» диен дүшүнже гөрүнди. Эзйв Жүнейт хандан таглыим алса-да, герекли еринде озини рехимсиз санаса-да, Абдыкеримханың некерини урушыадан хайыкды.

Хожаязың «адаралыгына, асылыл агламагына гараман, еке гүниң ичинде о-ндан халыс безени үчин Абдыкервмханың янына идирдедип элтдиреи Эзмз:

— Сенин. адамларындан 1бири гачъип галыпдыр, ал,. эелик эт!—дийгап' табшырды.

Абдьвкөримкан оны гач-ыраныцы мәлим эдип, оңа «темми бермеги» икинжи бир вагта галдырды.

Өзиниң хекүм сүрйэн еринде оны тутуп алып гитМшлерине чэре таимадык Эзиз оз достьщдан узур етүнди. Абдыкеримхан оның үчин бирҗик хем дарыиман, ез достыпы рахатландьфмага чалышды:

— Мениң хич ерде дырнагымы хем кесмезлер. Мей-« диңе бэш гүн гиҗикдиренлери, озлерине душман газананлары галар. Аңьфоы бир хептеден мен ене доланарын.

Хожаязыц топлан маглуматы Абдыкервмханы, белки, канагатла’н.дырандьф. Эйсем-де бол1са, Эзие ханы гиөлив альвпи гачмак ниегги пуж*а чыкды: штабдан гелен отряд хем шол ерде болуп, шахөре бакан эртир оның өзи билен бише гишҗекди. Кимден етеии дуюлмаз ялы, Эзизи. ер астына дуламак хьиялы хөм 'баша бармады. Штабдав отряд йберилмагини ялңыш хасап эдип, ол өз янындан разч&едка начальнигине игенди.

Эзиз бол!са .Абдьжеримкаиы бүтии нөкерлери билен Гоксүйри дуралгасындан дүшүрии гойбереңлеринден, оның оз жанына каст этмаге чалыпяныңдан, түрк офицерлерини барламак үчин Хожаязы оның йерите галдырьвп гиденинден хабары болман, достының халыны гайгьфмак билен укьиоыз ятды.

Штабдан гелен отряд Абдыкер имханы оның эртесв> гүн Тежен шахерине алы!п барьш. эхли нөкерлерини эшелона жайлап, Ашгабада бакан гөндерди. Абдьжеримхаяың нөкөрлериниң инлис гошунында ов болүмлерине го-

шулып, оның өзинин. Ашгабатда «Гранд-Отель» мыхманханасына барып дүшениндөн — штабдан гелен отрядыцда, асыл, аклар штабыныц взвниң-де хабары ёкды.

Он секизинщи баш

Артыыц аклар фрюнтындакы җигитлере яза» хатлары — түрюмей җигитлеринид урушыҗылык рукыны' дүигүрди. Урушдал оларыц ивписиюин. гөвүнлери совады. Җигитлер 'инд® разоедка г.иденл!ервнде, хөмишекилери: ялы кемсиз аныкламак, барлаадак үчин гиггмэн, гуллук. везииелеринден боюн гачырямларыпы билдирмезлик үчвн йонеке1й барыи гайгмага гиггдилер.

Щол ягдай Артыгын, атлылар:ына-да мэлим болды.

-Артык билен Тыгаенко шол пурсатдан кемсиз :пейдаланэдак зөрурды. Командвр билен комиссарын. макуллламагын.а хем оларың та!б‘шы|рыгы‘на гөрэ, Ашьф шол вагтда ховплы .бир ише баш гощды: А'Клар фролтьины барлаге гайтмага йүзленди...

Ашыр оз атлыларыны ывына гайтарып, Гурбангала дур алгаеының демиргазык-гүнбатарынд акы урпакл ар - да еке өзи галанда, даңын. дүйби хениз саз бермэнди. Дүнье дымирды. Сахериң тэмиз хйваеы җаңа якымлье сывылярды. Аш-ырың эпнвнде түпеңи болман, бишинде диңе сагаанчасы · барды. Думлы-душ гум-гуклукды. йылдыз яггысына кэ ерде сүм1сүнип йорен тилкиниң. сүмекли гуйр^угы. кэте-де узьгн гулакларыны яиьфьш бокҗеклэш барян товшаның акҗа бутлары сайгарылстрды. Демир ёл узак гүнортада боланы үч^лин, ондакьг херекег сайгарылмаярды, диңе ченданара лрожекторың узы« днли ялманьт сүйнйэрди-де, ене деррев сөнүп гал-ярды. Ашыра дилоиз, агывсыз, айылганч гүң горкы гуҗак ачярды. Ол өзини учурым гаяң кенарында сызярды, гайдып Артыгы, Алёшаны гөр|үп бшгҗеги-де мэлим дэлди. Змма совет разведчигияи *хт* бир хове довула салм-аярды. Ашьф оз барян чшиниң җемендөсиз дэлдигини билйэ-рди: Ныязбегиң, Эзш ханың разведка гайдан атлылары шол чөл билен херекет эдйэрд». Ашьфың максады — шолардан бирине миеюсер гелмөвдөди.

Арадан кэн салъвм геч^лмэнкэ 'бол^лса, Байрамалың гүнд-огарындан — Гэвүргала тарапдан бир топарчак атлы гелйэнини сайгарды. Оларың атларының бурНьтың пар-

рылдьгсы, тснйнажларыпың гүпүрДиси-Де эшидилди. Ашыр'| шоларьг габатлап, чалаеын әдим урды. ■ 1]

Еке ииялданың өзлервне бакан хасанаклап гелмаги[1],! атлылары горкуэмады.| Оларъщ өңтшдакн дазоры диңе: 1

— Элиңи галдыр! — дийип хөкүм этди. 1,

Хөкүме илгезик амал эден Ашьф ики элини бирден галдырды.

Атлыларың Кеяханың оотняюыидандыгы мәлим бол- 1 ды. Онъщ начальниги иотемик муртлы, кичиҗик йити гөзли, уоын ш-инңил йигитди. Ашыр оны танады. Онын ады башга болса-да, өз (бойына лайыклы — Оокаррак л-камы барды. Сокаррак хем, байлеки он ики атлының хич бири хөм Ашьфы танамады.

Атдан дүшүи, узын тагашымсьгз бармаклары билен Ашьгры.ң эщегини ёкаррак галдыран Оокаррак оңа иигин чиңершди-де, ооввал берди:

— Ер-ов, халыпа, нирeден .гелйасиң?

— Гызыл Гошундан.

Сокаррагыц кичиждк гөзлери ханасындан чьгкайна гелди:

— Большевиклерден?

— Хава.

— Нэме үчин гайТдың?

— Г ачъвп гайтдым.

— Г алат айдярюың?

— Ынанмаҗак божаң, сорап нэтҗек?

— Белки, җансызеың?

— Җанеыз болсам, мен> сизе 'бакан ылгармыдьим, гайта, гачмазмыдъгм, 'гжзлевмезмядим?

— Ери, ери,- догрыңдан гел!

— Мен 'болышееиге гуллук эденимден, Эзив ханың түрмесинде .ятанымы ибалы гордим. Мениң оезиме ынам этмесең, сорап дурмаң лойдасы ёк: штабьгңыза ибор, той барлаоыялар. Ек, оны хом этмэн, шу ерде чишлөрин дийсең — ьгнх'а мен. Мен дөнүкликде* олмэн, оз доганла-рьгмыңэлинден ©люем —башга арманьгм вэме!..

— Сен хайсы отряддан?

— Озал гурамя отрвддадым. Соңра бизиң отрядъвмы-зы хем Артыгыңка гошуп, атлы полк этдилер, мен шон-дадым.

— Артык нэме ишлейэр?

— Нэме ишлэр өйдйэсиң: данүк нэме кэр. эдйэн бол-са, ол хем шоньг ерине етирйар. Ол пол1ка команда эдип

ираглы оаввшмегиаден башга, Ныяэбөгиң, Эзиз ханып, атлыларына бирсыхлы хат язып, олары рухдан салмага, оз янына чевмэге чальгшяр, Мары аягындан чөл ичи билен айланып, Эзизхаиың үстине чозмага-да сы.на,няр.

Аяньфьщ сонкы хабарлары Сокаррага мәлимд». Шонын, үчин ол Ашьфыд гачып гелйәнине ынанды. Эмма ояы оз угрына гойбермән, акларың штабына ибермэн, гони оз командирине — Келхана ибермег» макул билди. Ол, Ашьфы оз ики атлысы билөн (ызына гайтарьш, олара берк табшьфык берди:

— Муны гөни Келханыд янына элтиң. Мунын̧ гачгакдыгьгны, туссагдыгыны хич ким билмесин. Хатда Келхандан баисга оз нокерлеримизден хем анланы болмасын. Өзиңиз хем агзыңыз мумланана дэниң. Мен доланыи гелйэнчэм, бир ерде җыңкыңызы чыкарайсаңыз эйгияж тама этмэң!

Сокаррак оз атлылары билен Равнина баюан, Ашыры сыртына чекен ики атлы болса—Байрамала бакан йүзлелди...

Келхаи Ашыр билен икичэк оозлешди.

Ашыр Келхана ачык мэлим этди:

— Мен гачгак дэл. Артык мени севиң яныңа йерите иберди: я ол, я-да мениң саргыдымы Келхана етир дийди. Фронтдан-фронта гечмегиң — башыңы этегиңе салмакдан башга бир зат дэлдигини озиң билйэсиң. Артыгың табшьфьгына, ыпанмагына гөрэ, мен саңа аркаланып гелдим: исле, Артьж билен достлугың хатьфасына мениң сөзймй диңлэп, оз ниетиңи мэлим эт-де, мени деррев ызыма ашыр, исле-де, мени җансыз хасаи эдип, штаба бер я озиң чэре гөр...

Мур‘тларыны хошаллык билен сыпалаян Келхан Ашырың сезини кесди:

— Мениң яньпма ©звңв атан болсаң, сениң инди дырнагың ганамаз, гелишиң ялы, сагаман ызыңа-да барарсың. Артык сени маңа ынаняны үчвн иберендир. Мен хем Артыкдан җанымы аяман. Сен йане нэме табшьфан болса, болушы ялы мэлим эт!

— Артык маңа шейле табшырды: «Келхан инлис хызматыны ерине етирмек билен — оз халкына хыянат здйэр. Ягшыльга яманлык эдйэн иңлис бейледе дурсын, якын вагтда Эзиз о.ның башыны ийҗегинден хабары ёк.. Эзизиң алдавына ынанар ялы, Келхан акмак' дэлдир ахьфы. Совет хекүметиниң — халк хокүметидигиии Кел-

хан хениз хем дүшүнмейәрмикә. Гызыл Гошуна гелсЛ Келхана ба.гтлы дур‘муш гужак ачяр. Келканың өлүмля дашы эгнинден серпяш зыңмагына, мениң «ныма гслмсЯ гине, бир ози дэл, бүтии оотшсыны эордип гелмегиң^ сабырсызл-ык бигаен гарашярын». ■

Артык олары тозана басдырып I гиден гүнден [1] бэри! Келкаи Эзиз [1] билен 'арасына оовук-салальж аралашаны! ны, Эзизиң оз пейине дүшйшымш кемсиз аңлаярды, шейа ле ягдайда омрииииң узага чеимежегини-Хе дуйярды! Артьикдан алан хаты — шинин, дуран ерини ‘терк этмек! карарына-да гетирипди. Ашьфьвң йөрите гелмегя, Арты-1 гың чынлакай хабарыны гетирмеги болса, 'оньщ шола карарыны кемсиз беркитд». 'Ол Ашыра өз ниетини: ' Ар-г] тыгың яныпа — Гызыл Гошуна, аңыреы үч .гүнден ‘бэрде] бүтин оотнисы 1билен 'барҗагыны ач-ачан мэлим этди:'. Акларың, иңлислериң, штабың бүшн. ягдамьшы-да өзбилишине шрэ гүррүн. берди. Эзиөиң хайьгкың 'гаяаныныл оның дашына гечйэнлерини-де дуйдурды. Акларың штабы нэче талап этсе-де,: ялбарса-да, «ңлйслерии, хүҗүме геиомек ислемейэнлерини, диңе гОранмак билен гүн шрйэнлерини, халкы ар.кайын талая-нларыпы кабар 'берди...

К&.шхан, Ашьфы чол ичи :билен ыэына уградандан тоң„ АртыГа [бөрен вадаюьшы ерине етирм'ек' мүйине дүшди: Ол >03 командирлери, хам-чам йигигглери билен м-аслакатлашып егишмэнкэ бол1са, оньщ дур'Мушьшда бир үйпгешиклик дореди: Ораз сердар оны оз вашнына чагьфьшу оның (билен 'Ичшн оозлешди:

— Кел1хан! Фронтда командирлер кэн. Мен оларьщ хив бирини ©з яныма чагьфамюк. Мениң оени чагырмагым хем төтэнден дэл: ме«. юен» кш вагтдан 'бэри дөрнэп: гелйэн. Сенден твним сув ичйэр. Мен сени хас улырак,. хас • җогаткэрлирэк бир иезипв беллесем диен карара: гелдам. Шондан едүрти менин; оенден бир хайыШым бар: сен маңа оз атаң хшмүиде йүрешңи ая, мениң ооражак сОвалларыма, вз дүпгүнишиңе парэ чекиимэн җогап|бер>

Келкан: «Мениң Гызыл Гошуна геч)җек, бюляньгмы Ораз тердар анландыр, мениң пикирими еоерлик билен: билкэге чалышяндьф, шелайын сезлер билен мениң озиме айгГдырмакгаы болвщдыр» иийип' дүшүеди. Шонып үчин дүыгүк хем ики пөвүнли сөс бялен җогап гайтарды:

— ‘Оердар ага, бмлйэн задымы гизлемен.

Келканъщ оози хем, Ысгынсыз сеси хем Ораз сердары каиагатландьфмады. Оныц йүзииде бир хиии 'буланчак-

, 1ык алаадатыны гөрен командующий,— Келхан мөнден у')"илен1йондир: дийил дүшүнди. Шонын үчин оца хас ичгин бир сөс :бишен ялбарды:

— Келхан, -мен сенин, атаң ялы бир ацам. Мен өз йүрсгими рана ьшанян, оен хем менден сырыңы гизләме!

Келкан беллй-бетеАр ком алҗыр ан.ңьщьцга дүшди. Онын, йүз» 'бир (Хмли солүп, чесигелери дартышды, йүзүкчи-бол-1‘аң — бер 'йүзүги дийәймели кедде етди. Ол оз янындан «Мениң шшм гайтды» дийип дүшүнди. Доң бейн», дүнле. ссрдар оңа үнс бермән, оз шзяне ддаам эгвди:

— Менйң саңа табшырьгьвм.; 'биз'иң ииимивин. этҗек гүррүңимиз, бир-э, штабдан чьжмасын, 6'ир-де, нетиҗеси илимиз үчин пейдалы йолуп галсын.

Сердарың соңкы оез.и Келканың гулагына якымлы *хем* ынанчлы эшидилд». Ол оңа икинҗи гезек җогап берен-де, йүзине бир аз ягтыльис яйылды, гезлери шахлеленди, сеси хом дуры чьжды:

— Сердар ага, түркмен оглында ики геп 'болмаз!

Келканың Артыга бир кили вада, өзине |бир хили җо-гап 'берйэнинден хабары 1болМ'аиы үчин, Ораз юердар онық еке геплилигине ынанды. Келханың җогабы оны кана-гатландырды. Ол өз отургыгҗ.ыньь оңа ‘бакан голайрак сүйшүрди:

— Кслкан. мен ене гайталаш: икимйзин. эден гүррү-ңимиз — оз арамызда галсьгн.

— Оердар ага, оен мени нэче дерцёсец хем, 'Мениц гылыгьшы энтек өвреямэнсиц. Мен ене-де гайталаян: мен түркмен оглы.

— Берекелла, Келкан! —Ораз сердар созин’иң ызыаы довам эшмэн, тевер-егине ялтаклады, Келканың йүзине ене бир гезек хырыдар гарады, онъщ пөвкелеч йүзинде өзине уймакдан башга бир зат сайгармады. сезини о.н-дан ооң узатды.— Мениң соңкы вагтларда Эзиз хандан говним гечип | барЯ 1 р...

Келкан гүррүңиң нэме хакда гитҗегини деррев анлаш, он.ың оөзини кёсди:

— Сердар ага, ондан **опөвни** гечйэн еке сен 'дэл болоаң герек.

Сердар оңа ене голайрак сүйшди, пессай созледи:

— Эйойм, мен 'ялңынмандырын. Ол диңе бир. өвини билйэр: бүтин түркмене хан болсам дңййэр. Ханльж дов-рияиң мениң атамың ' деюрвнде (гечип гиденинден онын

хабары ёк. Шонын. билен к«м, ол түрименлерин арасьвна агзалалык саляр.

— Артьик ондан лэме үчяш га^чды?

— Артык?

— Бшин; 'бир сотншызы Пендя чзөлвнде Алламрханы парчалап, болыпевиклере гечмедими нэме?.. Шоньщ, командири Артыкды. Артьгьщ оотнясьшы азындан бир шлк, болмаса дивизия хасап этмек герек. Эзшин. менменлиги зерарлы, биз өзимивиң атльг дивизшм-ызы большевиклере бердик.

— Хэ-э, ядымда бар... Шол йигит 28-ижи хинд атлы полкының бир сотнясы.ны, бизиң офщерлер отрядымызы хем ларчалалды.

— Сердар ага, ол хэвир хем парчалая, ене отерэк хем парчалар. Эзив ханың болушы шол болса, бизиң атлыларымызьщ галаны хем шоиың янына гечермикэн өйдйэн. Сердар ага, мен сенден зат гивлап билемак — догры сөзими багышла.

— Шоның үчин хөм мен (саңа хормат гайян.

Ораз сердар меле гозлерини агдарыот, столың үстине серевди, бирденкэ-де гүррүндешвниң кимдигини унудып, Келхана араклы рюмканы узатды. Келкан оңа геңиргемек билен гарап:

— Сердар ага...— дийдв-де икиржинледи, бирденкэде «Бу яман зат дэл болса герек. Муны баярлар' ичйэ, сердар ага ичйэ, мен хем дадып горэйоом нэдеркэ» диен ой билен элини узатды. Шол вагтда болса гүррүндешиаиң Келхандыгыны аңлан Ораз сердар рюмканы оз башына чекди. Келосан эт галды. Командующий оның билен янашык отурып, пыпырды бишен оозлешенде, оның агзындан Келханың бур-нына яман ыс урды. Сердар оның йүзини санаҗакладяныны сайгарман, меоеләң эоасына

«чди: ; >, ; ,! 'ЖШШ

— Мея Эзизи гүйчден сал^лмак ислейэн.

— Нэбилейин? Эзизе гүйҗиңиз етер«икэ?

— Сениң билен созлешмек ислейэнлм—хут игоның үчвн. Сен, саңа меңзешлер овың тарашлны чалсалар, элбетде, аңсат дүшмез.

— Иш маңа галса—хайыр-ла! [1]

— Мен оени Эзиеиң отрядының ирысы, шу гүррүңимизден ооң, белки, барысы хасал эдйэн.

— Эзиз гаргадьф, езини ансат ока бермез,

— Гарганы бир зарбада гайдырян бүргүт хем бар-

дыр! —Сердар яшл сөаинде өзини «азарда тутмак билен кейпикон ардывды.— Еоерлиюде гаргадан хас өкдерәк тилюи .хем бардьф.— Шол оөзини айтмак билен ол, вагонын, диварыида асылып дуран Маллесонын, .поршрегине гарады.— Оның мүң-де бир сапъгнъгң .бирине дүшмесе, бврине дүшер. Эзиз хакында хәеир бүргүт-де, иилки-де херекете 1гелди.

— Оның ялы болса, элбетде, башга кеп.

— Ол бизиң фронтьвмызда бүтия түркменлериң агзыны алартмагындан, штабы хаюап эшмезлигивден башгада, җенап Фунтиковы маагаралады. Келхан! Эзизи тор-а салмак үчин дүрли план бесленди. Бизиң союаниклеримиз бизе-де дуйдурман, а'йратын чылшьфымлы чәрелер горйэн 'болара. чемели. Гараз, аз салымың ичивде Эзизин янха тугуланыны, я-да атыланыны өшидерсиң!

Сердарың оонкы о&зи Келканы бир аз күрүкдирҗек ялы этди. Ол, Эзизден нэче ирен хем 'болса, хэзирки мертөбесини 'Шоның ьъзында тапаны үчвн, оның атылмагына йү.реги гыймаҗак ялы зтди. Эмма сердар оның йүреимш беркитди:

— Мен сени Эзизиң ерине начальник беллемек ислейэн!'

КелАхан вз гулагының эшиден тезине ынанмазлык аследи, оныц тзлери багт бишен парлады. Ол наме дийҗегине-де бир бада акылы етмэн, сердарың гаршысындакы чүйшэ гарады, оньщ ярпыдан оповьфак ак сувына ымтылмак билен серетди, нахиши айдаиьшы; хем билмэн:

— Сердар ага, оның ичилйэн затмы? Богазымызы бар аз өллаймек герек экени! — дайди.

Сордар чүйшэ хошаллык билен япышды:

— Келкан, сев хем мундан горйэмидиң?

— Ек, сердар ага. Ионе яшшы адамлар, баярлар ям-ан зады. игайэн дэлдирлер, мен хем оның тагамыцы алып горэйсем диййэн.

Командующий ики рюмканы тегеледи, Келхан биле» чакышдырды:

— Тэзе начальншгиң саглыгына!

— Сизиң саглыгыңыза!

Арак Келханың ичегесини чүрүщдирип гидене дени». Ол нэкили боланывы хе1м билмэн, зоеве еринден галды, еяхүллэп дем алды:

— Сердар ага, бу нэмеди?

— Келхан, бу-да бир хили шерапдыр.

— Вах, шерап дийилйән—от опшыя! I

Сердарыц узадан туршы хьмрыны вашырдададандан| соң, Келханың богазы бир аз гиңоди, эмма «елл«сюниЛ сэмап башла^л^яньшы сызды.. Сердар онық эгнине какып! оощсы сшини айтды: 1

— Келкан, шу гундсв 'бейлак Теҗен отрядының на-1 чальниги сон. Эмма вел®., энтек хич өрде мэлим этмел-й-! дэл. Диңе нөкерлериң арасында Эзизе гаршы өвүт-үндавЗ йоретмели. Саңа 'хем биэе иэюгел бермез ялы, дзйдурман) эдип болюа, Гызъшханы тутмалы я-да ёкламалы: Эрте я биригүн, ягны Эзиз хан эле дүшенден соң болса, отрядың үч айлыгыны бирден 'берилҗегнни, эгин-вдииклерииин, тэ-зеленҗегин», ииммитлоринин ики эссе _ артдьфьшҗагьгны мэлим этмели.

Кеяхан еринден турмакчы боланда, Ораз сердарыц элине телвпралусма геширип бердилер. Ол онын, йүзинега-ран бадына. зөиве еринден галды, телегпр аздадалы элинч бейлеки элине натыладып' урды':

— Келхан! Газиң айдың: Эзиз каиаса душди!

Келхан шатлык билен еринден галанда, салон вагон оиың дашьгна а!'Ш1ан.ьи башлады, оның сэмей&н гозлеране ва^л^гон хас үйлтяж бир зат болу® гөрүнд», даш, здер-мен гөвреси ыюгынсыз сызылды. Эйоөм-де болса ол өзи-»и иил саньдп, узьш мүртларының аанагыны' йылгыртды:

— Сердар ага, хемвдэздивиң. гөзимиз айдың!

* * *

Гьюсаг арада Келхан Гызыпхана хин бир чэре гврүп билмеди. Эзизиң тутулан хабары отрядың арасында бу-лавчаклык дөретди.

Гыеылхан. отряд командйрлерин» чагырьщ, Ораз сер-дарың үстине чозмак, оның шта1бына чым-пытрак этмек меселесини гойды. Эзшиң гүнэсини ене-де агралдар. ба-ханасы билен Келкан оңа бүтинлейин гаршы чыкды. Ики арада агзалалык дөреди. Нетиҗеде, оларың икиси хем са-ланчасыпа я1ш>Ш1ьт галды, икиси хе»® сандьфады, шиси-ниң хем; муртлары шемал деген тозга яльи селкнллед», икисиниң хем гөрески бири-бириве чиңорилди, икис» хем биричбиршден дынмак күйине дүшди. Эмма олармң ара-ларына дүшдилер, бир аз көшетдилер. Келкан ®елле гыв-гынлык эдип[1].1 ялңькш иш эденине окүнди. Ол Ораз серда-рың маслахадына горэ йоресе, мылайымлык билен иш

гырлгелиди, Гыэыжаныц маслахадыны макул бнлил: «Хэ- 1Ир бшиӊ дашьмыз габалгы, *ти* бир аз *оавяшята* еа- быр эделин,» дийш, штаба чюзуш мвхледини гиҗикдшр-. \1еляди, шол арада болса сердарыӊ көмеги билея Гызыл*каны* эле салмалыды. Инди болса Гызыпхаиыц шу гаиҗе ттаба чозмагы мүмкивди и-да Келхан штаба мэлвш эдер ховатьфы билен шу гиҗанйӊ ■ өзинде гачыи гитмелиди. Гызылйан гач1са, отрядыц ярпысы оныц билш гишҗёкд», галан *кел* отряда начальник болмак — Келхан үчин улылык дэлди. Ол оз юемчилишни дүзетмэге чалышды:

— Гызылхан, мен ганы гызгынлык эдипдирин. Багышла. Сенвд теклибиӊ, элᶫбетде, дсгры. Иене вели бу вагт' бизи гыпыцдамага гшмазлар. Хэзир бизиӊ хер эдимимиз санаглыдыр. Гой олар энтвк бир аз оовашсынлар, ондан соӊра сенмн. теклибини амала ашыралы.

Гыз-ьшхан сесини чыкармады. Келхан онын. дымадагьгны разылык дийип дүшүнди, оныӊ йүзини ‘ ашак сальш, боврини динлемегиндэкв -маныпы аӊламады.

Келхан 'болуп гечен ягдайы шол гиҗе шгаба мэлим этди.

Гызылхан гомелтей болса-да, Келханыӊ шол пикириш аӊлады. Ол өзвви ракат пөркезмек билен шол гиҗе отрядыӊ ярдасы бшген өнҗе штерди.

Он докузынщы баш

Артык алабахарда өз атлылары (билен биле Равнинада ятырды. Коᶫандующининӊ аклара бакан энтек хүҗүме геимэни үчин, ишсивлик, херокегсизлик оны халыс ёрды. Ол оз штнясы билен чуӊнур разаведка гштмеги хайыш эденде, шта)б оӊа рупсат бөрмеди, коадандующэ йүз тутанда, чүрт-кесик откав этди. Ол бир атлаиса, чаинышман гайтмаҗагыны, гаршьвсындан чыкая гүйч нэхили эйменч х!©М' болса парх шймаҗагыны, фронт голайында гаршыльик гермесе, Байрамала-да етмэн гайгмаҗагыны, нетиҗеде, уллакан апы-тупан турузып, хэзирки тайынланмн плана шикест берҗегини анлаярды. Усгав боюнча, хар1би канун боюнча Тыченконыц өз тзсирини оӊа етирйэнини порсе-ие, гыввангызза пеленде, *бемш,* Алёша-да оны' саклал' биймез дийиаи ойлаярды.

Артык болса: •йБашгалара разведка гишмек болир-да, маӊа 'нзме үчин болманр?» дийип, озиче дүпгүнйэрдв.

Алабахарыӊ гөрнүкли пүни ©зини ерден сайлапды.

Артык йүзиви ашак салып, еке өзи гезим здйэрди. Ол станцшның төверагиндэки гашаян харби дурмүшдан өзини оесъетим сайлаи, бир туммеге чыкды, төверегине гаранҗаклады. Яныҗа гвперен яш отлар дүртеришш, галып, өрнң йүзи чалаҗа яшыл өвүсйзрди. Чөлиң җанлы җеменделериниң бары ояныпды. Сувулганлар, хаҗҗыклар, сычанлар гуйруҗакларыны булайлашып, ондан-оңа зырмырылышярдыпар. Гумаҗык ерлерде товшаныц, тилкиниң ызы торч болуп ятьирды. Асманда торгайлар, овучҗак гушлар өа диллеринде хең эдйэрдилер. Мылайып гүнөшли, якымлы шамалда .овунҗак җаидарлар тойда-байрамды.

Эмма Артыгың хэзир кейпи тутукды, оның йүрегини нэмэлим бир зат мынчгаланн яльвды. Ол шол түммегия үстинде бир нэче минуглаи гарантга ялы сомальгп дурды.

Артьвгың агьф ш чүмүп гиденинв гөрен Алёша • асга-аста йэрэп оньщ ызындан барды, оның чуңңур ойдадыгыны билмезлиге сальш, оңа лак атды, пикирини башгаяна совмак иследик

— Артык, гор нэхили гөзел горнүш! Алабахарың гүнешн ере җан, оның гойнындакы яшаянлара рух багышлапдьф.

Артык бир дурушыни, >бир горнүшини уйттетмэн^, йенек-ей, ьюгынсыз җогап гайтардьг:

— Хава, гөрйэн.

Артыгы сынлан Алёша иң ооңында совалыны төнелтди:

— Ерв, Артык, сен вэме үчив бейле гамгын?

Артык Алёша дикарынлаи серевди:

— Сен шюкьщ себэбини билеңокмы.?

— Ек.

— Билмейэн (болсаң... җүмле җандара җан берен гүвеш — шоны маңа бермэндир.

— Бу нэхвди боля? Сев дири ялы-ла!

— ■£«, Ал-ёша, мен бейле дирйлик исламок. Бизиң шу ерде сөвешмэн, херекет эшмэн ягганьвмыза ваче вагг гечди?

— Артык, мен саңа дүшүнйэн. «Оглан эвер —тут вагтыяда бишер» ди&жт, өзиң айдярдың.

— Вк, Алеша, мен оглан дэл. Мен чагамы, машгаламы, юрдымы нэме үчин ташлао гайданьгма &рэн гавьс дүшүнйэн. Оларың 'минутсайып гвзлериниң ёлдадыгыны хем бгогйэн. Онын, элбетде, ончаклы эхмиети ёж... Эмма

халк... |йыртыж.ылар нсжйс дырнаклары билен үлкэнин кᴸөвсини дьфмамакларыны довам эдкӭрл-ёр. А :биз... Би-акңнэме, гүйҗимиз ёкмы? я биз олар-дэн гориясмы? Н&ме үчин, биз олар билен гүйч сыпаныпамзок? Шол яодайы герүп дуруп, айы ялы айларча мьим-ырап ятсам, мсндсн халк эсгера болармы? Совет хекүмети мени батышлар-м.ы? Алёша, мени хюрлаян меселе шол.

Тьменко онын, эгни.не елини ппоп, йүзине чвн.ерилди:

— Артык, оен нэхили хасап эдйэсад: Оовет Гошуны-'Ныц 'командованиеои, штаб начальниги, Иеан Тимофеевич шол меселэ икимизче дүшүнмөйз&ндирлер ейдйэмиңᴸ

— Онда *нәте,* айларча хережетсиз ятьфыс?

— Достыгм, меселе шундан ыбарат: ■ бизе өиүрт» Ашгабат билен арада ёл ачмак зерурмы я Моомва билен. арада.

— Оңа ким шек гепирйэ? Элбетде, Мооюва билен арада.

Тыченко өндең хем Артьга дүшүндирйэн хабарлары-»ы хэевр бир ере җемлэи' гүррүң 'борди:

— Онда гулак ас: атаман Дутовып. Актюбинхжө аяк басанындан сениң хабарың бардыр. Актюбинюоий гитсе, Түркүстаның боврине найза дүртүлдигидир. Дашкентсиз, Түркүстансыз биз ялын боламызда — нирэ чабыраҗак? Мөсел'эн.иң аслы шунда: Түркүсганың өщои харб® к.01мис-сары, ягны интер-вентлере сатылан Осипш оз сьфыны билдирмэн, Гыеыл Гошуна, Оовет хекүметине бирсьихлы ■паогел бервп гелен ! бол€а, иң еоңыпда, атаман Дутова көмек эдип, инлис планыны ерине етирмек үчин, Даш-кентде тозгадаң турузды, комиосарлардан бир нэчесини кертди. Оның гозгалаңы, элбетде, ези үчин гайгылы гу-тарды. Биэин.шу ерде херекетсиз ·ятмагммызьщ акинҗи се-бэби хем шунда: Совет хвкүмет», ёлдаш Ленин, өңи би-лен Актюбинск — Оренбург фронтыны гутарьип, Дашкент билен Мосива арасында ёл ачмак карарына гелд». Шо-ның үчин Түр'күстандакы Гызыл Гошуныц эеаеи гүйҗи шол тар апа бакан сүрүлди. Шоаың үчмн хем бизиң. фронтымыз хенизе ченли горанмак билен мыдар эдйэр. Атаман Дутов иң соңында шелоели шанбат датды: Моснва ёлы ачылды!.. Инди, гардаш Артык1 — Алёша оның эгнине патыладьш какды.— Мелегуша-да атланар-сың, ярагьгңы *ңәхте* ислеюең, шоңың ялы-да ишледер-сиң!

Артьж Тыченкюны гуҗаклады:

— Алёша! чыныцмы? Москва ёлыныц ачыланы догрыпы-?

л — Комиссарың, командирин» алдамага нэме халсыЯ ар? 1

— Алёша, сен Ашгабат турмесиңде гаравулкаң. хем шулар яльг чыл!Ш'Ырымлы затлара душүңйамедиң? V

— Сөн озиң дүнгүнйэрадвдин? •

— Мениң хениз х©м оңлы дүшүнйэн задым ёк.

—ёк,(бөйле дэл. Сен ол ваггда, ондан шң хем азат-л-ыгы Эзизиң, шоңа меңзешлвриң ү!сти билен газанып билерин хасап эдйэрдиң, инди болса Совет довлетинчң ынамдар эсгеринвд бири. Зжметкеш' халкың азатлыгыны, баггыпы газанмак үчин, ким билен ёлдаш> болмалыдыгыны, ким билен сөвешмелидигини инди оен менден кеад дүшүнеңок.

— Сен окьгмьш ахыры!

— Догры, м!ен сендев ко!прэк окаян, окан задьгма-да дүшүнйэн.

— Менем-э инди итек-чомак язан лболян вели, татарча, езбекче китаплара дүпгүнишимиң угры ёк. Орусча болса дуран ерим.

— 'Квм-кемден хеммесине дүшүнерсиң.

Артык ток овсүп башлан мейдана яңадандан тэзе гөз [1] билен назар салды, Амыдеряны ядына салды:

— Алёша, гөр .нэхили гвзел өр! Тшшан йөресе ывы г мөхүр саля: Сехел чьшда, сэкел гүнешде гор зййэм пок лөйсүп башластр. Сувы е-Псе, |бу ерлерден нэкилв хакыл алмак 'болар! Иованың айдышы ялы, Амыцеря шу чөллере гелвйсе, 1бу ерлер .женвеге меңзэр!

— Оовет хокү)метй дурмушы яңадандав гурашы ялы, ериң-сувьщ кануныны хем үйтгедер. Бгаз икимиз шу ш-5вл ерлери 1бошатмага яр агланыпымыз ялы, шу челлеращ ’ ■гүлзарлыга оврүлёнине-де шэят 'боларьвс. Бивиң телжеги(м>из----- орэн айдындьф!..

Артык (билен Алёша дюланькп геленде, җигитлер саз ' чалып, айдып айдярдылар. Ашыр бииен Мавының «Җан! җан!» диен сеои яңламярды. Олар төлвп отуранларында# 'башшы Маттымгулының гошгысындан айдыма гыгырярды:

Бедев өлсе, мейдан галар арманлы,
Хак ышкына атсал — мейдан ёлукса.
Әр өлеясоң, хекнәм галар дөвранлы,
Вагтыпы хош гечир—дөвран ёлукса.

йигкт бардыр сөзин тапмаз — середер.
Йвгчт бардыр— деми дашлар эредер.
Җай еринде, гайра галса — гаррыдар:
Г рч йигидик аты чамаи ёлукса.

Иүз намарт орныны тутмаз бир мердин,.
Мерт чекер тэсябин илиң, юрдын,
Битирен ишини *гөрин,* намардьш:
Җендир дийии гачар — думан ёлукса.

Башш сесини кесенде, Мавы ички җохцгуныны дашына чьжараныпы дуйман галдъг.

—. Әлжвпис' -Бенде бүтин өмрини уруш билен гечиьрен ял-«в!..

Ашьф эгри гылыҗынын, 'балҗагыны гөркеаип. оның свзини .кеоди:

— Сен «ахили ойлаясьщ, Маоы? Бу гылыжы нэме Н®колай уссасы ясандыр өйдйамиң?

Ашырын, иикяри билен разылашмадык Мавы б&шатарыц 'гундагына какды:

—г Муны ясан 1К»м? Николай уссасы дэлми?

— £к, соз онда дэл. Мен рус ярагына пес баха бер-.мс-к ислэмок. Меиад айггҗак (болмиым <баиига: менин; •би-> лишиме .горэ, шакьфың җоштунлы сезлери шу гылыжада тэсир этдимжан б)йдйэн, булары хас йифелтдимикэн «йдйэн. Шол созлер ;бу *гүн* маңа-да тзсир издйэр. Хава, яраг хем яраат !вели—Ашыр йүрсгинс элини гойды — шуҗагазьщ орвнде болса, шахырың айдьвщы 1ялы, демиң дашы хем эредрп бистйэ.

'Щол *меселә* шзыган кшеленде, ждагитлерик үнсини баота бир зат *өзте чөкди:* Чэрҗев тарапдан шмандующиниң вагоны станция :гелин даяндьг. Тьменио оңа бакан ыпгады.

Аз салымдан. Артъгы хем чагырдылар.

Командующий Артык 'билен горушенден соң, оңа оовал берди:

— Артык Бабалы, кейп ненең?

Артык Тыгаенкоң йуэине геэ гездирди: командующэ йир зат авдаидьф дийип ойлады, эйсем-де болса сырыиы биядирмеда:

— Коман-дуюшинк® нэхили болса, командирингкн хем шоның ялы.

— Сеи смаңа гакарланаңсашы?

Артык енё Тыдөнюо серетди, бу сапар оны хамман щондан етендир дийип дүшүнди:

— Белки, оны комйосар айданды-р?

Тыченхо эсгнини йыйгырды. Кюмандующий, Артьишц оөзиндев хич б»р зат дүшиүнмеди:

— Мен юомиссардан оорамок, сенден сораян. Сениа бир нэче хайышын.ы, кэбир талабыңы мен откао этдйм. Белки, сен шонын, үчии менден ынҗавсын.?

— Ёлдаш командующий, дүшүнмезлик боляр ах>ыры. Ол айратын хем менде нөпрж учраяр. Хер халда, шоның ялы кьга ягдайда, комиссар маңа кемек берйэр, дүшүндирйэр.

Командующий шмиосара нэразыльж билеи ■ гарандан сюң, Артыга фронтлар хакында гиң маглумат бсрип[1]. она дүшүндирмөкчи болды. Артык ондан ыгтьияр оорады:

— £лдаш [1] командующий, оөзинщ» кесмэге ыгтыяр бериң... Мен оз шмезими боюн алян. Эмма иамиосар ез еезипесини кемсиз одвйэр: фровтлар хакьгнда 'маглуматым бар. Мен сизиң гьвммат «аггынызы алмак ислемейон.. Нэкили яекү.миңиз болеа, -мен тайын!'

Артыюың харбв ягдая гер.э гыога с&эи командующз' яЛрады: кшиосарың оның билен якындан иш алып баряНылы дүшүнди. Ол Артыгың 'Гөвнинден турды:

— .Ёлдаш командир, мен сениң хайьшларың бирин» ерине еширмек карарьгаа гелднм: шу асгшам сениң жигитлериң — кеммеси дэл, ярым сотня — чуңнур разведка гитмели. Шоңа оотня йомандирлеринден кими ибермек ислейэсиң?

— Командующий ыгшяр берсе, мен шим гиггсем диййэн.

Командующий бир нэче секунд ойландан соң, Артыга айгыт эдиҗилнк билен гарады:

— Боли. Ыгтыяр берйэн.

Артык 'Элини телиегиниң этөгине галдырдьк

— Гуллуга х&зир!

— Эмма ягдай 'болдькгыча, швеше гирадеасден гачмалы, чъгигынсыз ягдай душ гелсе — элбегде, бааига кеп. Бизи инди гүнделнк ‘Гүмүртик маглуматлар ■ канагатландьгрмаир. Догры, Ашыр Сэхедиң гетврен маглуматы врэн ахмиетлн. Бта, ылайта-да, хэзирнң озинде душма;ның бүгин гүйҗини, эхли ягда)йыны! җикме-җик бюгмегимиз зерур. ПХол иши сенйң башарҗагыңа ынаиян. Тайынланың!

— Хэзир!

Артык билен Тьгченко комаидующинин вагонындак чыкьш, гөни ез атлыларына бакан питдилер.

• Гиже ярымдан агыпды. Долушан ай д»к дөпэ галыпды. Гурба-нгалаң гүнбатар-демиргазыпгындан гумыц этагиии сьгрып барян атлы отряда хия бир гара душ гелмеди. Диңе узак гүнбатарда, бронепоезд ялы бир задын йылпылдысы гөрүнйәрд». Чендан шагалларын, увлашяи сеслери эшидилйэрди.

Гиже сагат үче голайлады. Разведка ики аяклы[1] мнессер гелмеди.

Артык билен янашьш барян Тыненко оңа өз ниетини мэлим этди:

— Артык, шорйэмиң, биз Байравдальпның экеранчылыгына аяк баедык. Мундан бейлэк гитмек хатарлы. Бирдеакэ атлы аюлкың алкымына дүшмогимиз х«м мүмкин.

— А «омандующиниң буйругы?

— Командующий биз-е Байрамала барың диймеда ахыры:

— Адам, онда-да акыллы-башлы адам гетирйң дийдими?

— Мениң пикиримче, |биз демир ёла голайлаи, ызымы<за доланмалы — адамыны гайдышда эле салмагымыз ■мүмкин. Биз узакдан айлананьгмыз үчин, белки, бир нэче разведканың узагындан гедендирис.

— Дөмир ёла голайласак, снаряд астында галмагы1мыз мүммин. Шейле диймекден, Артык снаряддан горкяр диен ой говниңе гелмесин.

— Эйсем, сениң пйкириңче, инди биз нэтмели?

— Ене бир аз йөремели.

— Йор бэри. Алёша үчин хем атышык биринжи геаек дэл.

Эйсем-де болса, Тыченионың йүреги ынҗалмады: Артығың пөвнине дүвен ниетин» ызына гайтармак аңсат *дәл.* Шол ындарма ниет билен хем чочгара 'чолашмак мүмкин. Артык бияен ёла дүшмек нэхили вэхимсиз болса, яяындакы ёлдашының г&внини нэче гөтерйэн болса, ■оның какабашлыгы, гайдувсызлыгы шоның ялы хем хошлы...

Сагат дөрдиң ярына барды. Артык атың башыны чекмеди...

Бирденкэ еңдэки дазорлардан бири — Ашыр доланып гелип ра-порт берди:

— Елдаш командир, Байрамалы тараадан бир топарчак атлы гелйэни сайгарылды.

— Нэмаллетдигв мэлимми?

— Түрк.мен.

— Тешегшш сайгардыцыамы?

— Ёк. Олар- узакдан узын сес билен айдьям айдьк гелйәрлер.

Артык отряды ойтакда дүшүрди. Оныц ози Тьменко' билен биле, яиынын, депосиндэки саза<га гизленип серетдшюр. йигрими мө(Ч!берли атлы гьюсанман, асудалык бклен херекет эдип огелйэр. Олар айдьш сеслеринв эййэм кесипдииер. Олар атув мейданына гелдалер, эмма Артышң үсшнден гелмэн, демир ёл тарапдан, *уч* йүз эд»мликден гечмекчи .болдылар. Артыгың җигитлера атларының алкымындан тутуп, олары кишнетмезлиге чалыпшрдылар хем буйруга гарашярдылар. Эаша вагты 'билен буйрук !0ол1мады. Артык ойланды: «Нэтмели? Атмалымы? Атсан., ярпыдан копи гырылар. Кдесан., белкҗ бары гутулар? -Оларың хем атлары Артыгьщ некерлерининкиден кем дэл...»

Олар оасьешим денлерине гелдшюр. Алёша олары душдан генирип, ызларыны кеюмепи, ондан сод ко®магы тежлии этдн... Онын. сезинин, <зон.ына гарашмадык Артык бирденкэ ериаден галды-да гышрды:

— А ха-ав, җигитлер ха-ав!..

Атлылар анк чекдилер. Алёшан пөогел бермегине гараман, Артык ене шгырды:

— Бэрик! Бэрик!..

Олар ай жгтысына, урпагын, үстинде дуран еке гөврэНЙ сайгардылар, шол гара бакан сүрмөше мөйил этдииер. Бирденкэ-де пооүнлерине башга зат гелип, хеошеси бирден атдан агдылар. Артыгыц чакылыгына олар—өзин. гелэй дийш җогап гайтардылар. Артык олара бакан уграмакчы боланда, Тыченко она япышдьг.

—Богммаз!

—[1] Нэме үчгии болмаз? *Я* бу-да сынсатмы?

Артык силкинип сыпмакчы боланда, Ашьгр гелю япышды.

Хэзир чекелешмаге вагт окды. Разведканын, үнсини бааига яна оовмазлык үчин, Артык ене гыгырды. Ене өнки> җогаи гайталанды. Артык шол секундда олара бакан Ашыры уградды:

— Чекинмэн бар. Мениң Артыйдыьимы гони айт. Бр-, леринден бутнасалар барыны бирдең окдан гөчирҗөпими хем дуйдыр. Олар үчин ики ёл бар: я бизе гсяйулмак

я-да шршшак. Гой халанларыны тутсынлар. Эгер ынанма-салар, гой бяри-икиси гелеин-де лөрсан, сөзлешсйн.

Шол топарча«да1н сайланыл, ики саны гөвре Ашыры гаршылады. Олар Ашыра шамба яшыиьмадылар, тугмадылар, сөзлешмәге дурдылар. Бирденкә оларын, икиси. хөм Ашьср 'билен -пнркешип, 'бәрлигине бакан гайтдьшар.

Олар хениз ,өз янЛарына гел-ип етмэикэлөр, Артык Эзизиң атлыларындан болан кини командири танады. Онъщ адына Томга дийийэрдалер. Ол чаклаңҗа, гуҗурлыҗа, догрьь оөзли [1] бир йигитдв. Токга геле-гелмэне, үч гүнден бэри хер гиҗе ёла чыюянларыңы, Гызыл Гошун разведкаларындан биряше учрамага чалышянларыны мэлим этди1.

Ики отряд бирикди.

Ола-р Эзизиң, тутуланыны, Гызылханьш, Теҗене бакак гачаныны, Келханың отрнда начальник боланыны, онын отрядында сан галманыны, Акал атлы полкыиың командири Ныизбегиң хем тум ичиие гачаныны, ерине онын. шмощнигишщ галаныны, Ахал атлыларыньщ фронтдан гевүнлеринин, шваньшы, акларың, иңдислериң иягдайларыны бирин-(бирин гүррүң бердилер. Артык Теҗен хакында-да бир нэие сшал оорады. Эмма оның машгаласына гезек теленде, Токга оңа гүмүртик җогая гайтарды:

— Биз оңдан билйэн задымыз ёк. йөне Эзиз тутулманка, Пелеңи бир табшырык билен гум ичине иберенини эигитдак, эмма наме үчиидйгинв билемзок.

Шол хабар Артыгы алада салдьг. Оның бүтин машгаласы шол секундда гөзиниң өңине гелди. Эйсем-де болса ол шол бара[л]да ойланыя вагт гечирмели дэлдигиви андады. Ол ййгрими атлыны алып гайимак билен канагатлаиман, пурсатдаН иейдаланмак карарына гелди: Келханын өзи эмеле гызыгып дөнүклиге баш уран болса, оның отрядындан ене бир нэчесини өз янына чекиП' билерин х)асаи этди. Ол кими иберҗегини бир аз ойландан соң, Токга йүзленди:

— Токга, сен гардаш, җогапкэрли бир иши боюн алг оен еке өзиң ызыңа долан. Җигитлере, мениң билен хам-чам командирлере менден салам айт. Сен оларың гөвви бөлеклерина ьф-да, өзиң билен алыи лайтмага чалыш. Гызыл Гошун командованиеси оларьщ межбури об©ешйэнлерин» билйэр. Шоның үчин оларың хич бчрине зовал ёк. Чекинмэн гелсиңлер.

Токга икирҗинледи:

— Мен еке өзим доланып барсам, Келхан мениң бой-аымы согыр.

— Оңа нәме баяана гьгамы?.. Менин. оөзиме гула*к •асмадылар, менин, озими хем олдүрджек болдылар, мен эордан гачып гутулдып дий — ким саңа мүнкүр болар?

Артыгың табшьфыгы: жигитлери Гызыл Гошуна бахан өндемек, Келханын, тазабындан-да горкылыракды. Эмма догры сөзл», тутаньерли Тоюоа эз вепалылыгыны таосыкламак үчин боюн алды. Артык оңа Дурда язан хатыны бермп, хайсы бир ёл билен хем болса тизрак тювшар ялы этмегини хайыш этди. Шол хатда Дурдының гьюсаглы Ашгабада гитмегини, адлислериң ягдайыны, индвки планларыны аңламагыны, жогабыны тиз етирмаге чалыилмагыны талая эдйэрдв. Өз машгаласы ‘барасыеда оңа зат язманды: ол барада бар билйэн задыны Дурдының ози язар дийип ынанярды.

Ол карарының сон.ыньт үйттөтди:

— Вк, шу хаты Дурда сен озиң алып бар!

Артык түпең оесини чыкарман, гүн ерден яңы сьгарап галанда, етмиш атлы билен доланып гелди.

Командуюший оның элини мэкам гысды.

Йигримитци баш

Артык гиденден соң, ейиң бүтин кешти Айнаның бойнына дүшүпди. Артыгың досты оларың одун-чопини, -ийжек-ичжеклерини үпжүнломегине гараман, Айна хоҗалыкчы бир аяла өврүлди. Ол чарва ягдайына гөр-э, •оны-муны чалышып, бэшлэн-үчлэн җанлы эдйнди, яшыл күртесини богаз дүйэ чальшды. Язың илки башында, оларың өйлериниң тюерегинде, аклы-гаралы гузыжыклар гөрүнд». Бабалы ези билен бойдаш гузылары гуҗаклап, олар билен биле йыкылып-сүрүшди. Мартың башларында богаз дүе гарагулажык көшек гетирди. Аякланмадык кошек илки ики гүнде “Бабалы билен бэслешди. Айна Артыгың ойде ёгыны дуйдурмады. Нурҗахан хич бир зада мэтэч бол1мады.

Эм1ма алты ая голай Артыждан хат-хабар болмазлыгы, оның үстине — Артьгк Гызыл Гошуна гечендең сон, Эзизиң оның машгаласыны аггарян хабары—Айнаның йүрегини гысдьфды. Ол дүрли ойлара чүмд», пиҗелер укысы тутмады, гүндизлер карары етмеди, шейле-де бол-

са, ез гозгалан.ы!ньг Нурҗахана, Щекере дуйдурман, гайга, олара басалык болды.

Шол йыл гышың тңында ыгал кэн дүшүп, яз ир чыкыпды, мартың башларында йылаклы гумьщ яиылары яшыл евүсйэрди. Хова адатда«дашар<ы якымлыды. Гүлүп бакнн гүн бишен арада торгайлар хеӊ эдйэрди. Шол гөзея гернүшде дүесиниң овуз сүйдини саган Айна ое гирди, Бабалыны амдирди.

Дурмуш[1] оз кадасьша герэ анярды, хич бир аатдан көмчилик ёкды, хша болюады экен ялыды. Шоларың химмесине гараман, лайратын [1] бир етмезлик, нэмэлим бир гүйч Айнаяың йүреганв мынчгайрды. Ол бар хили акылыны йитирен ялы, эоси айылып барян ялы 'сызярды... Ол нөме үчин эдйэнини хем бшгмвн, |©й гошларыны декмэге дурды. Бирденкэ оньщ элине Артыгың гьгрмызы доны илди. Шол дондан Артыгың ьисы күкэп, Айнаны бейхуш «алына гетирди. Ол нэкили боланыпы хом билмэн, шол доны багръша басды, шол алҗыр аңңылъж арасында «Артьпюҗан!» дийип сесленди, шол алиуьфаңңылык арасында ол он алтынҗы йылдакы эден хеңнни ене га)йталады::,

Ак өйиң төрине дүйп халым- дүшэп,
Доя-гана сынлармыкам, Артыкҗан?
Ал яңакдан кэ огшадьш, кэ огшап,
Иүз-гезннден сьшармьшам, Артыкҗан?
Я-да дерднң чеке-чеке ортеннп,
Гозден яшым акдырмьшам, Артьшжан?..

Җошуи гелен гозяш Айнаны бир оалым богдьг. Шол халатда, Айнада гавне гелмез бир үйшгашиклак дареди: онык лөзлери гот ,'болуп янды. Онык .гыюсанмага агтарян эллерйне совук бир 'зат илди: дашыяың саргысы сыпырьшанда, езинден взя атылян наган овыя. элинде певвда болды. Айна оньщ эйлесине-лбойлеоине середенде, бир хшш хопуквюак ялы этди, ене шол еекундда оңки реңкине гелип, дуйдансыз ерден гаидуюсыз оьвпата гирди.

На-гань! оща Артык галдырып' шдипди, нэкили окламалыдыгыны, нахили атсуьалыдыгыны овредапди: берк *саиша! бшптп* болмаз, белки, герекли ери болар — дийип табшьфыпды.

' Амнаның күйине бир зат дүшүп, наганы хе(м онының окларындан бир нэчесини гыңаҗының ужына ороды-да, өйден чыкып угрлады. Айнаның кешбиниң үйтгэнини, оңа

бир хиши алада етенини, дуйдаясыз өйден чыкыи бар^ ныны рврен Нурҗахан оныц ызындан гыгырдьк

— Аю, Айна! Нирэ барясын.?

Айна аяк үстинде даянып, 'бир хили икиржщлеок,' . е ялы этди-де, шол секундын; озинде оовалга тапды:

— Бабалыныц щу гүнлер иштэсиниң угры ёк. Юв; елмйк ормедимикэ? Бежи, шюлар оиьщ иштэсвни бир а ачар. Мен шу енюеки ойлара айланып. гелҗек.

Айна үч-дөрт :Рериш ашды: обадан сесъетим мейдан-сайланды. Ондан соң дүяэниң чакыр келлесини ньпнан; тоюп атмага башлады. Илки гевек атҗак боланда, оньп эли сандырады, чекерини -чекенде, гозлерк юмулды гүмпүлди гулагына иленде — юовреси йарсды, чакыр кел лэниң гапдалы тоЗанына гозв иленде болса рухланды Айна шол ерде он ики лешен. бошатды: дорт ок чакьц келлэни дешип хт гетд». Ай<на оны атмак билен хем: онын, се!си билен хам өвренишди.

Ол бз оозини ялана чыкарм! азлык үчия яңыжа өрү: п башлан юва-елмшден бир пенҗе алып гайданда, гү 'в гиҗигипдв. Гүвбатар таралдан. гаралыи, ел ялы бир эат тгерилиизди. Айна пайдып геленде, хгавсала дүшен Нур-җажан вйине чшши этек билен мешгулдьг, алҗыраяр-ды, Айна гөзи иленден оңа-да игенди:

— Аю Айна, сен нзме бенле кэн эглендиң? Еляң бо-луп (геякшини гөренркмы? Өйимжи йыимаса-да бири-дир?.. Ханы, тизрэк болың, чоишини беркиделиң, өйин йүпини чекдирелиң. А гыз Шекер, сен нэм-е оюасыз ялы болуп дурсың, дирек гетир ахыры!

Айна дымык ховада, күңрүлт булут ялы пөвке гара-ның армава галып бярныны. тренден ооң, Нурҗаканы рахатлаидьфмага чалышды:

— Энеся, оизе диййэн, бетер хавсала дүшмэң. Муныц ялы гаралып лелен ел пөвке болар, гап-гаҗагы тозана гөмм-екден башга эден зады болмаз.

— Ах, сйз хемише шойле-дэ: дарыкманы, гыссамма-ны билензш-да! Херки з.адың өңиндсн -гачыланы яотгьь дыр. Мениң-э эййОм йүрвгим гурсүлдзп, элим ише-де ба-ракок.

Наганы гыссанмач гизлэп чыкан Айна Нурҗахаңы ра. хатлаядьфды:

—Сиз аркайын болың. Шекер икимиз хеммвсини эдерис.

Нуржаханың говнинё гөрэ чеиши эдилсе-де, түйнүге

дирек урулса-да, иңрак гаральщ башланда гелен ·ел, Ай-1наньщ аедыши ялы, өрзн гоишакдьг. Ол чәгәки, тамдырын. гавдалындакы күли аюмана совурса-да, ейи чайкап билмеди.

Гиҗе ярымдан апаяда. аласармык укыда ятан Айнаныц гулагыпа ат тойнагынын, дүкүрдиш эшидилди. Ол өз бейнисине эелик эден күйине гөрэ «Артыкҗавдьф» дтсшш хасанаклап галды. Шекер хем дикелди. Нурҗакан хш оянды. Айна чыра якды. Ол г,аяыны гьюааимач ачанда, *ши* жигит игаөрик күроэп[1] урды.

Айнаньщ танамедык җипитлеринден бири, Гарапөз ишаны «итден чыкаран» Пелевди. Эйсем-де болса, шолара гези иленде, Айна 'бир хил® ьгагынДан гачды. Ол алҗырандылык арасында:

— Гелⁿеверин-де, гечевериң,— дийкп мүрекегг этди.

Пелен, Айна, ылайта-да, энесине гысмылҗьфаян Шекере гөз гездиренден соң, муртларыны товлады, аякларының үстинде ыранды, «щоа 'алмак билен хабарыны бөрмэге дурды:

— Бив-р, 'Гелин, гечип отурамзок...

— Гичлэпсиңиз-ле!.. Онда хабарыцызы бериң.

— Хабармы?.. ханха... Биз-э, телинбай, сизи экигпмэге гелдик.

— Нврэ?

— 'Сизи Эзиз хая чагыря?

— Нэме үчин?

— Оны бараңызда, өзинден сорарсыңыз... Белки, син зе рекгам эдап, сиви Артыгың янына ибержекдир?

— Эзиз хан' илиң эркек гвбеклисини бай берип, инди оньщ аяллара гүни галыимы?

— Гелинбай, бир аз дүшүнибрэк кеплвоең кем 'болмаз. Дил дийилйэн зат адамыны гутарьвбам билср. өлүме-де иберап билер... Эзиз хаңьщ нэмэ гүнииЕ галаныны селҗермек, саңа-маңа галан дэлдир!!. Артыгьщ ниредедигинден сениң хабарьщ бармы?

— Артыкда арыцыз болса, злиңдазден оелсе, юньщшин-. ден алың. Мадггала билен сизиң нэме ишиңиз бар?

— Оны оелшсермек хе1м сизщ ишиңиз дэл! Сен,— Пелең Шсжере бакан богунлы бармагыны уватды,— шол рыз билөн биле шайьщы тут-да, деррев өңе дүш!

Нурҗаханың дили тутулды. Ол өзине гьюмылҗьфаян. гызыны гуҗаклап, гвзиниң яшыны дөкди. Шекер сандырады. Оларың чшбесине, Айпа адатдандашары гурк

гелдв, оның башына аз сальцмда дурлн ойлар рели[л]И. геяди.

Пелен; а'пан.-апан. баеьш, • гаррынын яныпа барды/ онын, злерини айырьш, Шежери сынламак иследй. Щр-[7] кер ики эли билен йузини тутды. Пелең оньщ хем эллерине япышды, сынлады, ёлдашына геңешди:

— Я'ман вдаишпала дэл. Додажыкларыйа серет. Олар хатда кемшеревде-де түлүмюейэне меңзейэр. Халыла, ненең горйэшң: Пелең хана ммнасьшмы?

— Сениң аилың бар ахьфы!

— Хымм! Пелең ханың хер сүнщше бйр а)ял боланда, шплүк эдөр ейдйэмиң?

Шекор эжөсине мейил эдии дьгзады. Пелең оның гс лыпд.ан зарп билен чекенде, Шекер ояың гужагына долды. Ол Шекери ыкжам гужагклап, яңа1гыпдан опди:

— Җан шыпа кердем! Яшасын Эзш хан!

Чемче торба элини сокуп чыкаран Айяа саг элини ■ гаодалында гизлап, Пелене азым урды:

— Харам нежис, гыздан элиңи чек!

— Хах-ха... Пелең ханың хенизе ченли элиниң ызына доланан ери ёкдыр!.. Оның эли хасса җана шыпадыр! —Ол ез ёлдашына гахарланды.— Ери, сен наме сюмелип дурюьгң? Япып! О-да эйж-ежик машгала!

Нуржаяан алланвчилх;» гыгьфды:

— Вай, балам, элден гивдиң-ле! Етсеңив-ле!

Нурҗахаиың гыкыльвгына Бабалы хем гопгун билен оянды. Шекер айротын гүйч билен силтенип, Пелеңиң элинден сыпды, өйиң торине бакан гачды. Пелең оңа бакан топулаида, Аинаның элиндэки сапанча гочди, икинжи гезек еие таркылдады, үчүнжи>, дердүнжи ок хем оның ызындан ягды. Пелең дулдакы богдак чуюалың дүйбине гүрпүлдэп гитди. Оньщ ёлдашы алжыраңңылыга дүшүп, чыкып гачжак ялы этди-де, бирденкэ элиндэки түпеңңни Айна бакан гезеди... Шол вагтда гапыдан күрсэп гирен Артьйгың дооты оның ягырныңдаи акоаплыны санчды: түшең ёкарык атылды, жишт гүрпүлдэи-гитди...

Жнштлериң ооэдсы демлерйндакв хьфкылдыларыны Айна укыдакы хоррулды ялы эпгнтди, нэрэ середйонини, нэме ойлаяныны билмэн, доңан ялы оомалып галды. Ярым няш Бабалы эмедеклзл барьш, онъщ аягыны гужаклады. Айюа хатда шоны-да сывмады.

Өлилере гвзи дүшен Нуржахан ене гыкылык этдя:

— Вай, йшимиз иайтды! Башыпыза бела сатын алдык. Ай ил-гүн, .йнда нэхши 'боларка?

Нурҗаханың гьишлыгы Миа618 өзине пешрди, он.а гурп борди. Ол, Бабалыны гуж,агына аландан оон,, Нуржакана игенди:

— Свзе диййөн: галмагал этмэд! Эдилен ишиң вкүнҗи болмао. Маңа Артыгың та)бшьфыы шейледи.

■Айна шондан ооң Артыгың достына йүзленди:

— Г азана янашюаң — гарасы “аияндыр. Шу вагта ченли сизе салан аграмымызың үсгине, мен свзиң бүтин обааыва яюп гетирдим. Эл|беггде, язгьиг шейле огшыяда—'бши/багыплаң, Биз шу гиҗе абадан чыкар пвдерйс. Белки, шол сизе совалга болар.

Даяв яш йигит оңа үзүлнкесил гайтавул бөрди:

— Артык доланып гелйэнчэ, сиз шу ерден хич яна бутнамарсыңьвз! Наме болсак — биле : боларыс.' Мен өлмэн, сизе зовал 'болмаз. Бир Эзиз дэл, гой ол. Җүдайт ханыны х!өм биле алыт гелсин. Рукдан дүппмэң! Белкэ, бу харамыларың өлүми бизден торүлмез ялы, баоипа чэре *айлаа* ташрыс.

— Буларың атлары, яраглары — шзли шаят ахыры.

' — Атлар *өв* обамьюың атлары. Яраглар брлса, инди бйзе *хтмат эдер.*

Гощңыдан арка таиан Нурҗахан хем* өзинитугды:

— 'Саг бол, жаным! Хернэ, худайым, йүзиң-гөзиң дерт гөрмвсин!

Йигргши биринщи баш

Харби сөвеш судьлның сүлчиси Эзизи сорага чагырды.

Акларың түрмесинде, йөрите гоюлан хинд гаравулының астында одивочхада отуран «төҗен ханы» туосаглыгы боюи- алмак ислемеди. Ол сүлчиниң янына барандa-да, аяклы чилимини алып 'барды. Оның чилимини галдыртҗак ‘боланларында, «Чилимим ёк ерде — мен *хем* ёк» диййп, кеюгин җогап райггарды. Оңа инди улы *шп*лерде озини гөркезмэге мүмкинлик болм-аяы үчин, овунҗак меюелелерде ев гылыгыны таяатмага ,чаЛ|Бпщцы. Харби сүлганиң оовалыка-да улумсылык бияен җога<п гайтармага сьшанды. Сүлчи өз юмушыны; ерине еггирйэнчэ, оныи, гүлкүнч улумсылыгына, аимак херримюөкл.ишне ахмиег бермеди. Хатда оның чилиминв өз янына пөтермегине-де ыгтыяр берди.

Эзиз Чап'ыгың. адыны, дагаи йылыны, болан арин язандан ооң, сүлчи чыилакай ооваилара гечди:

— Эзш дан, сиз өз ханлык даарин,«зде нэгае адам өлдүрдиңиз?

Эзиз эвмезлик билен чилим отлап, түссесини совурандан соң, бир аз бөврини диняргеди-де, гөни жогапдан дэнип, совалга тапмага, өзини акламага чалышды:

— Мен би-р адавд хем ©лдүрөмюк. Диңе өзв өлвйин дайип дуран большевик җарчысы Хораз багшьгны гөрене г&з эдиго асыи Г0ЙДЫ1М.

— Белки Хем, өлдүрен ада)мларыңьюьщ' хасабы, кнмлердиш сизиң ядьщыздан чыкандьф?

— Мен унудан болюам, сиз ятладамрсыдыз-да.

Эзизщ җеллатЛыгы хар1би сүлмини иекеҗе-де ынҗалыкдан айьфм-аярды, акларыц зулмы-да оныңкыцан пес дэлди, сүлчнниң езя-де гүнэсиз адамларың өлүме хөкүм эдалдмлегине матариал тайынлаярды. Сүлгакнв ынҗалыкдан айьгрян зат, Эзизиң өлдүрден адашгарыньщ даииде акларың өз адамлары, белки хш, интервендия .агөнтлера барды. Ол Эзизе нюлар барада ообраг 'берди:

— Меңли ханы, оның огулларьг — Блба ханы, Бакылы . ханы ким! өлдүрди?

— Патыша приставыны хем оньщ талаңчы огуллрыны ким элдүрен х« болса — ялңынгандыр өйдвмюк.

— Бабакан арчыны ким өлдүрди?

— Оны өлдүрен Артык Ба1балы барада ш аитаба рапорт бердим. Эмма ол пурсатдан пейдаланып, болыпевиклере гачын гечди.

Сүлчи эйнегкнин; үстиеден Эзизе дикарынл-ап оеретди:

— Эзиз хан, мен сизе төхмет йүклемек ислэмок. Буларың хеммеси документ билен таосыкланан ишлер. Хөкүмет хайрына эден ишлериңив барада мен сизден сораг хем эдемок. Меселем, большевиге көмек берени үчин Гарагөз ишаны атьшсыңыз — акыл эдишсиңиз. Ол бу спишга гиренок. Большшик аюентинин, манлайыва даг басыпсъгңыз, оның үчин биз сизе зат диемзок. Белки, шол алтмыш ед« адамынъщ хем шолар ялы гүнэлери болландыр? Сиз шолары аныклап гөркезсеңиз, биз оларың хем гүкэсини сивиң үстиңивден совуп билерис.

Эзиз яңадан чилим чекенден ооң, ене бир аз ойланды,

сне оларыц хадмесинден тбокхн толгады. Сүлгав икинҗи совала гшди:

— Оаз штабда эаөкүмет башльгы җонаи Фунггиговы масгар ал арсьщыз. Оның еөбөби нэме?

— Ким: ез лабзиний позса, канундан дашары шп этое, мснин. хем оңа гүйждш етое —■ хер ким болса—оден оны гайгъгрмш!

— [Берекелла! Ине мунының догры җогаш... Хава, сиз хэзирки хокүмехи йыимак чэрвсине гиришдиңийми[1]?

— 0 нэме диен сөз?

— Ягны, -моселом... сяз [болышшиклер .билен ара-гатнашык этдиңиэмв?

— Мөн болыпевиклер билен 'Икк йыла галай ган двкүшип гелйэн.

— Ол мэлим, а оон|кн вагцд.а?

— Мениң гошуным хениз кем меньшевик фронтьинда.

— Ол, 'белки, аизиң пикириңизче шейледир. Сшиң очрвдыңывың яроысы эМэм Тежене аралашды. Геп онда дэл. Ол ивде оизин,, эл1бетде, гүнэңиа ёк. Мен 'башга зат биивмж ислейэн: сизиң үстиңизе башга давлетиң веквллери гелдими?

— Мен сизиңкиден башга хич бир хокүмет векилини гөремок.

— Ээвз хан, эден. ишиңизи богон алсаңыз, акыабедаи еңил дүшер.

— Мвн инди еиөиң элиңиэе дүшеним үгаин, озиме тохмет этмелими?

— Меи оны сизиң оз гаршыңьгзда таюсыклан ада<м таиарын.

— Болбмадык Ш1ги адамьшың бойнына гсшп- болмаз.

Сүлчи дшишҗа газ үмлэнде, ол гапьжы ачды. Гаными Хюҗаяз гвр-ди.

Эзизин, реики үйтледи, гашлары ракатсыз гымылдады, тзлериие гаи чылгьшларьг чайылды. Ол вз тзгалаңыиы '■басчак иети 'билеи чилшмиие я1П'ЫШдьг.

Эзизиң херекеггине асеырынлык билен шз гездирйэн сүлчи, Хоҗаиза оовал берди:

— Гражданин Хс»к,аяз, Эзиз (хажың кеоеии. довлет билен арагатнашыты барада язме бшшш задыңыз бар?

Гөзлери еоерлик билен ойваян Хоҗаяз 'өзини налаҗы гор-кезмаге чалышыш, сөве башлады:

— Маңа инди 'болан иши 'боюн алмакдан башга чэре ёк. Мен багтсызлык неггиҗесинде Эзиз ханыңка учра-

дьгм. Шол вастда Эзш хащвдшда ики саны турк оф'1И цери 'бар экен. Мыоаньфлыкда (повун ачышмак үчинмяН олар билен' иүррүндеш :болдьш. Мениң Хыва төрслср»йН ден 'бириНвд оглыдыгьмы биленлери үчин, шиол ерде ваЯ гыз-нөси|\'ат точиршек ниети билен оз алыи барян ишл^И рин-и мсндсн гиэлөмедилер. Двде бир түркаиенлер даД 'бүтин ганьибир, жаныбир Түркүстан халклари хем туркМ лере шшулмалыдьф, хазңрки урдумшалыги .болса шоЛ ниет үчин пейдаланм алыдыр. Биз *Эзт* ханьг шол бейигЯ нш-е ондемек ниети (билен гелдик. Эзиз »а« бизкң ниети-И мизс бутинлсйин гошуляр. диидилср... 1

Эзш Хкҗаязың гүррүңине чыдамады:

— Хей, кеззап доңуз! —дийшт, отур.ан еринден тарса! галды. I

Дилмач шың эгнине 'япьюпып, яошамййлык бишда 1 еринде отуртды. Эзиз жашъшап дем аланда, Хо&ңаяз сан- I дьграды. Сүлчи - *Эзте т&лчвм* этди: ,

— Эзиз хан, шаяда хыкаратлшв оөв айтмлага канун эрк 1 берСнок.

— • Канун—юатын алынан, агзьша салыньш (берияен хар/амыларла сап адама тосамет этмэге ышгыяр берйэми?

— Шаит Хоҗайзың 1 айдан оөзлери, горкезен вакалары догрьвмы?

— Аңнгал орак нэкшга 'болса—шолың ялы.

— Эйсөм, шаләдың йүзиңше дуруи тасоыклан затл|гыеда® хем боюн толгаярсьвдыз-да?

— Мен хер бир ыюманданы шайт хасап эдемок. Мениң н,эме айбым бар йолса, гой Теҗен 'байотары горкезсинлер.

Сүлчиниң үмлшвги бииен, дилмач Хоҗая-зы гапыдэн чыкарды. Сүлчи башга ййеюелэ гечди:

— Эзиз хан, сизиң Онганьистан билен араңыз нәешли?

— Мең иатыша хвкүметинден гачан ваггымда,- Онганыстанда 'боланьм хш киме газлин дэл.

— Оны билйэс. Овганыстандан гайдып геленинден соң, ылайгга-да, соңкы гүнлерде, олар йилен сыисат бара-' сында нэхили арагатнашык этдиң?

— Ондан ооң мениң Овганыстана гитмөним өзинщзе мэлим дэлми?

— Белкв, сизиң, үстиңизе гелен боландьф?

— ЁК.

— А бдыкcримханы танаярмысыңыз?

Абдыкеримхан ады Эзизиң депесинден сув гуюлана

дөндерди, изкинжи янда», оның газабьшьг гетирди. А)бды-керимканын, й&неквй дЫст дэлани ези тутуланда, айр:атын хем Хожаяз меселесиңде аңлады. Ол, сүлчэ нэме җогагс' *бөржесгте бшмөн,* гозгалйңыньг баюмак үчин ене чили-мйне ястыщды. *Сүлчи* оорагыны гайталад-ы:

— Велки, Абдыкеримйан шзвн. якын доотыңыздьф?

Эвиз иэхш1и айданыны хзем дуйман галды:

— Ол мещ дин душшмаиым.

— Нөме үчин? Сизиң тиңизиң арацыз өрэн саз-акьфы?

Эзиз ойламая айдан сшиие екүнди, *отт* нэкили[1] юв-марлажагыны билмэн, башга яна совмага чалышды:

— КимАбилген?

— Нжили ким йилен? Абдыкеримжан бидаен.

— Мен оны танамаян дийип яйггдым ахьфы.

— Эйсем, ким бшен дин душман?

— Болыпевик билен.

— Эзиз хан, сиз өз сөзиңизи өзиңиз гарышдыряр-сыңыз. Бу ара болыневик нireден гелип чыкды?- Биз хэзир Овганыстан хем Абдыкерим хакында гүррүң. эдйэс ахыры. Сиз Абдыкеримхан билен нэхили меселе ба-расында сөзлещциңиз?

— Мен овган офицери билен хич зат хакында гүррүн. эдемок. Сизиң Абдыкерим диййэниңиз, белки, шолдьф. Мен, гайта, оны бүтин отряды билен тутуп, сизиң злиңизе-бердим.

— Җүнейт хана говшурмак үчин, Абдыкеримхана нэ-хили хат бердиңиз?

— Хич хили.

Сүлчи портфелинден чыкарып, бир хаты Эзизе гөр-кезди:

— Бу хаты ким язды?

Эзиз хатьщ йүзине гөз -гездирип, оны окап билмесе-де,. өз яздыран хатынын, нусгасыдыгыны анлады, өзиниң гы-шык-чайшык голыны танады. Эйсем-де болса ондан боюн толгады:

— Мениң совадым ёк.

Сүлчиниң табшьфыгыка гөрэ, дилмач 'оны сайхаллы окап берди.

— Хат сизиңкими?

— Ек. Мени гараламак үчин, Хожаяз ялы бириниң ме-ниң адымдан язан хатыдыр.

— Эйсем, сиз Абдыкеримхан билен ики гезек душуша-

«ныңызы, Овганыстан билен сыяси арагатнашык эденивдзи, шу хаты Җүнейт хана өзиңиз язаныңызы боюн алаңзок-да?

— Шейле.

Сүлчи столың үстиндәки җаңҗагызы жьщньфдадып, таравул начальнигине үчүнҗи камерадакы туссагы гетирадэге буйрук берди.

Абдыкерлимханы туюсаг гейиминде, ызы гаравуллы алыптелдилвр. Од Эзше гөзи шеиден .баш эгди:

— Хэ-э, Эзиз хан, салам!

Сүлчи оңа дуйдурыш мэлим этди:

— Туссаг Абдыкеримхан, сүлчиден ыгтыярсыз бири-•бириңизе соз урмагыңыза ыгтыяр беремок. Сиз айдың, Звиз хан билен нэче гезек, нирелерде, хайсы вагтларда душушдыңыз?

Абдыкеримхан, Эзизиң йүзине гарандан соң, өзини мүйнли горкезмек билен ысгынсыз сесде җогап гайтарды:

— Биринҗи гезек он единҗи йылың гүйзинде, Теҗен дпетеринде. Икинҗи гезок бир хепте мундан озал Агаланда.

— Нэме хакда гүррүң этдиңиз?

Абдыкеримхан гүррүңе башланда, Эзизиң гөзлери тызарды:

— Абдыкеримхан! — дийип гыгырды.

Сүлчи Эзизе-де дуйдурыш билдирди. Абдыкеримхан довам этди: ■ ,

— Эзив хан, мэлим зады яшырманың пейдасы ёк. Биз ■икимиз хем багтсыз туссаг! — Ол ондан соң сүлчэ йүзленди.— Җенап сүлчи, биз ики гезекде-де Закаспияны, Дашховзы, Хьгоаны Овганыстана гошмак хакында гүр-,рүң этдик. Оның Җүнейт хана язан хатыны болса барлагвагтында сизиң адамларыңыз менден алыпды...

Эзиз ене дуруп билмэн, оның созини кесди: -.

— Галат айдяр!.. Догры, мениң аклар штабы билен, ылайта-да, Ораз сердар |билен онушмадык ерлерим 1боландыр, йоне вели, иңлис векиллерине, генерал Молла эсене, капитан Тиг Җонса хич вагтда шүбхели гөз билен гаран дэлдирин. Мен өз дирилигими диңё шолара •баглы дийип дүнгүнйэн. Мен эгер олсем-де, шол пикир мениң билен арасыны үзмэн, биле мазара гирер. Сизиң мени шейле масгараламак ислейэниңиз хениз Молла эсенс етен дэлдир. Дек эртириң озинде капитан Тиг Җонсың сизиң шол чүйрүк пикириңизй соврулан самана дандер-

җетане, Эзяз хана өнкиден-де хас гүйчлирэк кучават берҗегине шек-пгүбхе ёкдыр!..

Сүлчи Абдыкеримхана ене совал берди:

— Эзиз хан' барада сизвд (баяшга еие наме бишйэа задыңыэ бар?

— Эзиз хан менин достым болса-да, дөвлет адамсы боланым, ылайта-да, эле дүшеним үчин, ялан сөзлемэге мениң хакым ёк. Мениң дүшүнишиме гөрэ, Эзиз ханың пикири яз шемалы ялы гүнде бир нәче гезек өвүсйэр. Ол, шол гүн эртир Овганыстан билен бирлешмэге мүвесса гоян болса, ашшам меаи тутуп гетирилдаде, алан маглуматыма герэ, Закаопияны зййэм түрк оф[л]идерлерине сатыпдыр...

Яралы доңуз ызындан етдиренде, чем гелене окдурылышы ялы, бүтин төверегини алдыран Эзиз чилиминиң бокурдагындан япышып:

— Хей җаноыз!—дшвди-де, Абдышр.имканьщ маңлайындан салды.

Абдыкеримка ның гурсагыпа патылаи дешен чялим дөвүлмеди. Эмма сүлии икисинш? гейимини сары сува беэеди. Абдьжерамхан газайына *бэс* шелмэн, җүбисинден сапавча[л]сыны ч;ыкарды-да, Эзизе бакан тутды. Дилмач оның өлини галдьгранда, саианчаң окы нотолокдан гечди.

Түпең сесине гаравул начальнигв күрсап урды. Сүлчи оңа:

— Туасагы; эквдиң! — дийип, Эвизе бакан элвни салгады.

Иңлис интервенциисы Эзизден алҗак пейдасывьв аланы, Эзиз .зарарлы халкың нэр.авыдьигьгаың артаныньг аңлавы үчин, бв ызыны өзв сүпүрмеги зерур таяды,

Шондан ооң «интервент асаныны» гөрен болмады.

Артьгың хатыны аландаң оон, апр[л]елиң башларында Закашияның меркези — Ашпа|бада баран Дурды үйтгешик бир ягдайың үстинден[1] барды.

Интериенции гошунының ызына гачышьг, Закаспия гелишинден хас чалггракдьг. Олар эгайөм фронты ташлапдылар, көписи эййэм арачэкден аңрык ашыпды. Шаиыр-шукурларыны эшелона басып, Красноиодскэ бакая йүзленйэнлери-де барды. Ашырыц Теҗен шэхеринде пөрен офицерлериниң улум1сы сыпаты инди оларың хич бирянде ёкды. Эшелбнларың гапдаллары билен хиндилери гыссаян офицерлер сигарларының түгүнлерини бу-

рутсадып, гахарлы хврекет эдйөрдилер; гызгылт йүзлериңий гамашдьфып, нэме үчиндир айылганч оөс (билен гыгарярдылар. Ол-арың нгол сьшатлары диңе урушда басыла-нынка дэл-де, дурмушдан умыдьс «еоиленинрсэ чаЛЫМ эдйэрди.

Тиг Жонс оз штабы билен эййэм Ашга!батдан гачьт. гидипдир. Абдьжеримк а н эййэм йитирим. болупдьф Гранд-Отель мышманханасы бошап галыпдььр. Мундан бйр изчте вают оэал. Фунтиковыц кэн оанлы «яокүмегиңи» даргадак, онын, шини Доков (билен 1биле түрмэ басан,. оның- ерине «Җвмгыети дораш» адында алты адамдан ыбарат тэзе «хпгүмет» гуран, өзияи юрдың хэкими хасаи: эдйэн иңлислере наме йолупдьф?

Дурдыньщ алак маглуматына трэ, «Җемгьгети гораш комитетянин» членлери генерлл Маллесоньш. оңиндедызларыяа чөкуп ял)бары 1 пдырлар:

— Бшиң хдаүметимиз диңе сшиң ганатыңыаьщ астында бир Х1өкүм'ет. Биз»ң фронтымыа диңе сизиң ярагыңыз билен бир фронт. Оиз хем чыкыи гитсен,из, бивде не хөкүмет галар, не-де фронт. Түркүстаның Англия үчин болан эимиетини оизе бив дүшүндирмели дэл ахыры. Оңки карарымыз азлык эдйэн болса, биз енё гол чекела Сиз гитмэң, мэтэч гулларыңызы Гораң!..

Аяклар-ьюың ашагы горп атан авантюристлериң -068-яшларына генерал Маллесоньщ бу сапар рекими икмэндир. Хекүмет членлери оны бойлеки тараидан хом сынаш шрүпдирлер:

— Җенап гөнерал! «Большевиклериң ажклары ер> тушса, Хиндистан үчин улы ховит» дийип, ©з айдан оөзиңиз 'бар. Сиз чыкьт гиггоеңиз, үлкэ ■ большевиклер эе болса, шарпыгың бир яны сизе-де дегер. Шинди хөм бир пилле: сиа ойланың, гошуныңызы ызына гайтарың, сивеши довам этдиреляң!..

Шол ялбарышлара, шол вэхимлөре чыдамадык генерал иң соңында ажьг хакьжаты мэлим этмаге (межбур болупдььр:

— Сизиң созиңиз, элбетде, догры: мен чык.ып гагсем, бизиң Түркүстан планымызың, белки, хемишелик вейрана дондигидир. Оңа мениң йүрегим, белки-, оивиңкиден бетеррэк аваяр. Шейле-де болса, мен гитмэн дуруп билемок, маңа ёкардан буйрук шейле. ,

Мутыг гулларьшың өлүм' җезасы хокүм эдилен ялы ышнажлы йүзлеринщ солмагана генералың хайпы ге-

лип, өзине веп-алы бенделөринвң хошлашык өңинде гөвүнлерини[1] ачмага сьшаныпдыр:

— Сиз Закаопия фронтыадан хатьфҗвм больщ. (Мен Закаоггияда[1] оз ор.ньвмы генерал Деникине табшьфдьвм. Генерал Деникин сизе герекли ком-еги эдер. Сиз якын вагтда, белки, Дашкенде оелнк эдерсин.яз.

Закашия фронтынын, Дениииниң элине гечении Дурды, хакыкатдан-да, анлады. Полковник Витераховъщ отрядындан бир- нәчесиншц. эййэм[1] Закашия фронтына гечении Дурды билйарди. Хэзир бол)са Красноводсяшден пелйзн эшелон үстине эШ'ело.нлар, ■ даша атян топлар 'йүзиниң угрмна фронта бакан гечип гидйэрди.

Интервент гошуныньщ сапан деген серче ялы гачышының себэбини Дурды бир нэче дүшүнҗели адамлар билен гүрлешенден соң билип галды-.

• Түркүстан ин соңында меркез билен, революңион Русюия билен бир'икди1: тэлкэвшз ёл агаыдды. Осиповын, Дашкент гозгалаңы интереенцш нетиҗе 'бсрмсди. Гызыл Гошундан зарба дадан Фергана баомачыларының арасында баш-башдакльвк дөреди. Меркезин. Түркүстана гүнсайьш кшеги артып' башлады. Ерли халк индислерден хас беади. Илгчилериң революцион херекети &сди. Овганыстан Оовет х[л]окүмети билен достлук арагатнашы'гьша гиришди: иңлислер билен овганлар арасьгнда уруш оовулгысыз болуп ,порүнди. Закаапш фронтыяың Артык ялы эдерменлери Гызыл Гюшун сапына гечди. Ажларьщ эсаси гүйчлеринден бири болан Эзйзиң отряды даргадьг. Ахал атльи полкыныц хем гөвни сув үстинде: сэхел гыкув эшитсе, хер хайсьв өз өйлерине бакан өкҗе гөтерҗек. Интервентлер үчин хеммесинден хем айылганҗы — Гызыл Гошун айратын бир .гүйҗе минди. Шоның үчин иңлис планьв сындырылан күйзе дөвүгине донди-де, Закаспиядакы гошуныны бай бермэңкэ ©кҗе гэтерди...

Ашгабатдакы йүзе чыкан ваканың Гызыл Гошун командрваииееи үчвин айратын ахмиетяаиң барыйьв аңлан Дурды гыссаңмач ызына доланды. Ол Айналара барып гечмэни хем ов[л]иниң борҗьг хасаи этда. Эзизяң туссаг эдилен хабарьгны эшиденден сең, Айна хш бүтин -машгала 'бир аз ракатланьшды. Дурды олара баранда. хеммесв оның даш.ына үйшдилер. Хацда кичиисик Бабалыда оңа бакан алини узатды, гей» диерсиң, какасыны сораян ялы, өв дилинде виҗирдеди.

Дурдыгньга, доланьпп гелмегине сабырсызлык битгея гарашин Токга, онын, гетирен маглуматыны ички иөйнетине тикдирип[1], айлав ёл билш Гызыл Гопгува бакан акҗе гөтерди.

Йигргши икинщи баш

Ахал-теке аты түркмен ч)өлинде телеграф хызматыңы өдейәрди,

Ашгабат ягдайы барада Токганың Дурдыдан алып ■гелен маглуматы —Г ьгзыл Гошун командопзаниесини гыссаглы хүҗүме гөчмәге өндеди. Токга Гьгзылосаньщ Тсҗене г.аиып гелен отрядының, хем Сшет Гошуяынын. гел■мегине гарашяныны, комаедованиеден нэме буйрук 'болса, а1мал этмэге тайыялыгыны мэлйм этди, Келкаңыд шга гөвүнли отрядыньщ хем аклара аз алада- !болмаяныны дуйдурды.

Чернынгав шол маглуматыц эхмиетли ерлерини -Түркүстан Реввоеншвегине-де мөлим зтди. Дашкентден уградылий гүйч гелип етишен 'бадына хүҗүме гечмелиди.

йван Тимофеевич өзини өрзн ядав сыздьг, аргын >бей•ниниң бир аз дышч талаи эдйэнини дуйды, Артыгыд ывывдан адам иберди. Ол штаб вапона гелип гиренде, оңа бакан элшш узатды:

— Артык, гел икимиз чай ичели. Мен хэзир ком;аяду!ющий дэл, сен хем комталк. Биз хемишеки Иван 'билен Артьж. Харби гүррүңв 1бир аз галдьфьпп, гел **ИКЙМШ** бир салым- көнэни ятлашалы.

Олар чай 'башында, Теҗен шөкеринде, демир ёлың кенарындакы Иван Тимофеевичиң (йжагазыны. хэзир чалаеын разюедчик 'болан Дурдының шол- вагткы 1болушыны, Бакудан гелен Артамошаьг, Хоҗамыр ат волостной билен Бабакан арчыпа атыны алдьфь,ш гелендэки Артышң халыпьг хөм Василий Дмигриевич Карташовьг ятларына салдьшар. Эмма шнани ятлаянлар тазе адамларды. Арадан салым гечмэнкэ, гүррүнлериниң ене хэзирки ягдая алып гидөнини олар дуймлан галдылар. Артыкдакы тэөе хэшетлери сайгаран Иван Тимофеевич шол йарада сөз ач1ман дуруп[1] билмеди: ,

— Хав1а,'достым, сен инди ецки Артык дэл...

л— Иван, сен хем инда өнкя Чернышов дэл. Сен инди Иван сердар.

— Мен ол барада гүррүң эдамок. Мен сени төремде,. гөвннм ачышир: сөниң дүшүнҗэң хвм, дүнйэ гарашың: хем хас гиңэпдир.

— Шоның үчин мен .саңа хем Алёша хемишелик миннетдар!

— Бэйле дийсем, бирден готерилиберме: сениң хениз; хом. ешмез ериң ёк дэл.

— Мэлим зат, Иван ага: йөнекей ойҗэң чорыньв айьфмак үчин хем, оны бир дэл, онларча шезек ювмак, газамж шерек. Достыц айбы йүзяне айдыпшдыр.

— Артык, сениң хениз хем ганын, өран шзгын. Сен,. газан та-мдыр яльг, аңсат соваи бяленрк. Доарысы, сениң йүрегиң шкңривден оңе дүшйэр.

— Ол айданьщ-а догры, Иван. йөне вели, сениң ойдикириң йүрегиңи бахым говшадармыка дийип гориян. Догрысыны айтсам, гаты шрме: сен хомише шейле сыпагда, хатда ховатьф этмэн, яныңа голайлар ялам дэл.

.— Ек, мен оңа ыяанамок,— дийип, Иван Тимофеевич гүлда-де, гүррүңине доюам этди.—Ондан соң хем 'чаганың е.з энесине яоышышы ялы, сен хемнше оз Теҗениңе гараясъщ. Ииди сен хас дашрага серетмегиң, хас а®ыграк, 'пөрмегиң зерур.

— Нэме диймж ислейэяиңе дүшүнмедим.

Чернышов чынлакай оове башлады:

— Бив яжын вагтда Закаспия фронтыны гутарҗагымыза ынапярыс, сен хем оңа шат. Биз хэвир аклары, дерби-дашн этсек-де, уваграга назар' салсак, ягдайың ончаклы енлемейэ-нияи шрйэрис. .

— Нэме үч»н?

— Оны саңа дүпгүндирмек үч:ин вагт герек.—Чернышов, зынҗыры салланыл дуран ганаклы сагадына гарады-да, шаркылдадып янды.— Энтек вагт бар. Гел биз бүтин дөрт төвереге назар салалы... Бизиң гүндогар тарапымыз бухара ханлыгы. Бухара эмири Керкини, Термези, Чэрҗеви эелемек ңиети билен биоиң гапдалымыві язссаныл, хыңраньш ятьф. Демиргазыкдакы хыва ханлыгы, интервенщвдның талабына горэ, эййэм бизиң билен уруша гирди. Җүнейт хан Түркүстан Реопубликасының хакүмет членини олдүрди. Ол бүтин Хорезм үлкесинв, Амыдеря округыны эелемэге ымтьшяр. Бизиң гүнорта-гүндогар тайьшыз Овганыстан. Амануллахан иңлиелер билен совеішмекчи боляр. Генерал- Маллесон, Совет хокүмети Хиндистаньг ховиа саляр. баханасы бишен Эйраны.

.•шшундан долдурды. Амануллахан иящислер билен узак 1, •сввөшда билер өйдемок. Эгер Оиганыктанда инлислер I яңадандан хокүм сурүп башла-салар, олардан онльшык тама эдип болмаз. Бизиң гунортамызда болса — щлЕвсле-,риң үмл-емегине перэ гуйругыньг булайлаян Эйран. Генерал Маллесонын, талабына трэ, олар биэиң Эйраедакы •Совег миосиимызы зййэм туосаг • этдилер...

Аршык отуран еринде юмру.гыны дүтвди:

— Иш Эйрана галса—кын дэл. Мен оны диңе өз полкым’ билен хем бсяон эгдирер-ин!

Чернышов йьшгьфды:

— Е-ёк, Артьж, башартмаз. Эйран иидн сенвң ата-■бабаң дөвриндэкй' Эйран дэлдишш сен унутма. Ондан башга-да, мениң яңкы айдышым ялы, оларың сыртында индислер ду,р. Инлислер х&зир Бакуда-д.а агальгк оурйэр-лёр. Индислер хэзвр Закаопиадан гатселер-де, озлеринн ьфаслап билоелер, ене гайдык гелмаге ялтаимазлар. Догрьгсыны айтсам, олар гиденоклар. Оларың агентлери, жансыелары, сатыяалма гуллары хениз хем1ме ерде херекет эдйэрлер. Сарагтда, Кушка тověроклеринде яңадандан онбиратарлы) баамачьглар дөрэпдир...

Иван Твмофеевич сован чайыны чаласын овуртлап, еринден галды:

— Горйэмиң, ягдай еран чылшырымлы. Мен саңа тэзе бир хабар айдайын: Гывыл Гошуныц Баш командасы шу ягдайлары назар.а алып, Түркүстан фронтына ёлдаш Фрунзэни командующий, ёлдаш Куйбышөви болса Рөввоенсовете член балледи. Душшман нэче ховплы • болса-да, Совет Руосиясының комеги билен биз яоиман енерис!

Артык еринден туруп, командующий билең хошлаш-■манда, Тыченко берен совальгны бирденкэ оңа-да берди:

—■ Елдаш командующ^л^ий, оиз домир ёлда машинисткэңиз хем дүнйэ шейле гиң яазар салямыдыцью?.

'Иван Тимофеевш кейгаижон гүлүп, Артыгың эшине какды:

— Елдаш комполк, ол вагтда Совет хэкимиети ёкды. Хава, ол барада соң оөзлешерис... Хээир болса — атланың!

Май айыныщ башларьиды.

Артыгың **оолкы** Гурбангалаң голайында, Деникин гошуныңдан четенлер ОТрядына миесоер гелди. Ики ягының арасыны ' дүеерк үч урпаклар • өртйэрди. Шол урпак-

ларың бүтин теоерөпинде бол>оа гүлэлекли, гөк отльг ган, мейдан. .яйнаи гидйэрди. Артыгың иолкыныц шол өркүчлерден нэвеши аганыны чеченлер дуйман галдылар, хатда атьгшьлга-да май галмады. Иылдырым ялы сүйнйв« атларың тойнакларыныд гүпүрдйси гид сэхраны долдурды. Сырылан гылычлар ядыдоган гүн шөхлесине ловурдады. Эртирид чыглы ховасында «Ура!» диен сесянланды.

Шол лөриүш нэче айьщганч болса-да, чеченлер бир бада еңсе бермедишер. И«н душман гьмычлы сөвешегирди. Гылььчлар сырылды, атлар чарпан галды, келлелер тогаландьг, голлар зыдылды. Ээси үстинден агдарылан атлар жылавларыны сүйрэп, төмеклерини 'ёкары тутдылар.

Артык бирини аларладьш барярды. Оныд гапдалындан саианча геэелди. Ол хента атылмадка, Алёшад сала« гьгльлжы, саянчалы голы томмаклы таж ялы түвдүрди. Ашьфың эгниаден эден гылыжы, Артыгыд салан зарйасы аркан аыады. Шол гө,з ачьвп-юмарда, Мелегуш четен атльг офицервне миессөр (Гелди. Ики гылыч гаңрылды. Шол ваитда гапдалдан вазылап геч-ен бир' чечен, Артыгын, гыльпжыны' гылтызрак урдаг — шльвч тасдан оныц элинден зыңылъипды. Офицериң асманда гайяишльцжы Артыгың келлесини альвп гайдарлы гөрүнди. Шол секундда болса өз ховкайыныныӊ ховп' астында галаныны сызан ялы, Мелегуш ики дызыны эпди — чечен гылыжы Артьлгың дшөсинден шовлап гечди. Мелегуш яңадандан сычрап зыңанда, ене офицериң атьг билен диклешди, ене ики гылыч асмана галды. Артыгыц терсине чекен йити гылыжы бу сапар йылдырым ялы сүйнүш, офицерид келлесини тогалады, оныд гылыжы ез аграмына атыныц бир гулагьвны алыи гитди.

Агьгр зар:ба чыдамадык чеченлер еңсе бердилер.

Сайьфдың ахал-теке атлары, эдермен жигитлер гүлэлекли мейдаяда гурда дөндилер. Мейдан маслыкдан долуп галды.

Тыченко шол сөвешден соң, Артык билен икичэк гүррүң этди:,

— Елдаш командир! Батырльвк, элбетде, Гьизыл Госцуна лайыклы бир хэшет. Эмлма гайдутасызлыгьщ хем өзвниң ери бар, сөркеди бар". Полкың башы сен полкын; ынбалы —сениң бойныдда. Сен болсад, бүтин полкы унудып, бир өзиди билмек билен, гывгын о^вешде хеммэниң өңинде.

— Елдаш комиссар, иеллөсиз гөвре херекет ■ өдңп бил-мез.

— Мен хем шоны айтмак ислейән: бирденкә оен би^л, багтсьвзлыга учрайсаң -— полк башсыз гөвре болуи галар'

— Алёша, сен шмшсар хем 'болеан,, полкьъ энтск! менче танаңш. Олар метвд дири ервмде дири, &ли срйм-де — 'өлидир.

— А)р:гык, мен иолкьщ олүме бармагыны ислэмо(с,: мен оньщ диршгик бииен устүнлипини' ислейэн. ;

— Алёша, ене сен ялңьиияосың, ене сен оз вокерлериңи тананок. Мениң вк еримде, бащгасьг хасаи' хем дэл, менин, сотнямьщ хер бири мениң орнымы тутар. Ашыры наме, сен менден пес хасап эдй&миң?

— Ашыра-да, җигитлериң хер бирше-де мен е® җанымы ынаньш билҗек. Э(мма эсаси.^леселэ геленде, оларың хич бири хем мениң үчин Артьк дэл. Шоньщ билек бвле, сениң баранда штабың маңа айратып табкырыгы бэр. ■;

«Та1бшырык» сази Артыгың мүйнли дамарьшы гозг-ады. Ол Тьйченконың гвенине гелмедик бир' «гаралыгы» йүкледи:

— М'ен ол табшьфыгы сен айтмасаң хем билйан. Сек мениң басан гадамьвмы дерңедиң, дерңемедиң,.—(Мениң үчин 'барькбйр. Сен бщсең, билмесең — Артыгың йүрег® хич вагтда икэ 'болүнмез. Ол ялңьвшса-да, бүтин дүйрмеги билен ялңьшар, гони ёла дүшсе-де, сүйрөнчексиз дүшер! Оен ха ынан, ха ынанма — мен иңлис шгшоны дэл. Мен оз ынсабыма, ©з йүрегимиң буйрүгына гөрэ херекет эдйэн. Максат угрында маңа олүм-де ажы дэл!

Тыменко оныц нэхак ынҗыюыцы ёк этмэге чалыпды:

— Артык, сениң агзыңа алян гүррүңлериң нэхили? Биз ИК'ИМ'И8 доган дэлм»?

— Доганларың хем пики/риниң чепбе гелйэн ёри ёк дэлдир...

— Дур знтек!.. Командование саңа ынанмаса, сени кемсиз таншаса—сени командяр этмез, полкы сьниа ыггыярьща табшьрын, оөвеше-де гойбормез. Командованиениң сениң баранда чигит ялҗак иңкиси ёк. Ол сени шиниң саг голы» хасап эдйэр. Сен коне шкириңи' ери, дүйби билен ёлуп ташла. Шоньц билен биле, сен комиссарың везшесине дүшүн-еңок.

— Сен комиосар болсаң, мениң пикирими ишим билен дерңе.

— К&мврсар шмандйрин, якын көмөкчиси. Оныцборҗы диңе бир җигитлере тербие • бермек дэл-де, севешде такгика амгше гашулмак *хеш* оныц везитеси. Сенден менин, хайьшым: мундан соңракы сөюешлерще маслахатлы йорэл».

— Менид ©нкиримин кечҗе ери болса, сен маңа дарет. Эмма аты нэхили чапмакда, гылыҗы нэхили тутмакда зэямет чекмеоең хөм боля. [1]

Тьгаенко Артыга башга бир *иии* сөз билен таснр эдерин дийип дүшүнди, оны бир аз беркрэк тулмага сынанды:

— Онын ялы болса, менсиз гадам уродазлыгыңы — мен сенден талап эдйэн!

— Менден талап?.. Эзиз хан маңа хокүм эдип билдими? Меселэни шейле гойяи болсаң, мен сени[1] танамок! Шундан соң -я мен командир дэл, я-да оен оолкың комиосары дэл.

Артык йүзиниң угрына туруп геимекчи болды. Тычен-ко оңа берк дабышды, гүлди:

— Ине герек болса саңа доган!.. Сен түрмэниң ховлысыидакы гуҗаклашанымызы, хаятың ими гапдалындан хың урушлньвмызы унутдыщмы?

Алёшаның .шол сораглары Артыгы говшатды. Алёша довам этди:

— Артык, мен сениң җаныңы гайгырян.

— Мениң җанымьх аклар[1] берен дэлдир—олар алар ялы. Санаглың долан гүни — ондан -гутулмак хем болмаз[л]

— Гардаш Артык, сен өрэя гызьпс адамайт. Маңз Иеан Тимофеавдаиң сениң баранда йорипе табшьфьггы бар.

— Иваның?

— Эйсем, кимиң?

И®ан Тимофеевиниң «Артьск, сениң пикириңден йүрегиң озяр. Сен вз гыөшныңа бэс гелип билеңок» диен о&зи Артьгың гүгабе ядыңа дүшди, пагш-пара эреди, нэхили боланыпы хем билмэн, Алёшаны гуҗаклады:

— Алёша, гардаш, мени багышла!.. Мен, хакыкатданда, анмак... Гер нэхили сөзлери агзыма алдым. Догрысы, Иваның айдыпы ялы, мен өз йүрегиме эрк эдип! билемок. Алёша, индикиле шуиың ялы боланда, маңа сез хем айтма-да, йоне бевриме хүтүледэй — мен дүпгүнерин.

Достың айбыны йүзине айтмак — достларыц достлугы.ны хас-да беркйтди'. .

Артыгын, полкы шоның эртеси гү« хова ягтылаяда. Ба'й)р1амалың гүняагарында«ы Гэвүргалан устиндсн эң'; ди. Хөр бири бир .гужак инедердүл ксрпичлсри хениз жөи| бүтинлөйин дагамадык Гэвүргала ал асманда селеңлейэрди. Акларыщ офицерлер отрядын-а шолугаланыд белент диварларыьда гачалга болуи билмеди.' Шол галаның үч-дөрт километрлик демиргазьгында болСа, Солта«-санжар гүммеаи ловурдап (гөрүнйэрди, Шол давереги шне Мары болуп, сеииз йүз йьш мундан озал өз давриниң иң улы Х'вм медениетли шжерлөриндея бириди. Чиңгиз ордасы, тсмирлсң лешгери, эйран шалары миллион халклы гөзел шэхери хараба халына айландьфыпды. Шол дөвүрде айдым-саз яңланаи ерлерде хэзир шагаллар увлаярды. Түрммен халиы' айьшгаУнч дёеүрлери (башындан гечирип', тэзе дүнйэ гадам аден вагтында болса, агальпгы элден бермезлик ниегш билен, хэзирки дөвү.р йьфтьвжылары демир дьгрнаклары бишен япышдьглар.

Шоның учиң_ хем Артык Гэвүргала бакан «Я дарилИк, я өлүм» ДИЙИ1П энди: ©лүм — душманларың пайына дүшди.

Артык шол ерде Келханы өле саларын хасап эдипди. Эмма Келкан хас өңрак гачаны үчин, Артьж оңа' .Марыда-да душмады.

Йигргши үчүнщи баш

Байраадалыдан гачып <гелен Гьгзьшхан өз отряды билен Агаланда ерлешйпди: фр-онты терк эдап гамданы үчин, оның инди аклара барыи гошулматы мүммин дэлди. Аклар олары өзлервне гошмак үчин нэче өндеоелерде, жигитлер ондан ;бокш тшлаярдылар. Аклар штабында өзине елүм гарашяныны Гызылкан-да ану1аярды.

Шол ©агтың өаинде болса, Гызыш Гошуның айгытлы хүжүме 'башланыпы эшиден Тежен дайханлары оңа сабырсызлык билен гарашярды. Илатың хемме еринде Гызыл Гошуның дабарасы, Сотет хакимиетиниң адалаты барада гыагалаңлы гүррүң гидйэрди. Шол гүррүң Гызылханың жигитлерини-де гызыкдырярды. Аслында, оларың көписи, Байрамалыдакалар хем Гызыл Гошун сатгына гечмэге мейил эдйэрдилер: Артыгың язан хатлары, Ашырың гшлин гелип-гипмеги олара айратып тасир эдипди. Шоньгң үчин оларың арасыщца эс.ас гуррүң хэзир Гывыл Гошуна гошулмак барада гидйэрди.

Шол гүррүңлер гулагыны камат.а гетирйән Гызылхан хөм кэн ойланярды. Теҗенде дуран акла-р штабыца барса, оз ыибалынын, айылганчльвгы (гөзинин, өңине гелийэрди. Теҗени ташлап, Җүнейт хана бакан сүрейин дийсе, шол ерде онын, өзине нэме гарашяны- мэлим дэлди. Шоның билен б'иие,'шол яна бакан'Мейии эдэйсе, җиспитлериң онын. ызына эерҗег» гүмүртаҗди. Аз санлы атлы билен. Агаланда-да узак довам эпмек мүмкин дэлди. Шоньш, үчин ол: «Мен хокман Гывыл Гошуна гошулмалыг» диен карара гелдаи. Шоя оекундын, өвинде 'болса: «|Бу нэошли болар?.. мен нэче вагт Гызыл Гошун гаршвдсыпа оөюеш этдим... Бирденкэ мен- олара бараясуңда, ола.р имснин. аркамы сьшарлармы?.. «Хэ, :бизин эсаси душманларымызьщ бири бизиң элимизе дүшди» дийип, мени Дашженде, хас увашрак, хас гаранкырак бир ере ибермезлерми?..» димим хайыкды. Шоның, ялы аогыр ойдан оон, болса: «Ек, бөйле дэл. Гыэыл Гошун. командованиеси менин, аклар фронтыяы ташлап гайданьвмы билйэкдирлер. Шоньщ үчин хем менин. мундан внжи эден гүнэмин, барыны гечерлер» диен нетиҗэ гелда. Шол вагтың езинде болса, Артыгың ягдайы оның п&зиниң оңине шелди: «Өндеи айбы үчин Артыгы олар айпламадылар ахыры!.. Гайта, оны өзлерине дост хасап эдап, оңа уллакан отрядың ыибалыны ынандылар. Мени хем эдшг шоның яльв кабул эдерлер» диен айгыт билен йүрагнни бире дүвди.

Тызыл Гошуның эМэм Байрамалыяы эелэн хабары болса, яз шемалы ялы, Мара-да, Теҗен илатларьша-да еке гүниң ичинде яйрады. Совет Гошуныньщ үстүнлик хабары Теҗея дайханларыны, Гыөылканың отрядьпны хем ояьщ *өзтв* ганатландырды. 'Дайсхан яшулылары, отрвд командирлери, Артыгьзд, Ашырың достлары йьйтнаныьшш, Гызыл Гюшуны *н&хшш* гаршыламак, оңа нэкили көмек эгпмеж барада маслахат гечирдилер. Нетиҗеде, Оовет Гошуньша 'бакан векил ибермек карарьша гелдилер.:.

Дайханларың, Гызылханың Совет Гошуныяа язан хатларыны голггугыпда гизлэн Дурды яньшың ики ёлдашы билен Мара бакан йүзленди. Олар Теҗениң гундогар-демиргазьЕгындан чоле чыкаяларында, гүн гиҗигипда. Боз мейданы безэн гок отларың йүзи бир аз гайдышыпдЬГ, сүллеришипди. Гүлэлеклериң . ораяны япраклары, лиячемик гунчалары докүлип, диңе балдаклары сомалышып гальШды.. Дыза голай отың рендш саргылт

йвүсйәрдя, онын. нәзйк япраклары, ншис пүрлери\г.урап, Я
пудажыклары бүршерип’ герүнйәрди: Кэ ерде гулатылар, Н
кэ ерде гарагушлар гаймалаширды. Гүн ховрьинын, хен изН
очмэнияе гараман, гщ сэкраны ялап отелйэн яз шемаль пН
■салкынлык гетирийэрди. Кэ ерде болса депесини асмана ■ Н
дирэн инчемик дирек ялы түвелей айланярды. Аңырсына' Я
.ловъетмез махмал топрак күиүрюэп атьфды. '

Шол мейдана хырьщар гез гездирен Дурды өввниң ■ типюи арзуюьшьг янындакы ёлдашларына гүррүң; берди:

— Гөр, нэхили гозел топрак! Язың сэхелчаҗик чыгы- <.<.а дыз (бойы от эмеле шелйэр. Эгер шу боз адейдана [л]бол сув агынаса, пер нахили 'болар: 'Мөниң акыльима гелншине ге- рэ, төзел гернүш тозиңи гамашгдырар! Диңе бир бугдай- арпа дэл, бизиң ата-1ба1балары1мызың перүи-ошиимедик дурли бол хасылы амбарлара сышмаз: анкланар, ганат- ланар, дүнйэнин, шп ерлерине барьш гонар. Бу ёллар хэвиркиси ялы' тозамаз, гүр яираклы белент агачлар де- пэңе сая салар!.. Бизид оримиз гиң. Үлкэмизде ыюңа* етерлик сув-да ёк дэл. Диңе шол ере, сува эелик этмек, шолары. тапышдырмак зерур.

Дурды сөзиниң арасыны кесип, бир учуп-бир гонян даззаркеле гарандая соң, ене довам этди:

— Интер©бнтлер бизиң юрдымыза нэме үчнн, башр- ларыпы герйэрлер?.. Олар бизиң үлкэмизи ез ерилерине -айландырмак, оввмвзе инлис ташмасьшы башак, ооимизи сагмак ислейэрлер. Бизиң еримизде бизиң деримиздеи эмеле гелен йүиек лагта билен өз лордларынын. фабрик- дерини үтжүнлемэге ымтылярлар. Бивиң тенимиз, бизик ганьшыа бишен Лондонда шшк салмак арзувыны эдйэр- лер:.. Г©р', нахили гозел топрак!.. Шейле ере душман да- баныны басдырмак мүмшнми? Шойле топраш душман дырнагының дьфнамагьша хайсы йүрак тап геширер? Бйь зиң ата-бабаларымыз шу гезел тоирак үстинще деш ге- рип, асьфЛар бойы җан дамарларыпдан ган декдапер'. • Биз эопер ата-бабадан галан мукадде[л]с мираюьг йьтртыиҗы иенҗесине берсек, олар бизе өз неслимиз диймезлер. Гелҗекнесил болса, бизи нэлетлэр!.. Ер гадрыны билмэн. еөиниң харам' небси үчин душмана гул болан юртсувла- ра нэлет!.. Ватан үчгин ширин җаныны аяман, гайдуисыз оввеШ' эдйэн мертлере шократ!..

Дурды чуңщур дам алып, гаң сахра ене бир гезек на- зар саландан соң, өз сөзини ынанч билен гуггардЫ':

— Биз ез еримязи хич кесе бермерис диймек — эл-

бетде, аз. Бермезлик үчин, өзиңкэ өзиң эе болмак үчиң гүйч герек. Шол гүйч болса хээир бизиң тарапъшызда. Бейик оеркерделериң ёдбашчылыгы билен бейик рус халкы, дүнйэ чархыпы дүрмуш тала!бына — адыллыга, ынсапльглыа, адамкэрчилиге бакан өозүрди. Шол бейик гүйжиң гурплы голы бизе бакан узады. Б»з шол мукаддес гшы долы йүрек билен гысарыс! «Ики эл биригвп, йүзи ювар» накыльгна гөрэ, бвз өв пөзел тоирагьшызы Амвдерстньщ алтын сувы билен юварыс!

Дурдының ёлдашларындан бири шол җошгунлы с&зе дүйрмеш билен уюи, ю.ндуньщ дем аланда, байлекя бири вэш.илйпе салды':

— (Бэ, Дурды', оен басырылгы экениң а>йт!.. Арман, сен өв вагзыңы хэлки үйиимекде айшман, чедде айтдын!

— Зыпны ёк, өз пейвагтына асуда екзйвн яз шөмалы оңы гиң үлкэк хемме ериие яйрадар.

Ёлагчылардан даш ы®да галан яз гүни гызарыи яшды. Оньгң ызьгнда эмеле гелвн бөлекнбүчек булутлар дүрли реңке гирди: ал, яш^л^ьш, саргьшт, орайньг, мавы, гыеьш гатышая элэмгошар ялы шөхлелевди. Булудың ашак саллаңян агаклары божа ялып ча)быран ялы лсквурдады. Шол шшлелер сазак пүрлерияя, гум япыларьгаы-да өө реңки билен реңкледи.

Елагчылар гиҗе яръимдан агандан соң, бир салып гөвлериниң авысьшы алмак карарыпа гелдилер. - Олар атларьщ агыздырыкларыны яздырып, гумьщ саман гатыШЫКЛ1Ы! гак йьшагыиа (пойбердилер. Ядав атлар узын диллбрини ялм-андырып. дүрште оты де(млерине дартдыиар, гүйүрдедип' чейнедилер. Елагчылар' шҗе салкынына сован.чэг&нв ёрган-дүшек эдинио гыаиардьшар. Мьшайым пгемал оларыц ядав йүзлерини 'ялады. Айсьгз мавы асманыц агабасы-чапраз ялы ялдыравук йылдывлары олары хү&дүлейэн яльг балкыддашдылар. Дурдының гулагывда атларың от чейнейэн 'гүйүрдвси. узак вагтлааг эшидилд®. Ол, бир яндан, Гызьгл Гоигуна нэкили ёл бнлен барманыц 'планьгны чевсе, шшнҗи яадан, ёлың ховатыры оньг ракат ятмага гоймаярды: аклар фронтындан ызына бакан гачан чеченлериң, иңңушларың ёлагчылары атянлары, малларыны талая-нлары эшидилйэрди. Елдашларының сазланьшып чьгкян хоррулдыларьг-да Дурдыяың гулагында янлакярды...

Дурды ГОЗИНИ ачанда, май айыныц гызгылт гүнеши ерден сьирап галып барярды. Онын уз-ын диллери, алтын

шөхлелөри чэг&ниң япыларыада ойнаадрды. Ол' хенйз ер-; дем оңлы сайлаимадьж хвм болса, гыөгын ховры зййам[1]. * яланач тенлери ялаш башлаярды: дюл — шу гүнки гүниг л айратын ыосы гелйсегиншн: ха)барчысыды. |

Дурдының йүрагияе ховул дүшди, хасанаклап галды:; I

— Турьщ ха-ав, турын,! Бив пижэ гальшдьфыс! —ди-" йип' гыгьфды.

Олар шинди ёлың ярлыюыны хам алмавдылар: икй- • үч сагат ымызгананларындан сон,, даң атманжа ёла дүшжевдилер. Хер хайсыпыц мвшиганин, дүй)бинде-де еке Л даерлнк сувлары гальшды. 1

Олар ёла дүшенлеринде, аньфсына гозьетмев Гарагум эртирден гызып башлады. Гүнин, җошгунлы шөхлеси үргүн чэгэиин йүзинде миллиоя уч^л^гун болуп бокҗекледи. Демвни-дынжыны алан атлар бурунларыпы шррадда-дьш, үмвүклерини илери атярдылар, кэ ерден ёлы кебип гечен урпаага дүшүп, тойнакларыны батгадан ооогуран ялы согурярдылар: Үргүн чэ(ге гуршуи яльг сүйпгүп, тойнакларың ывыны деррвв текизлейэрди.

Одарың гаршысыпдаи өзлери бишен сандаш ёлагчы чьжды. Оларың экабырыны, өңиндэки атлыны Дурды танады. Оңа Җелбар бүрказ диййэрдилер. Онын оогран агентидигини, хэзирболса иңлйслериңтутма гулыдыгыны Дур|ды билйэрди. Дурды шейле дгум адама (миессер лененине 'бегенмоди. Оныц сыоатьг-да 'бетда, чавлы саигалы гызгылтды, гара йүш тотурды, шзинин, редки 'күле гачан гакыльга меңзейэрди. Эмма шол опозлер- бюнчыды, есерди, хилегэрди — ичинден гечип барян йитиди. Ол атының 'башыны чеквп, яланнакай >гүлүмсирэп, Дурды билен ичгин созлешмек, ниетини анламак иследи. Оңа аклар штабына баранда, Ораз сердара, дагдан аңрык эмедеклэнде болса, Маллесона эртеки айдып бермек герекди.

Җеибар саглык-аманлыкдан соң:

— Ер.и, оглым, хошлы гүнлорде, хатарлы! "ёл билен . нирэ барярсыңыз? —диййП' сорады.

Дурды онын, -билен созлешмек ислемэн, сдаалга ташмага чалышды:

— Бир аз сөвда-сатык ишимиз барды... Мары аягындакы Чашгына баряс.

Адамыныц ичиндэкини йүзиндб гөрйон охроняик оЛарыщ нирэ, нэ(ме үчин барянларыны. деррөв анлады, эаима оңа гаршьщык гөркеөмэн, есврлик билен макуллап башлады:

— Бишзйэн, оглы>м, билйэн!.. Акыл эдйэсиние. Херкк задың өңтдсн гачылан язпшыдыр, Инлислер гайдандаи соң, аклара барыбир ынам ёк. Элбевде, инди болып-евиклер бшен а>гыз биршвдармек макул... Хава, мениң мзеньшевиклер шта/быща бир аз хак-хаеа|бы1М барды, олар умма гачып гитмэңкэлер, шоны үзүлишейин дийдим. Болмаюа мен®ң хем Сдаегг хакимиетинден гачҗак гүманым ёк. Хенда хем болса олара Теҗенде йириюерин диен ниетим бар. Барың, оглым, ишиниа шовльв болсын.

Җеюйбар' сөзлейэн вапында, оньщ селчең чьшар гашлары бир галярды, 'бир ятярды, булашьвк кирииклери дынувсыз гырпылдаярды, мэзлешик чал гозлери ойнаярды. Шол гернүше назар эден Дурды, Җеибарың дилинин, йүрегишиң терсине гоплейэнини деррев анладьг. Революҫиадан озал, Марыда Утамыш-Тогтамыш давасына турузьщ йореялөриң ичинде Җеибар бурказын, иң шцеңңирлерден бйридигйни Дурды эшид-ипди. Патыша-. ткүыети *бэшинҗт* йыл революҫияюыщан сой! бакна халклары революҫион тэсирден дашлашдьфмак ниети' бишен, 'шре-үруглык одыны олчерйэрди. Паггыша сьвясатына бяр аз дүшүнишир башлан адамларьг болса, Җвпбар ялы охранниклериң иомеги ■ бшен юртдан сүргүн здйэрди.

Җепбарың шол Утамыш-Тогтамыш вакасында, ин-тервентлериң гелмегинде ойнан роллары Дурдының ядына дүшүп, оңа газаш билен серетди, оңа яраг урмага: гүйҗи ешесе-де, дили билен дувламагьг йүрегине дүвди:

— Хава, Җеябар ага, сен сынчы адам: бив Теҗен илаты тараиьпндан болыпевиклер билен барльшыга барярьвс/ Ссн хем; оз 'билднгинден, хемишелик кеоби-кэрид-ден галма: мугт, эмма авылы чорекден косишме. Бар-да,. Ораз сердара айт. Оны хем аз шреең, тэзе хожайының. генерал Маллеоона бупша. Ол хэзир хем Машатда: сениң ялы вепалы гулларына гарашяр. Сениң шоңа маала-
.йыңы дироҗегиңе-де шеким ёк. Бар. Ондан хем аңрыж гит. Үлкеде сениң яльх эйменҗиң оаи дэл, маслыгы хем галмаса, шоича шат!

Газабына бэс гелмэн, гавдалыны сермэн агент:

— Сен мени ким хасап эдйзсиң?—дийта гыпырды..

— Халкың гаргыпына галаи .йигреңҗи донүк хасап: эдйэн. Муңа ал мейдан диМэрлер — атышарын дийсең,. гел бэри!

Дурдыпын,, өзиндан өд оныд ёлдашлары ярагларын зН
■япышдьмар. Щ

Эмма Жшбарыд эли ярагына бармады. Оныж ёдаш Я
■лары болса ода ипендилер. Ики душман бири-бирин ; еИ
йигренжи гөз 'билен гараидан сод, хер хайсы өз ёлъша ■
•бакан хердает этди. В

Гүн гызды. Мешиклердэки сув дүйби дешилене дөн-.И
ди. Гүниң гыагын[1] чылгымлары ёлагчыларыц йүзлсринс.И
яладач боюнларына чьфмашды. Шемалсыз пегиш хо^ва-И
да, гызан чэгэнид гьзгын х«връг оларыд демлигини 'да-.1
ралтщы. Гара дере батан атлар ха[л]сылаат дем' алды.в
Елагчылар тизрэк. Айпө,р©не еимэге чалылгдылар. Айгө-Я
рөн — Марьщан бир м'езил ёлды. Шол ойда бир нэчея
гуйы болуп, хемише шолардан чарваларьщ маллары[1]!
сувларды. !

Елагчылар Айгөреяе етдилер. Әмма оида'ил-де ёкды, мал-да ёвды, гуйыларыц агзыпда[1] гова-да ёкды, ңова-да ёокды, адатдакы ялы, чеюшип.—декүлен еувларъгд чыгы-да •ёкды. Гуйыларыд агзы, гадымкы сув дөкүлен ойлары шорлап ятьфды. Елагчылар атларыныд иришме та-напларыны улдап, чуддур гуйыцан аптгорба билен сув чекдилер. Эмма ол сув[1] дадар> ялы дэлди: оныд тореы үйк Ысындан башга, тагамы эдил зэк ялы дилиди ярып барярды. Атторбалары атлара тутуп беренлеринде, олар илки ысьфгаидылар, эмма ондан • датман, додаклaрыпы тамшандьфып, йүзлериңи кесе соедылар,

Өщси суисуальпрыд үстине-(де ышюыдан ёлагчылар яда-дандан ёла дүшдилер. Сазаклы, черкезли, гандьмлы, оелинл® гериш-гериш гумларык ывы гутармады. Гара-гумыд япылары-нда, депелеринде чюл жандарларыныд ьхзлары тагма болуп ятырды. К®бир сазагыд дүйбиндэк» лшвеиден гуйругы сүмек ялы тилки турул гачнрды. Кэбир черкезид көлешсинде марал товшан мөле гөзлерини бал-кылдадярды. Елапчыларыд яраглары үижүн болса-да, ав авламак, кейп чекмек ятларъша дүигмейэрди. Гайта, гид агзыадан ялын со&уряи .гурак Гарагум. оларыд өзлерида авламага ымтылярды. Елагчыларыд агывларьг шэибеш-ди, додакла.ры паигарды, кентлевүклершид арасында кхвдунмага түйкүлик -галмады. Башларыяы ашак салан атлар диллерини саллап башладылар.

Дурдыныд ёлдашларъшдан бири үзендисине гальгп серетди. Оныд габад.ында гүр сазаклы бир япы горүнди. Ол түйкүлиги түкенен агзыны пакгылдадып:

— Мен шол яша чыкянчак мыдар эдерин. Эмма шондая аңьфда-да оба гөрүншое, өэими лаиба ере гойберерин,— дийип эерин үстине гонды.

Шол 5гпа-'да чыкдылар.' Ондан аңьфда ене *ты.* г&рүнди — оңа-да чыкдылар. Змма оба гөрүнмеди. Елатыларың гүррүңи гутарды, оларың хич биринден сес чыкмады. Диңе чайканып йөрейән атларың үстинде ыогьшсыз ьфаньщ отьфдылар. Шол бармана оларьщ онлериаде, ёл угрында ики-үч *юа-ны* гара терүнди, оларың ёлагчы:-дьгы) мэлим' болды. Атлылар сонзсы гүнчлерини' топлаи, шоңа бакан ат гойдылар. Ики дүелишщ ьгзьщдан етенлеринде, оларың илки сши:

— Сув! —болды.

Ба<р-ёк еке *түңче* суюа оларың , илкн билен биря яяышды. Ол бэш-үч овурт гөндермегине махетдел бейлеш' онық эливден дартып[1] алды, Дурда-да диңе бэшалты овурт галды. Дурдының вэши ёлдашывыц гези бир аз ерине геленден соң:

— Дүнйэде, хий, сувдан ширин зат бармыка? — дийип тамшанды.

Дүелилер олара эллерини узадьяп, салгы бердилер:

— Хо-ол агажың бащьшдакы галгаяя[1] эогини горйэмисиңиз?.. Ана шол Сойигоавлийэдир. Шоның гушлук тараиыадан демиргазыга бакан дуры сув акини.ыр.

Атлылар оларың түңче-шзэоелерини алып, сува етдилер.

Мургабың Хиедигушдан гайдин лгирин сувы Мара етмэн, Марьвдан гочип, таразлара, ошук яялара белүнйэрди. Шоның көм-кемден инчелип 'Гелйэн бир полы яигылт ябың угрЫ' билен зьфмьфылыш барярды. Оның гыраларында 'йылгып, гамзыш, хыша ялы «сүмликлер гөгерип, Гарагум билен ара серхет чекш барярды, дуры сув гырасындакы чэгелери ялаярды.

Дурды шол сува ачгөз бишен назар салапдан соң:

— Ниреде ,сув болса, дурмуш шол ерде! — дийип тассыклады.

Шовдан аңьфда Мары аягындакы обалар' даш[1] дэлди. Атлылар чай башмнда, шол обалара нэхили баржакларының маслакадыпы этдилер. Обада яраглы герүноелер, белки, аклардан галан гаигак дийип[1] тутжаклар. Олар туоеңлеришң гайьсшларьгны эерлериниң гашларьгадан илдирип, ниллерини ганжыгалары билен даңдылар,

атларынын кечелерйни устинден сальш, гөйэ оба адаэдс^И
ялы болул сүрдилөр. |Н

Мары аягында дүрлм экинли гөзел мейданлар яйн а^Н
гигди. Хер врден хелловлаП' таллар, иимишл”» лбаглар г
рүнди. Күрен-күрен обалар катарларыны язман Отьгрды
лар. Овунжак сувлы яилар ёллары кбсип геяйэрди. С у^Н
гиден экишмедак меиданда хьшалар, тиржинлер, гамы . и^Н
лар, топалаклар саз болуп гвггерилипда. Шол сазларда
сүлгүнлер пасырдашяр. Сувдан мэкирлери ганан ёлапчы,-
ларын, олара йүреклери гьвжыкласа-да, хэзир түпең с е!Н
сиШ' чъпкармак м:үмкин дэлди. Ел кенарында оймур-ой- Н
мур игорлутк мейдаи дузлаг ял1ьп агарьш, чаңжаръи Я
ятырды. Эшекли, атлы, арабалы ёлалчылар «опеяйэрди. Н
Ёл угрындан тазая штерилй&рщж , Н

Елатчылар күрен обаң четиндэкй бир гэрыбьщ ойвне И
дүщднлер. Дайкан олары горкы билен кабул этди, атла- Я
рыны чуңңур жарың ичинде гизледи, дашдан гелйэн 1
ёлагчылары гыагын накар билен ҳёззетлэл билмеди, хат- I
да мыкманларың а)ша.гына дүшек, үстлерине ёрган хем 1
таимады. Олар ат кегаелериниң үстинде ятдылар. 1

Мьңхманлар ир аггландьшар. Гапылары тавмлы, төве- I
реги баглы обаларың гаидалларыңдан шчдилер. Атлы,]
арабалы ёлапчылар хас копелени үчин, тозан аюмава гө- 1
төрши. Бирденко оларың душъгагдан Дурдынын. бир та-
нышы пейда болдьг, атларыиы жыпавлады[1]:

— Биржик ХОМ эгленм!Әң-де дүшүбериң!

Улы ёлың угрындаиы горнукли ай, гелишикли там Дурдының тзине швы гелди, эмма ёл угры 'боланьг үчвн бир аз этияч этди-де, яиредеи гелип, нирэ барянына, нэме үчин баринына мэлим этдя. Эм)м'а шол йигйг олары рахатл анщ.ы;рды:

— Сив «нди Гьгзыл Гошуна гелдигиңиз хасап эдиң.

Шол йнгит Гызыл ГошуНыц азык ишине хыэмат этмэге башланлардан бири экени. Ёлагчылар халы билен безелен пживе өйиң ичйнде дерчирэи чай ичдииер, т&зе союлан токлының чекдирмеси-де гелвп етд». Дурды гапак ялы мөкнет гыогылт Ч1ореги, шор чекдирмвни, яглы гапьфганы алйратын иштэ[1] *билен* чейнеди. Оньщ үйлери гуриланды, иш 'гунлүк ядавлык ёлунып зыщылана дөнд». Шондан ооң ол йигит оларың оңине дүшүп, олары штаба- алыи барды.

Дурда шзи дүшенде, Иван Тимофешияиң гөзлери сэйүнч 'билен балкылдады: бир нэче вагт мундан озал нирэ

здиад уржагыны билмән икиржвндейэн, эгнини йыгырян йигидин, хазирки айгытлы кешби оны адатдаедашары гувандьфды, соңкы гүилерде оньщ Гьгзыл Гошун үчин.халк үчин эден хывматлары оны мэкэм гужакламага межбур этд».

Дурды он.а илатыц табшыригыны мэлим 'Этди:

— Интервенция хем ойьщ дикме «канының» йыртыжы пенжесиндая сыпан, аклара гаршы юмругынм берк дүвен Тежен халкы Гызыл Гошуна гужак ачнр. Тежен халкы Г-ызыл Гошуны дуз-чюрөк билен гаршылажак. Төжея халкы Гызыл Гошуныц ёлына гывъьл ввpвен билен сув чыкаржак. Ажларыц йыртыжы нөкерлерошни илат ичине шйбер)мэя саклаян Гызыпхан Гызыл Гошун командованиесияиң буйругына гарашяр.

Гошун «омандованиеси Тежөн яшулыларының, Гызылканын, хатларыньг окандан ооң, илатың хал-ягдайыны, аклар штабының нэме чэре трйэнини сорады. Дурды билвн болан пьюгажьюк гүррүнден ооң, командующий оларьг азык хызадаткэрине таᴶᴵбшырды:

— Хин 'бнр харажатдан чеминме-де, делегатлары *ши*үч гүн мавалы хеззетле. Булар ёрульт гелевдирлер, оч>й дем-дынчларьшы алсынлар. Ики-үч гүнден сон мен, белки, булары өз яным билен экидип, Жожуклыда дүшүрип гойбөрерш.

Дурды Артык бидаен душушмагы комаадующиден хайыгш этщи. Иван Твмофеевин оңа мэлим этди:

— Артык Бабалы хэзир харби гуллук везт-өсинде. Эршр шу азаггг шу ере гелсеңиз, Артык хем шу ерде *бо*лэ>р.

Зртаси гүн Артык Дурдыны гозгалаң билен гужаклады. Ол онда догма юрдың, Айнаның, хатда Бабалыпыңда кешбини трди. Шоларың ойы, мэхри 01ны чендаясэхнелик хеддине егнрйэрди, эмма олар оньщ бөйнисвнде дүйш ялы болуп гальщды. Токга гайдыи геленден соң, Дур-дыньщ хатыпы окандая соң, ол машгала тарапьгндаа рахатланышды. Шейле-де болса, Дурдыны пөрен бадыяа, Нуржаханың саглыгындан, Айяаның өзини саклаишндан, Бабалының эмедеклешинден, вижирдисинден ызыны кесмэя совал соражакды, эмма. шатлыклы тозгалаң оныц дил®не бир салым 'бадак атды. Оныц ягдамыны аңлан Дурды дерре© оңа маглумат бермэге дурды:

— Артык, машгалаң өз гөрүп гайдышың «льг гургун. Хич хайоынын, хич бир зада мөтэчлиги ёк. Биз тарапдая

чигит ялҗак үнҗи эдинмвсик дийдилер. Бабалы эмсдск^Н лейэр, аяк үстине галҗак болмр, ©иҗирдейэр. Белш;' о^Н хем оз дилинде, какама салам айт диендир.

Артык өаини тугды, оньщ йүвин-е шатлык яжымы ча йыщы: ; г,

— Дурды, менин (машгалам ниреде?

— Ол барада мен, сана озал изыпдып. Олар хенив оэ|Н гокШ' гᴸайдан ериң — Гаррычырлада. ,Н

— Сен о«ы ниредш билдиң?

— йене |билм'өк дэл. Мен олары гөчүрип гайдаак ни-ети бшиен барып гайтдым. 'Биз шу ери (бииен авренишип-дирис, онтек Артык шелйэнчэ сабьир эдели дийдилер. Я В щ

— Мен, эйсем... атадан еке дэл-дэ?

— -Семи еке Гшиа юбасы дэ;л, бүтин Теҗен халкы оз доганы яасага эдйэр — оени езлеринв азат эдиҗи дийип дүшүнйэрлер. Хатда сени бир вагтда атмапа сынакаа Гызылхан хем савца халыс йүрекден оалам 'айтды. Сари ага сенвд хакында эртеии а1йдыга берйэр. 1

Артыж, Айнаның Пелең барада еден ишини кемсиа дищЛэнден ооң, о-ба едашьарына, экин мейданларына, ов-нук яплара, Теҗениң оелме-яндакларына ченли сорап чыкды. Дурды доша ВДрдың шейие шириндигиии, Артьж билен'Гүррүңлешенден соң, хас'Чукңуррак дүшүнди.

Командующнй Дурдыны вагон 'билен экидип, Җожук,-льгда1н дүшүрип гойбормони 'башарввады. Аклар Гарыба-тадан тэ Төҗене ченли дөмир ёлы оокүп ташлапдылару көприлери отлапдылар. Ёл беж,ерилип етишилйэнчэ, эп-эсли 'вагт герекди. Оларъщ атл.ы разведаасьв хем Ж,о-җукла •ченли гелип гвдйарди. Шоның үчин олара ене чол 'билен гайтмак миеооер шелда. Штэб Дурдыныңхорҗуны-»ы союет гаветлеринден, дүрли евүТ-үндев кишапларын-дан долдурдьг. Оларың голларына ооает гуллукчьисы хек-мүнде шакадатнама 1бердилер.

'Комяндующий олары ёла саланда та(бшырык |берди:

— Сиз Теҗен илатына мэлим эдиң: Гызыл Тошун ак-лары хем интервентлери якын вагтда Закаопиядан ковуп чыкарар. Гой илат акларың ялан патарракысыпа ынанма-сын. Ягдайыны тапанлар, гошун хүҗүме геченде, сув кө-могини этсинлер. Гывылханың җигитлерини биз өзимизиң-ки хасап эдйэс. Биз ; барянчак. акларьщ отрядыны ол ил ичине гойбермезлиге чалышсьш. Ягдайыяы тапсаңыв: Те-җен шахериндэки түркмея җигитлерине дүшүндириң. Олар Гызьщ Гсйяуна «бакан ок ашасынлар, |башарсалар' көмек

этсинлер; |бол1маса вагтлайын оба ичиме бакан гачсьгнла(р. Бшиң, олларда кш б»р ошгивимиз ёас. Бвз юларын алдананларыны билйэрис. Биз тарапдан олара хич* вагтда зовал болмаз. Артыгын, гоолкы, 1белки,. хүҗүме башланҗак гүнден өн. барар. Барыц. Твҗен халкларына, ГъЕЗЫПхана бизден достларча салам айдын,!

Дурды дагы Төҗене гайдып геленлеринде, эййэм олары аггарянларыны, тутуп бероне уллакаи сылаг беллэнлерини, ояарьщ гелмеклерине гараишянларыны мөлим. этдилер. Дурды Җепбар бурказы ене бир гезек йигренҗшпик билен ятаады. Эйоем-де болйа, ол. Ор>аз оердарьш. штабьгндан, сатыя алма гулларындаи ончаклы чекинмеди, акларың. гөзиие гүйдүшш, гиҗе 1шэкер шлайыпдакы ун заводына барды. Ол ун заводының машинисти Аванесян хем оныд помошниги Анналы билен якын танышды. Аванеаян она рөволюцниялар хем болыпевик партиясы барада кан гүррүңлер берилди. Дурдының иикириниң дегишмегинде, айгытлы бир нетиҗэ гелмегинде оның хем. аейдакы етипди. Инди Аван-ешн болмаса-да, оньщ ерине галан түркмен югаан барды. Ол шоның үсти бвлен Ахал атлы полкының командирини чагыртды. Командир Дурдыны өндев танаса-да оньгң Гызыл Гошун штабына барып геленине ынам ёшеди. Дурдьг оңа юоюет газетинчл кнггашларыны берди, юомяндующиниң голы чокилен, мвхүри басьглан шакадатнамасыяы гөркезди, Иаван *Тттфеевичин*, табшьфыгьшы оща. мэлим этди. Командир оңа. кемсиз ынанандан шң, >өз пикириж дуйдурды:

— Мен хэзир Орш оелйарың ниына барарын.— Акларың шта1бы шюл вагт Таҗен шахериндеди.— Агам агыр' сыркав баханасы 1билен бир нэче гүнлүк ругюат ал арып. Ондан соң гитдигим-гитдигимдир. Сотни командирлврине болка, ислэнин.из Оовет Гюшуныаа тошулыц, ярагыңызы аклара бакан «вүриң, җуда болмаса, Мары тайдан таркьглды эшидениңиедш гачьгң диерин. Ахал җигигглерине атняраши. (озивди дийсен, башга зат терек дэлдир. Болманда-да оларың оевешмек ниетлери ёк... Меничагыраңыца, достларча дуйдураныңа миннетдар. Саг бол!

йигрими дөрдүнщи баш

Гызылканьгң оңряды 1ховlатырлы ягдайдадьг. Акларштабындая юңа хер гүн левеллачы огелйэрди: отрядың озлерине гошулмагьшы талаи здйэрдилер. Болмаса акла]>

щтабы онпыц үстине гошун сүрүп,[1] барыны дерби-дагкД этҗеги, Гызылханы х-ем оның тарапыны чалян адамларш .харби суда берҗеги билен торкуэярды. Гызыпхая оңатегЯ җогап гайтарман, барльшык мөклединидурли баканалаш ·билен төсдирйэрди, шанлук билен, Гывыл Гошунын, хуж.үЯ ·ме печмегине гар ашярды. Эйсем-де |бол1са, о-рредьгн, »альа ховп астындадьв, «Гедай итден горкар, ит — гедайдан» иаЯ кылына шрэ, аклдар ондан хас өтефөк хедөр эдйордилер! дуйдансыз оаагтда ш-ахере чозмагындан · я Душак тараж] дан демир ёлы ёлмагындан торшрдыпа1р. Гызьщхан ги-1 же-гүндиз, думлы-душда дазор саклаярды. (я

Бир гүн артир хюва яңы 1ягтылып баря-н вАагаьщда. Гьгзылханың үстине гүндогар тарапдан 1агглы отряд етчп гелйэни мэлим 'болды. Нвкерлерин, шол вагт иң аркайьгн рахатланяя чагыды. Гыкылык, гогапүн турдьг, алҗыраң-ңылык етишди, хер ким ерли-ерден ирагына, атына бакая окдурылдьг, ослагоьгз таряпдан гелйэн отряда бакан от ачм>ага хэзирленди.

'Нэмэлим атлы шлкы гойры тоз-ан турузыи, толгуиып гетйэрди. Ат тойнагьшың гүлүрдиси ери 'саредьфива дөн-йэрди. Эртириң ховасы билен рещкдеш чал тозан ел ялы гетерилйэрди. Өндэки гелйэя >ахал-теке аты мүҗи >ялы кел лесини дик аомана тутул, еңсесини түндардал, тойнакла-рыны келеменледип урярды, оныц үстиндэки ак телпекли, гырмыэы донлы йигигг оарюман отьврды. Оныц иапдалы билен болса дор атлы чакныапып гелйэрди, «>ның эгни шинелли, башы болса саргылт папакльгды.

Мелегушы узаждан танан Гызылхан җигитлерине ба-кан гыгьврды:

— Җигитлер! Артык телйэр:.. Биз олары нызам бга-лен гаршылалыц!

Мары отрндыны хем взине япошан Артыгың толкы ны-замыны позман, Агалаң алаңына чыкды. Гызьщханың жд-гитлери болса шол ерде ярым айлав нызам тутуп дурды.

Гызылхан ялаңач гылыҗыпың сап тайыпы Артыга уза-дьт, башыны ашак эгди. Шол вагтда сыяраго галан гүя Г ьгзылканың җигнгглериниң төзини гамашдырды, олар демлерини алман: «Гызыпхан шол дуруаиына мертлик билен дурармыкан? Артык оның башыньг тогалармы-кан?..» дийип ойладылар. Шол сораглар җигитлериң хер бириниң бейнисше гелип гечди. Гызьглкан 1бир дурушы-шл үйтгетмон, саршан дурды, диңе агыр дем аламда, оның бөври мүнкүлдеди.

Шол ягдай Гызылжандан 'бешер Артьгы хейжана салды. Ол өзйне өлүм шөзейон йүзлерче ярагьщ өҢивде өзини йитирмедик хем болса, хәзирки ягдай: гылыжын сап тайы оныц богазьюьг дрлдурды. Ол кынлык *бшлен* өзнни туггуп', Гызьльлюаньщ гыльиҗьгны алды-да, гүн шөхлөсше ялрылдаян җоихери огшады, ондан оон. оны ики өлинин. үстинде тутуп, Гызылссана узатды. Гызыгахаи хем оньика элиниң аисьщда тутуп ошшандан сон. дикелди.

Олар бири-биришщ эопнщдеи (гол салдылар.

Җшммор лювдан соң овлак-гузы ялы ггатыщцылар.

Эртеси (гүн, едински июнда, Гыаьшх Гошун иомандоианиесиниң хокүмине горэ, аклары Теҗенден ковуп чыкармалыды. Артьпгын, лолкы гүйбатардан айланьш, деЛмир ёлың (гушлук тайына гечюп, шэосериң гүнортасындан эңмелиди. Гьгзылхаи (болса өз отряды билен гон» апэосере бакан чозмалыды.

Бу гүн 'болоа узак ёлд ан гелен җигитлер өзлери дынч алып, атларына дем бермелидилер. Җигитлер, командирлер чай башында багшының төверегине айландылар. Гоша тамдыраң тарьи сайрап башлады. Багшы илки билен пессай хеңе тутуп, Новайыдан бир нэче хең айтды. Ондан соң болса тамдыраларың тарлары чекилип, багшының белент овазы думлы-душа яңланып гитди. Халкың сойгили шахьфы Кеминэниң поссуны кьфк яма болса-да, җошгунлы йүрегиниң тегмилди ёкды. Онық сөйги хакындакы солмаз айдымлары халк арасында йүз йылдан бэри яңланып гелйэрди. Башш, Каминэниң аидьвмларына Тыырды:

Ашыгам, саклана билмен
Сайраян днйнк дердинден.
Бнлбнлем, уклая билмен
Гырмызы гүлин. дердин...

— Җа-ан! Җа-ан! — диен җошгунлы сейлер Агалаң алаңыны яңландырды.

Багшы ондан ооң Кемишвиң «Акменли» айдымыны айоды:

ЁЛ. йөрәнде ики гольщ телленер.
Ак гөвсин уетинде мамәң елленер.
Илки агшамдан ятҗак ерян, белленер,
Ятсаң — яның ере дегмез, Акмеңли.

Йуз мүң җилве билен кылар сен мукам.
Гойньщ паслы бахар, ачыкдыр якан.

Баятшыныя сэкдирйэн сеси, савың зарын иднилд! шсяжигитлериң назик даьм<арларына дүртди. Олардан бир нэчөеи жошгунларыны дашларыва чыюарып, сазлаңышдырып шгырдьшар. Шол гаваз, шол иднилди динчилериң йурегинде чуңнур дуйгылар' ояядырды.

Артык гьшылдаюан отьфды. Ол, га1бакларыны галдырып, кирпиклерини шрпман, уэак бир ере гарэярды. Айна оның ипөзшии, өндане гелди: оның билен илки душаиы, иэдили[1] ябың ичинде сабьврсыз' гарашаны, оаөыц ичинде кейпихон далаашаны, иң ооңында Гаррычырлаң ойьснда бойныпдан гол салып, огшап галаны — бирин-бирин гозиниң еңинден гечди... Айнаның оны ез жаны ялы гөрмегине рараман, Артык үча$н ол ваггда азат сөйг» ёкдьг, Айваиы гоюп гайдал ериндеᴸде шемалың н-эхили -өсжеги -мэлим дэлди. Хезңр болса гадымкы дар дүнйэниң тэримлер и чагшап, жаюаи Тупсайып гивдп баряр, дем алм-ак еңшлешйэр... Тамдыраның сайраян дили, айдымың гочгүнли овазы Артыгың гулагына илмеди. Ол диңе айдым-сазың араеы кесиленде озине гелип, еңиллик билен дем алды.

Артык гиже ярымдан агандан соң, өз полкы бйлен *ёла* дүшди, айлав ёл билен дшщр -ёлдан 'өшүш, шэк-ериң гүндогарына айланды. Акларың дазорлары оны Ахал полкыдыр хасает -этдил-ер, шол иөюерекде Гьвзыл Гошуның болуга 1 билж,егиии тевүнлерине-де иетирмедилер.

Даң саз беренде, Гөксүйри таравдан топлар гүммүрдеди — гызыл артиллерия -акла-рың пюзщижыиа бакан от ачды. Тежен"шэхерини беркитдик хасап эден аклар -гүйчлер-иниң эсасыны Гөисүйрэ[1] бакан сүрүпдилер. Гызыл Гошуның зсас гүйжи болса, акл-аръщ гарашиа тарапындан **эңмэн,** ч-ел игав 'билен айланьш, шэ-х-ериң гүндогар гушлугындан, Маш-агпюөв-иң үстинден энди. Артыгың шлкы командованийэң хекүмине герэ, шэхериң гүнортасында« чюзды. Гүнбатардан болеа Гызьшханың отряды, бир яндан, шэхери довула салды, икинжи яндан болса, Душак бил-ен арадан демнр ёлы иозды.

Акларыц Ахал полкы, оның командириниң айдышы ялы, топлар гүммүрдэп башландан, Ашгабада бакан өкже ге-төрди. Түркмен -пулемёт 'командасы савешиң ин, гызла-ланлы- вагтьгнда ез нулемётыны аклара бакан о®үрди.

Томсың, гү«И' өз йөрелгесина үйттеден ялы, ер йүзин» яндьгрып гегамек акдасьгнда бар ялы, госчголайжакда лабырдап янярды. Оньщ учгуны диңе бир хованы дэл, ерин йүзини хөм , хунҗи оепилен ялы йшшылды билен долдурярдьг. Гүниң яндьфыпҗы 'ялыны (пөк отлары бир эййэм сама« эдип ташлапды. Гөк өсүмл.иклер — чалы-черкез, гандым-сазак, селме-чогая, йылгын-яадаклрар-да язкы. тюйры яшыл реңкини йитирип, сувсан экин ялы оолгун гөрүнйэрди.

Шол пызгын хивада Гызыл Гошун Теҗен шэкериве голайлаярды. Пияда гошуның баклашкаларындакы сувлар' бир 'эийэм гутаръщды. Гексүйридэки ховзьг а^л^клар* зэхерлэии үчин кервен ондан челеатин-и долдурьип билмэнди. Демир ёл вейранлананы үчин Мары тараотдан энтек поезд-де гелип билмейэрди. Кервен Җожукла гидипгелйанчэ бол!са, гүняшҗакды.

Душманың гаршылыгы говшап, броневиклериң атышыгы, То1п гүммүрдиси камикөмдең уваиовашшярды. Эмма сувсузльж белааьв мөкревсив хүҗүм эдйэрди. Агьф сөвеш-и башындан гегаирен гонгун гьгзгын яовра чыдаман, ысгы«дан дүшди, кэ гумда, кэ адырда энтэл башлады. Эйсемде болюа,' шшуның херекепини сакламак .мүмкин дэлдж

Мавы билен Кулагин 'биле баретрды. Гызгьгн ховур Кулагиниң йүзинй-гваини яндыэрйрды, додакларьгны кепедйэрди, гурбыны-ыогыныны алаярды, аяклары ер[1] туггман энтейэрди. Оныц ичинден туран гызгын хов^л^л р дашкы ховадан-да айьтпаижракды. Оньод диңе агзы дэл-де* бүпин агзаюы сув талап эдйөрди. Эмма ч»л ичинде сув бармыды? Диңе оалгьим пөтерерин такырҗак ерлер оның гөзине сув СюлүП' герүнйэрди. Ол:

— Мавы, *аша сув!-* — дийип, *гтт* бакан үмеүк а<гярды.

Эмма сувсувлык Мавыны <бу сапар ыюгындан салманды, айрдаыв бир гуванч сины ганатландырярды: х&зир диңе 'бйр эзини дэл, Кулагини-де өзи билен алып бармага өзинде гүйч сызярды. Хакыкатдан-да, Мавы оньщ түпеңини өз эгнине альш, солтугындан оеңгет берип гелйэрди. Кулагин аякларьвны батгадан оогурин ялы сүйрэп алярды, дили агзына сыгадаян ялы вавзык-вуззук геплейэрдчг

— Вах, Сибирь!.. Түкениксиз шллернң, сүм)ме токайларың гурбаны болсаң!.. Мавы, мен Сибирвң 60 градус аязыны ене герер-микэм я-да... 40 градус гызгында шйүгг галармыкам?

Мавы энтейөн Кулагиниң шлтугына хас ьисжг(мра«&|Я япыщды: V

— Кулатин. |биз ендик ахьфы! Гөрйэмиң, душмая ө:нИ же шгерди, топ оеси кем-квмден узаклашяр. Ынха хаиИ диймэн, Тежене барарыс. Оның шэхере сув берйэн дурыЯ колинде ордек болуп йүзерис. Я

— >Кел ага, баш-ьща тү® чыкармыка?.: Л

— Кулагин, сен бу гүн нэхил®? Сен кемкше хич бир.Я кынльгы кыплык сайзман, днце төлҗеге умыт баглаярдыц I ахьфы!.. Сен рухдан дүшме, биз якын гелҗекде Сиби- 1 риң ховасы билен Түркменисгаиың; ховасыны деңлэрнс:[1] Совегг үлкесиниң хемме еринде бир кыбапдаш, җана якым- Л лы мылайым 1хіовадан асуда дем аларыс!.. \

— Мавы, мениң демлишм дар&ляр... нэме үчш менвд двмлипим дараляр?.. Да, асуда дшг аларыс... Мея рңа ынанярын!.. йөне... йоне дем алмаод кыналяр...—Кулагин самрап башлады.— Мавы, ханы... ханы... Ирина?.. Ирина-а!.. Ирина сув гетирйэрди... Ханы ол нириде гизленди?.. И-ри-на-а?.. Хэ, Иринаҗан, сувы бэри ал, сувы!.. И-ри-на-а... ханы шел, бир өпеиин!..

Кулагин тлларыны мрип энтэнде, Иринаң ерине Ма-®ың' эгниндэки г«ша түиеңи гуҗаклады.

Мавы ыагъвны гачан Кулагиниң голыны *өз* бойнындан салып, билинден гуҗаклады-да, бүтин аграмы ози чекди. Хушыиы йитирип башлан Кулагикиң шоклес» гачан гозлериниң оңииден 'Сйбириң овадан тебигатлы. тзел гөрнүши гечип башлады. Бирденкэ болса яшыл токай <ерт алып, түтүни йамана гөтерилди. Кулагии шонда (пөзлерини петретдв, ыогынсыз эллери билен бир зат сермеди:

— Мавы, түпеңи бэри ал!.. Ат!..

Кулагиниң келлесиМавының эгнине япланды. Шол халаггда болоа демиргазык тарашдан Мавының пөзине кервен 'Горүнди. Мавы оңа чиңер.ил»п оереденде, кервенин, өзлерине бакан гелйэнини сайгарды:

— Кулагин, сув гелйэр, сув!..

— Су-в...

. Кулагин мэзлешен пөзлерини дермирдип, бирява середйэн ялы горүнсе-де, хич бир зат оның гезине илмэн, ене самрады:

—И-ри-на-а... су-в...........

• Пияда шшуньщ шондан артык гымылдара мҗалы галманды. Кервениң етип гелйэнине гөзи дүшен 'коман-

двр шигуның аяк чвимвгине, сува гарашмагыпа команда берд».

Хер ким дуран-дуран өринде, кш урпата-, «им такыр ере, >*ким чөп* дүйбияе өзини гойберди. Мавьв Кулагнни гьгрымеы сазагыц ала иөлегесииде ятьфып, келлесиниң ашагьгаа юмшак чопден яссык этди. Шол вагтда болса кер!венден озуп гайдан Сары пейда болды. Командир оныц кимдипини сайгарманка, Маеы оңа:

— Сары ага! —дийип топулды.

Сары Мавыны алаиәм гуҗакландан соң, гошуның сув-сузлык 'беласына учраиыны гәрүп, оныц иомандирине маглумат бсрди:

— Да1ЙК'анларьщ сув-чөрек кервени Гызыл Гошуны гүн доганяа гаршыламакчыды. Акларың атлы ошриды кервене ёл бермеди: кервен нирэ йүзленсе — шоңа бакан ок (Ягдырды. Шоныңүчинкервен узак демиргазыкдан айланып гелмэге меҗбур болды.

Узын кервениң оңи гелип етенде, оның ызы гоз етерден узакды. Суисан гошун сувлы керюен» лелшалҗы ялы гаршыладьг.

Мавы Кулагине. сувы аз-аздан берди. Кулагин оңа дүшнүксиз дии билен, •ыигынсыз эли билен шшарындан. япышды, су.в талап этди. Додакларыны тамшандьф.ып, «емнкемден өлүохи гөзлерине шохле инип, озине пелш ба-хплады, *дтелт* отурды:

— Җаным шипа таиды! — дийаш оесленди.— Маовы, мени өлүлмден гутаран ким?

Мавы оңа, гөзиңе гүлүп дуран мэхне1т гьфмызы чөрек хйдүрлейэн Сарыны горкеэди:

— **ГЪЕЗЫЛ** Гошуны *аюыр* ягдайда гөлдан Теҗен дайханлары. Ынха оның ёл-башчысы Сары ага!

Гурбына гелен Кулагин хасанаклап галыи Сарыны гуҗаклады:

— Солдат ким? Ишчиниң, дайканың оглы. Солдат ким үчин урушяр? Ишчй-дайханың багглы дурмушы үчин урушир. Дайхан болса гөрекли еринде оолдаты өлүмден гутаряр. Саг бол, Сары ага! Гьпзыл Гошун командованиеси айгытлы вагтда сизиң шу айгытлы эди-'Шадизи хич вагтда унутмаз!

-Бир сачак нан лөтерип гелйэн Гандьшын. г&зи бирденкэ Мава дүшүп, сачакдакы наилары сзолдатларыц үстияе пыггратды-да, шоңа' 'бакан топулды, ата мэхри билен гуҗаклады:

— Мавы!.. Ек, Халназарыщкы дэл, мениң Мавым!., Менин, гардашым, менин, эдермен сглым! Мехинлй... ёк Майса!.. Ханы мениң Майсам?.. Байларың агзыны гум гар-йадан сен дэлми, Майса дэлми?.. Атайры гелин нэтди?.. хах-хах-ха...

Гандымын; айьшгакч гүлкисине "белет Мавы ондан хайыимады, оның ики згнияе япышып, хырыдар гөз билен йүзине чиңерилди:

— Гандым ага, дөвүр ияди бизин, дөвримиз!.. ГаНдым -йга, Майса эртир Аина Петровна билен Теҗен шэхерине гер. Шонда сен, мен эгер өйде болмасам, «мениң Җерен-җигимк атахөкмүнде огшагын!..

Гандымың гүлкиси чөли янландырин вагтында, Гызыл Гошуның өндэки сапы шэхере гврип башлапды.

Гүн эгнини иви деңлэнде, Гызылханыя, отретды баз-ар мейданыпда нызама дурды. Еңиш' дабар асы билен швүи-лери гөтерилен җигитлериң рухлары өрэн белентди^ Дөк дүйн щол ериниң өзинде ак офицерлериң порсы демлерн сап хованы тозан болса, хэзир Гызыл Гошун саиыйа тэзе шрен җигитлериң ьшамдар гезлери Красноводскэ бакан гараирды.

Гызыл Гошун командованиесиниң етип гелйэнини гө-рен Гызылхан смирно командасыны берди. Командование .өзине .гошулан атлы отрядың /парадыны кабул эденден соң, Черньипов Гызылханъщ элвни гысды:

— Теҗен отряды Гызыл Гошун командованиесиниң ынанҗыны кемсиз өдеди. Командование сизи шу гүнден 'башлап өзиниң эдермея нөкөри хасап эдйэр. Саг бол, Гы-зылхаң! Саг болсын эдермея җигитлер!.. Севешде гахры-манлык гөркезениңиз үчин командование сизи сөвешҗең Гызыл Байдак билен сылаяр.

Шол вагтда Меркулавың оңа берен [1] байдагыны Черяы-шов Гызылхана хөдүрледи. Гызьшхан ики дызыны ерё эп'ип, оңьщ этегини огшандан оон., байдагы чеп эли 'билен тутуп, саг элини телпегиниң этегине галдырди:

— Ёлдаш Командующий, Теҗен отрядынын, тэ енрш гүнине ченли халк гошуңына вепалы бшгҗагьша, мен эх-ли җигитлерин, адындая шу шөхратлы байдагың шанына ант ичйэрин!

Җигитлериң Гызылханың сесине гошуп:—Ант ичйэ-. ,рин! — овазы базар мейданының үсти билен гиң үлкэ яйрап гитди.

Гүн шөхлесине ловурдаяк байдагың элван реңкя жн-

хитлериң гезине, хаиыкатдая-да, енрш баниагы-болуп *гө-*
РҮҢДИ:

Дурды шол гүниң озинде, Гызыл Гошуньщ пияда бөлүмлерин® биринҗи гшек сьшлады. Олар Рашшнадан бэри уз.ак ёл И!өрэп, хер эдими жрлаг гүйҗи билен. бошадьщдылар, гозлери, йүзлери гүне яныпды, сувсузлыкдан бир яэчесвниң додаклары арылыпды, тозан сиңен, сүллерен гейимлериниң эгиялери, ягьфнылар-ы шорлапды. Эмаьа оларың аргып йүзлери, хьсҗувлы гөзлери ар алыҗылык, еңише ынаньвҗылык билен янярды. Дурды өз яныядан: «Булар Со©ет хөкүмети үчии, белент максат ушрында җанларыны аямаян нетиказа адамлар. Бейле гошуны еңип болм'аз» диен карара гелди.

Артык ойине [1]барыо гайтмак үчвн, кюмандующиден үч гүнлүк рушсат алды, таолкы ваогтлайьгн Тыченко табшырды. Полк командири, Ашыра-да шонча вагта млэклет берди.

Ашыры ызына тяркэн Мелегуш, Кэлвң якасы билен гүнбатарлыгына бакан ганат баглады.

Мелегушың елагини гуйының башынд.а> сув альш дуран Атайры гелнв энтетди. Ол өзини ьфасландан соң, гиң •горрунына барян Мелегушы келле тутушыадан, эдим урушындан танады, гьжылык этди:

— Аю, Артык, аяк чек! Мелегушың йүзинв бвр горёйив!

Атайры гелниң чаңңы сеси бүтин оба яйраюа-да, Артыга ешмеди.

Сынҗа гылмага отуран Мэмметиели ок ялы атылып гелйэн атлылары гвренде, өзини тутмак үчин гелйэндирлер Хгасап эдип, учгурыны багламага-да етишмэн, өйине бакан язмакчы болды-да, күндүгине бүдрап йыкылды. Учуп гелйэн батлы томзак ояың яланач тенине урды. Хоҗам ок дегене донүп, ятан еринден айылгаяч гыгьфды:

— Да-ат, ошмек!

Гонддылар топулып, оны дик отуртдылар:

— Хожам аг.а, нэме болды?—дайип сорадылар.

'• *Хоҗам* гөзлерини оетредип, товерегине гаранды:

— Меңи атдылар.

— Ким атды?

Хожам гүобатара бакан элини сажанда, Артьйс кичйҗик нокат ялъг болуп гэрүнйэрди. Гандымъщ балйлара,

хожама бвр зат болаеда койпи гелйэрди, хэзир оныЛ шатланжак ваггьщы:

— Хожам, ок нирэнден догди?—дийип оорады.

— Ине, эдил шу еримден! — дийип, хожам эли биле лапдалыпы 'барлаДы.

'Гандым хакахайлап шүлди, дирид-дирин, бөкди, гүлк' арасында хожама несихат берди:)

■ — Хожам, оныц депеи орв азып, иринлвмесе-де *бщ* ридвр. Сен оңа деррев кэшир 5шг, кошир!

‘Шол вагтда Атаойры гелиин:

— Гүибатара бака-н *ттябш* гечди: Аршык билен МелегуШ' учдьг! — двйвп гыгырган оеюи гайталаяды.

Хожам озини тутжак ялы здипди, шол вагтда 'болса Артык гөзинин оңине гелип, ьвсьпма туггаи ялы[1] сандьвра- ды. Хожамың титремеси, Атайры япелииң чаңңы оесв Гандымың кшини гетирдт Ол:

— Адамлар, гозяздз айдыц ха-ав! — дийип гыгырды.

Шол сеое Ашшрьщ энеси хамсыгып чыкды: ,

— Ханы, Артык? Ханы, Ашыржан нирeде?..

Шол вагтда болса атдан аган Ашыр эжесини гужаклады.

Обанын, экли адамсы Ашырын, дашыиа үйшди. Га«дым оның билинден гужаклаи айласы 'гелд», эмма гүйжи етмеди, оңа ®ырыдар чиңврилди:

— Ашьф!.. Тү®еяеме, түвелеме! Сен-э адам болайьпсың!

Ангьф оиың сөвине йъшгьфды:

— Гандым ага, мең пэлелелик йыл Руосия гвдемде, адам болдыммыкам өйдйэдим-ле!

■— Ай, ол вагт сениң эшигиң ода атсаң түтежек дэлди, 'йүзиң кжадан торканыңкы ялыды. Инди ынха гор, тү©елеме! Оон оердара меңзөйвюиң!

— Гандым ага, еке мен дзл, Гызыл Гюшуның хем[л]ме эсгери овойле!

— 'Инлвслериң үмдүэине гагеанлары шонъщ үчин дэлмв, «аме? Шу (гүн дандаңдая ;бэри ер оарсды вели, швниме 'болмаса. меныпевиклерем күлпеекун этдинщмивэңиз өйдйэн!

— Гаңдым ага, ене бвр аз сабыр эт. Саглык болса, үлкэни бүтвн хар-жамырдан сапларыс!

Ашырың — совет эгагерищщ үотүнликли гелмеги мынасыбети билшХонга абасы тш айланды. Гсаон союлмага дурды, газаилар атарыпм-ага башлады. Багшы гелйэнчэ,

Ашыр ез обадашларына Оовет хакимиетинден', Гывыл Гошуныц эдерменлигинден, дүнйэ ягдайындан гүррүң берд«. Ашыгрың гүррүданн *абанът* чагаҗыкларына ченли •агызларыны өвелдип диңледилер. Ол ов созжмщ сюңыг ны дабара билен гутарды:

— Обадашлар, совет дөвринде хокүмет — хашын. ази. Дөвүр бизе дөнди! Бизе баиан ягты пүн, багтлы дурм-уш гуҗак ачир! Яшасын Сшет хэквм.иети! Яшасьш бейикрус халкы!

Ашьфынңтэзе сөзлери, дин!чш1ер1и!н; зтлервнин. онданде тэзе дүнйэ ачды. Дайха.нларың шатлыклы йүзлерияде ягты ншхле оинадьг.

Гандымың гвзяшьтны телиеги билен сүпүрйэнк Ашырын, гозине нлди:

— Ери, Гандым ага, саңа нэме болды?

Дөмин» оаҗап алаи Гандымың оеси агылы чыкды!:

— Вах иним, нэсини айдясьгн,! Шу ва-гг Сэкет Голак болоа, йүрогинин; шатлъжлы җошгуиына бэс гелмөн, мон,-нүрт агларды!.. Гуванч гуҗаклап аланда, адам өзини саклап билйэми, нэме!

Йигргши бәшинңи баш

Дурдыныц МарЫдан гетнрен шатлыклы хабары Айнаны хем [1] бүтин шшгаланы ракатландырыпды. Эйюш-де болйа, узак вагтын. айралыгы оз хокүмивд .йоредйэрди. Нурҗахан адамларъщ янында сыр билдирмов сакланса-да, еке галанда, гввинин! яшыны оаклаи[1] билмвйорда. Кэте онын. зейренҗи Айнан-да гулагыиа илйэрди:

— Балам! Мен, белки, сени гормэн олерин. Уруш — от ахыры!.. Ким билйэ, белки, сен душман гылҗына раст геленсия?..

Айна-да Артыгьщ амри барада аз ойланмаярды, гызгылт евүсйэн яңаклары агыр гайгы нетиҗесинде бир аз солук гөрүнйэрди. Эмма ол өзнни -мертлөрче саклап, бейлекил©ре-де басалык болярды, Нурҗаханың шоның ялы зарынҗыны эшиденде, оңа говүнлик берйэрди:

— Артыга өлүм мынасып дэлдир'. Сабыр эдщ. Бу гүн гелмесе, эрте гелөр, бирипүн гелер.

Айна шол сабьфсыз гарашьшян гүнлериң бвр гүнинде, аласармык укыдакы Бабальгаы адаҗык оес билеа хүвдиледи:'

Бабалывың какасы
Атын ойнадып гелер.
Ятсын, ятсын баласы,
«Балам нирде?» дийп гелер.

Гиже-гүкдиз ядына
Салар сени какаҗан.
Г еле-гелмэн гуҗагна
Алар сени какаҗан.

Узак ёлы гысгалса,
Какаҗаны гелседи!
Өйимизе нур долса,
Той-томаша болсады!..
Хувва-а

■Бабалы ■ иркшюнден соң, Айна даигарык чъжды. Гун өйледен агып, келге эп-эсли узап башлапды. Гуйының ойындан ерен сурили гоюнлар агыр гөврелери билен япа дырмашып барярдылар. Олар гүнашымдан гелвд, 'гүна-‘шььма гидйэнлерң үчян, гуйьинъщ оовук сувыны янҗаа-янҗае ичшдилер; гарынлары сыртларъюа айланьдпды. Оларың чүй яльв сагдын тойнаклары үргүн чэгэ чүмйэрдй, чыиярды. Япыиың йүзв овунҗак гырмъшды болуп герүнйэрди. Чопан гүнашымлык азьвпы гуйругы җоннук гөк эшегине йүклөйэрди. Оның янындакы эринлек гызгылт •көпек диишни саллап, хасылап дем алирды. Оның чолуга гараян чуңнур гөзлерв, гөйэ дйерсиң: «Сүрнниң гарам,аты икимизиң бойнымызда. Биз узак гиже гаравуллык чекмелидирйс» диен дүпгүнвке билен[1] балкылдаярды. Чолук хениз эшегвне атланманка болса, гызшышт иөпек оныц өңини габзап, хаял здам урярды. Гуйының ойьгнда •'көшекли гөк дүе ыңрылҗыраярды. Яиы этигенҗе буйрачлы көшек гуйруҗагыны булайлап, эне дүйэң говзан эмжеклерини тайлы гезек соиҗаярды. Дүйэни сагып[1] гайдан эли аповалы, кетени иөйнекли, гурсагы агабасылы, маңлайы нлдиршчли гелин апаң басып, гүммезеклэп отураи өе бакан етип гелйэрди.

Шол гун томсың гызгып’ гүнлеринден <бири "болса-да, хова онгаа[л]клы! ьюсы дэлди, гүибатардан якымлы шемал өсйэрди. Гапыдакы тел[л]эриң астында Шекер докма читиГГ отьфды. Телврвң этегинден гизленип гиреа гүн шехлеси Шеюериң бөрүгиндэки сүмсүлелерде ойнаярды. Эмма оңъщ хем аиоовулт йүзянде гайлы аламатьг шрүнйэрди. Ол, бар яндая, Артыгьщ аладасыпы этсе, икинҗв яндан, «эл - дегипдир» диен гүррүң чыкар ховатыры биҗай хорлаярдь!. Ким 'билйэр, белкшг, /йигитлер инди ондан йүз

дөндерҗек, белки... Ашьгр оның йүзине серепҗөк дэл. Эйсем-де болса, Ашыр ядына геленде, Шежерин, йүзи бвр аз ачылды. Ол, доимадан элини чекип, 'бармагыныщ ужыны чала дилшеди-де, бир зады гөрм-ек ислейот ялы, тшерегше гаранҗаклады. Эмма хига киме... Ашыра пөзи илмэяден соң, ене йүзиш ашак салды. Ол сонкы вагтларда Артык билен Ашыр икшини деӊ ятлаярды. Ким билйэр, Ашьгр хем инди, белки, ондан йүз дөндерер, белки, инди оңа аял үстине хабар гатарлар?.. Шол агыр ой Шекери чендан оожҗадярды.

Айна Шекерии. шол халыны кемсиз аңлаярды, эмма оның дердини шзгамак ислемейэрдя, диңе — Артык басымрак гелэйсе болмаямы — дийип ойлаярды. Айна халы чуЕальщ гыраоьшьщ гидишини, эршллерикиӊ сазлышны сынландан өоң, Шекериӊ янында отурьш, бир гезек читиохди. Оның баеоьӊрьгыпы саланларьгндан ооң, икисн бирден гүпүрдедип, дарак урды. Шол гүпүрд» ат тойнашның гүпүрдисини яда 'салды. Шекер ез янындан «Артыкҗан хлем . атыны дүкүрдедвп гелайбе -болмаямы?» дийнмп арзув этда. Докманың бир ян четинде гелии отуран Нурҗакан оесини чыкарман, игиви эгирмэге башлады,- Оның дүвүнлери юмралан бармаклары гамышың тозга'сы ялы пишгэни эндиган сүйндүрип, йыланың дам.агын'дан чыка« ялы нэзик сапагы бир сыцыртыв товлады. Нурҗаханың кешбинде, агыр ойың салан аладасындан башга-да, Шекөриң гайгысьгньщ . аламаты гөрүнйэрди. Ол, докмачыларың хич бирше оеретмесе-де, йьпгьфтлашая табакларьшың ашашндакы шеклеси өчен пезлери ез игине дүшүнҗе билен гараярды. Ол өз яньгндаи, Артык билен 'арасыны өлтемэге, богаз болан игиң инчамик са'пагы хем етмез хасап эдйэрди... Ол шойың ялы минугглaрда, бир нэче вашг дымып отурандан соң, Артык бараеында гүррүң эдерди, оныц дуримушьгндакы бир ваканы ядына саларды, җуда болмлаcа, улыдан демини алып: «Артьггежан хэзир гачан ягың ызындан ат саландыр» дийип, гөвнини хюшламага чалышарды. Ол хэзир хем шол гүррүдогае бапшамлага мейил этди. Шол вагтда Бабалының хьвк-чокы ашидшгди. Айна эмай билен еринден галын, паллаян Бабалыгаы гуҗагына алып чыкды. Шол вагтда гаража өе назарыны дикен Мелегушың тойиакларының пүпүрдиеи эшидилди. Оңа бакан ялта ееpeдeн Айнаның йүр'еш гопды, бирдөн дшга тутулана дөнди, иң соңында зордан сесленди:

-—Ана, какажан гелйэ!

Айнаныц хоиугып чыкан сеси Нурҗаканы гурба тирди. Шекер төлэриң ашагындан тшюул чыкдьг. Атда' аган Артыгы үч ерден, Бабалы билен дөрт ерДен гужа ладылар. Бегенҗинден гөзиниң яшыны саклап билмед Нурҗахаи диңе:

— Балам! — дийш сесленди.

Шекер Айнадан өзал Артьвгың бойнындан гуҗакла ды. Оның 1Йүзине ыкҗам середип билмэн, гровиниң чыг ны. гөркезадек ислөм-эн, йүоини ашак салды. Шол секунд да болса онып; гозивиң оңине[1] Ашьф гелип даинды, эмма оны Артыкдан еорап билҗек гуманы ёкды. Айна Арты-[1] гың байныНдан Бабалы билен биле гуҗаклады.

Бабалы южи бююн Артыгы тайамаҗак ялы, онда гачҗак ялы кееpҗиреди, йүзини сосьды, элҗагазыны дал—далады. Айна оңа:

— Ынха какажан гелапдвр!—дийип дүшүндирди.

«Какаҗандан» гулагы ганан чага энайыжа гөзлерин» тетеяэп, Артыша хырьгдар середенден ооң, этлежшс бар-макларыңы узатды, өз дилинде бир зат дийип вижирде-ди, ондан-соң «танадым» диен ялы бирденкэ Артыгың бойньшдан гужаклады. Оның энайыжа вижирдиси Ар-тьгың гулагына Агаландакы чалынян саз ялы якьимлы эшидилди. Гор нахили шатлык!.. Артык оныц багг бишея балкылдаян гаража тзлериндөн гозини үйтгетм&Н' се-,ретди, багрына басды, огшады. Эмма нэзиҗек яңагы дьфм-аи мургглар оңа ят гөрүнди, ене энайыжа гөзлер.инл тегелэп серетди, ене-де «Сен ким?» дийийэн ялы вижирде-ди, ене-де гүлүмсэп, оның бойнындан гуҗаклады. Артык билен дерре® ыснынан Бабалы, иөлгэ барып отуранла-рында-да, оның гуҗагьгндаи айрылмады. Ол этлеҗик эли, нэзиҗек барм-ажлары бшген Артьгың йүзини, мур-тыны сыпады, вижирдэп гүррүң берди. Артык оны бөк-дүрди:

— Бабалым! Сен өсүп улалянчаң, гореш мениңки. Сен етишенинден ооң болса, дурмуш сениңки, рахат ме-«иңтки!..

Секиз айлык агыр гүнлер-и башыпдан гечирен Айна эртирден соң кегени- иойногини гейигг, шайланъш чыкды. Ол шол гүни эзинин той гүни хасап этди. Шол гүн оның гөрлнүкли йүзинде багт гүнеши овпгүв атды. Оның шол. п&рйүшини сынлан Артык Ай-наныц нэзик элине яраг ге-лишҗегине, шол нэзик эллериң оңа эрк эджт билҗегине,

шол вепис тйбигатың адам ганыны дөкүга билҗйгине ынаимазльж этди:

—■ Айнам, Пелеңи оен, хакыкатдан хем, атдыңмы?

Айна, ок атаңыны, ган декенини ядыиа салмак, шол йигремҗи ваканы шз өңине гетирмек ислемән, киная билен йылгьгрды:

— Артьтиҗан, сениң барыңы-ёгыңы билдирсем, мен саңа вөпалы ёлдаш болуп билеринми? Сен өзиң шол ваггда авде болсаң, мениң эден шюими этмезмиңиң?

— Мен, элбетде, башга геп.

— Мен хем өзими адам хаеаи эдйән. Сениң арың, сең|иң нам-ысың — мениң намьисьм. Шол вакаң өзи бир сей билен Э-зизвң тутулан вагтына душ гелди, бсшмаса мен хем ата чьгшсаны йүрегиме дүвүидим.

— А Бабалы?

— Бабалы ат үстинде улаларды. Какасының кесбини ди! Л чыкарманка ввренип башларды.

— Айнам, оениң эден ишиң...

— Әр йигидиң ёлдашы аял »ем болса, герешш е|р-инде мен-э эр дерегини тутмалы дийип дүшүнйән. Егсам мен яамыс астында галып, саңа хайоы йүз билен гөруаип билердим?

Артык Айна башга оөз айтман, мчннетдарлыгыны мэлим этди.

Шол вагт өйиң ярым ачык түйнүгиндек дүшен томус ■гүни оҗак үстинде, халының четинде языльш ятьгрды,- Ө1иң гайбөьривдэки горлы .күйзе, тэзе. (гавдып[1] пелен гелин ялы, ттүренип отырды. Айна шол 'Күйзэниң ьшьгртанлы чалындан окараиы долдурып, Артыга узатды. Горы етөн дүе чалы Артыгың гащыыравушыпьг түтетди.

Оларың -өйине чарвалар үйшдилер. Вгын бизден гиң көйнекли, гиң балаклы, дүё йүңинден чэкменли адамлар өйиң тэринде айбогдашларыны гуруп отурдылар. Ыссы хшада, гөк чайың башында дерчирэп отуран адамларың келлелери гүррүңе шзды. Йылманак йүзли, гвзи гыпоайрак бир адам Артыкдан оовал сорады:

— Балшавиклер чарваларың малларыны ортак этҗеюмиш диййэлер. Иним, бу нжили боля? Шол хабар догрымыдьф?

■ Ичи гүҗүкли совал нэче аҗы болса-да, Артык оңа ыгтыярсыз йылшрды, шол секундда болса кешби үйтгэп гитди:

— Агам, өтегчиң гепине гаясең, я өлдир, я-да өлүм

пиллесини тутдыр дийишйави — ашблдадр. Шунча'; дө<<үл-йон танлара сөбап болянларың -бир[1] яны шол мъшнмы! ш хабарлар дэлами?

Артык Совет хюкүмети хөм онъщ тутяи шлаисады барада гиң маглумат беренден соң, думл ы-душд ан дүрл-и сеслер ч-ыкды:

— А хав, шу хэкүмегад туггая ёлы бир хили үйтгешикхав!

—: Хава. Мундан озал хем хекүмет гарүпдик вели, бу, асыл, олара меңаэнок. Бвз йөне өз башымызда® ге-1 чени яда сал[л]аяЛьщ. Савет хөкүмети бир йыл дтам> эден-] де, хий, чар&аньщ малынын, буряы гаиадымы? Шу болин № гүррүнлер, хагюыкатдан хем, тесамет хав. >1

— Эзиз хан алты ай ичинде нэтди? Кимин. оңат улагы болса, атасындан галан мирас ялы, гаӊрып алды. Бүтин чарваның малыны демине дартды. Онының сыртыкэдили эмелдарларының, гөзлери гызаран җигитлериниң эден ишлерини болса, хий, йөне гояй!

йүзи йылманак, гөзи гьгмиай адам өз айб-ьгны боюн алдъг:

— Артык, севи, ханым', кесэнщен кесекл«н йөрдик. Шуның ялы оңат машгаладан. нэкили бөйле нэкес огул эмеле гелдикэ дийии геңиргейэрдик. Сениң палчавиклер ар[л]асывда боланыцы — динден чьжан, юртдан. дене» дийип дүшүнйэдик... Бизиң пикиримиз биҗай ялңыш экени. Сен дашдан гөрйэн йигит экениң. Сен бизиң ялы кем акыл билен деӊ болмагын. Бизиң гүнэмизи өтгин, иним!

■ — Илде геп иөп, мөкгеде араях, диен накыл бар. Хайсы бир айдылан гепе гугаак габаршмак' мүмкин?.. Мениң машгалам' ховшиа гүялөрде, сивиң саяңьгзда саг^амад галазды үчан, мен сшө гаты миннетдардырын. Ме» оизе халъвс йүрекден таңры ялкасын айтмага гелдим.

Өйлериниң Гоша абасьхна гөчүрилии гетирилмешни достындав хайьиш зден Артык, Ашыр билен тапышандав ооң, Душак сшешвне-де егишди. Кака болан хүскүм[1] *ж*ларъщ гөвнине гелишивден уш”шпешигрж болды. Гьгзъгл Гошуның аграмы арачэкдэки байырларың арасыны сөкүп айландьг-да, Хьпвабадыц үсти билен* Каканың эдии деиесинден инди. Аклар бронепоездлерини, онларча эшелонларыны, даша атяи топларыиы, мүнден артык есирлерана галдырып, өкже гөтердилер.

Интервеыциянъщ гуриан «Җемгыети гораш» комитетн даргады. Ораз сердар фронт комавдугощилигмни Деникинин генералына табшьфып, оз агасының янына бакан Эйраңа гачды.: Тэчли дилмач билен башга бир нэчелерй хом онын! шына эердилвр.

Гывыл Гошун дакузынжы июлда Ашгабада сөюешсиз. гарди.

Атлы полк Курашткин көчесине гиренде, шэкер хал-кы олары гүл билен гаршыдады. Эндамларындан дер бугарян атларыц, оларың үстивдэки ыиҗам отуран җигитлериң үстнне думлы-душдан гүл ягды. Артык бииен Алёша ролкың өңииден барирды. Мелегуш, толгуньш, 'гиң кочэ сышаҗак болярды. Чекигайэн җыл-ав оньщ алтыв бойиыны ай ялы впйөрди. Бир деюсе элазан. гүлиң бири Ашырың гуҗагына гелип дүшди. Ашьф гапдалына гаңрылып середенде, алтьш сачыны депесинде чугмаклан, юка йүдек юайнекл» бир гызьгң *эл* булаяныны герди. Ашырыц гөввине болмаса, деаое гүлден дюл гызьщ бейхуш эдиҗи ысы[1] күкейорди. Ашыр чиол гьвза бака» элини галгадаеда, кжа июойваги пасырдаян гыв зүлмайы бармагыны скгшады. Шол гывыц кешби Ашырың гөзине бирденкэ Шекер бо-лул горүнди», элиндэки дес,се гүли шол гыза бакан галгаданда, неден «Шекерҗан!» дийип гыгырыиды... -

* Закашиявыц меркези — Ашгабатда гьгзыл байдак пасьфдады. Артыгың гөвяиие болмаса, шоның элван шөхлеси бүти*н члеллере "яирап, Красноаодокэ бакан узая гитди.

Йигргши алтътщы баш

Закаший фроктында дерби-дагыц эдшцен аклар, Астракан флотының деңизден гелип урмагыйдан хгоюатыр этдилер-де, Кр аснойодсквнй горавыШ' меркези дийии ыглан этдалер. Деникин Кр асиовюдюкэ айратын экмиет берип, шоңа бакан гошун үстине гошун сүрди. Ашгабатдан га-чан аклар 'болса демир ёльт бирсыхлы вейряшщп гитдилер.

Гызыл Гошун бэлүми бирикҗи окмбрда, Ашгабатданбир йүз алтмъш километрлжде . ■ болан Бамыны эеледи. Ондан ооң Гызыларбадың дервезеси' хасап эдилйэн Гоч станциясыва хүҗүме тайынла-нды. Гызыларбатда Орта.

Асыя демир ёлыныц вагонремонт уссаханасы болуп, онд|
кэн ишчи янгаярды.

Хүҗүм ягдайы хвэир бир аз кьшальшьшды. Фрон-Г) ком андутощиш, Түркүстаиьщ дөмиргазьк фровтыва гуря бермөк үчин, Ганйбург адында ■ бэлан Казан. 'ПолкыотВ иберипди, бир нэче отряд болса Арал деңзи тарапа бакан гөнд&рилипди. Эшелонларьщ нирэ гвндерилйэника оолкьщ хем- отрядларыц иомандарлеринден, комиосарларындан башга ш ким билмөйэрди. Раами хакүмде бол-. са — полк дынч алмага гид&эр дймилйэрди. Хакыкатда болса, бейле ягда« мензeмейэрди. Станцишгарда вагх>нлардан дүшмек гызыл эсгерлере гадаган эдилипди. Платформаларьщ үсшиндэки топлары, ! пулемётлары палашалар гизлейэрди, вагонларьщ г-апылары берк яоьгкды. Зшелонлар диңе ги(җесине херөкет эдйэрди.

Деникин бюлса Закаспия фронтына тэзе агүйчлер, узага атян топлар етишдирипди. Нетажеде, Гот станциясына болав хүҗүм шоисуз гечипдв. Артыгьщ далкына шонда мазалы зарба дегипди, июл сөозешде бир нэче нөкериви йитирипди...

Өз полкьг 'билен Бама доланьип гелен Артык, Теженден ене блр нэгае хат-х-абарлар алды. Хич бир задың алыпдан хасар эдиладедик, унудыльш гиден Хоҗамырат волостной эййэм Те!җевде пе)йда[1] болупдыр, дайханлар онның а^л^ягьгндан дат эдйэрлер...-

Өңки шойсузлыгың үютвне айыпганч хабарлар ала» Артык өзини йитирди-де, рупсат сорап, команяующиң яиьвда барды:

— Елдаш. иамандующий, биз нөме үчин. ган дөнйэс?

Оның гөм^л^елтей оовалы тм-аэдуюощиии бир аз гең галдырса-да, фронтдакы шовоузлык оны бир> аз хорландыр диөн ниет билен аркайын җогап гайтарды:

— Елдаш командир, урушдыр: ишиң пювсуз тмеги хөм мүмкиндир. Оныц үчин айбы башганың үспине атмаң гер>еш ёк.

— Ек, иш онда дэл.

■Командующий оныц йүзине чинэрилип серетди. Оның чекгелери тисгиийэр, гашлары кор ах ат галыи ятир, бурны мүнжүлдейэр. Командующий он-ы хейҗана салан бир ягдайың барыпы аңлады. Эйсем-де болса, оны чынлакай кабул элмэв, өзиии хөмшекя достларча гөркезмп, бир аз көшетм'эге чалышды:

— Артык, отур, б»р кэсе чай ич. Демиң бир аз дүшүшеин, ондан ooң нэме дердиң, нэме аладаң болса, аркайын гүррүң эдерис.

Чернышовьщ мылайым горнүши, якьшлы ■ сози Артыга хөмииюки Иван Тиадофеевичи ятлатды. Шонын үчин свзлэнде, оның соси инди бир хияи ялбарыҗы ялы чыкды:

— И'ва« Тимофеевич, гайнаг сув кубда-да бар. Эмма чай менйң йүрегими совуданок.

— Артык Бабалы, мен саңа дүшүнемок.

— Иван Тимофөевич, ызьшызда эмеле гелйэн ишлер менин хөм акылымы дагадяр.

Чернипо© озине гарашлы адамларың &зи билен шейле кесгин геплешмегини бир эййэм ядындан чыкарыпды. Оның уруш вагтыада өсен чал муртлары бир аз сандырал башлан ялы горүнди, сөзлэнде, сеои-де зарплы чьисды:'

— Ёлдаш лолк командири! Бу ери Иваның өйи дэл, командующиң штабы. Сиз ким билен сөзлешйэниңизи унутмаң!

Артык йүзини ашак салып, адаҗык сес билен узур өтүндн:

— Догры, ёлдаш командующий, унудыидырын: Багышламагыңызы хайыш эдйэн. И&не вели...

Иван Тимофеевич Артыгың айдып билмедик созинден —■ оны гозгалана салан бир задың барыны аңладыда, мылайым г&плед»:

— Артьпк Ба-балы, герйэн в>ели, сени гозгалаңа салян хабарлар бар.

— Шонық үчин хем сизиң яныңыза гелдим. Ыгтыяр берсеңиз, айтҗак.

— Айт, айт.

Артык обадан алан хатларыны команяющиниң өңине декди. Теҗенде довам эдйэн вакалары дии билен хе>м айтды.

Теҗене гайдып гелен Хоҗамьграт волостной уезд милицияеына начальник болупдьф. Ол оз төвөрегине)найкалар топлат, ене гадымк.ы кэриве тутуньшдьгр. Ол илатың агзыны алардып: «Оен Оо©ет хекүметине гаршы» баханасы билен, бир ваггда өзине гьшгьпк середен адамлары тутуп башлаядьф. Шол тутуланларың ичияде Сары Х'Эм бар зкени. Волостнойъщ туташдьфан пара токайы орч алып галыпдьф. Иылдан артьж ады йитен Хүммет

вол.остной-да оныд янында пейда болуидыр. Оба ■ сайлавында билгешланден агзалалык дөредилип, пуллы халтасының агзыны гиң ачса — шол Совет ба льсгьша гечипдир. Салгыт *бахапасы бялев* чарвалар м:аллары тапланьш сүрүлипдир. Шол хатларың арасы |^Н да, Гаррьгчьфладакы чарваларың Артыга: «Хава, сенй ^Н өвогили Совег хвкүметиң нахишидигини өз гөзимвз биле гөрдж» диен гыжалатлы хатлары хем бар экени... Көн волостной, хелей үстинё хелей алып, улы той эдипди Халкьщ арасьшда гүйчли нэразылык дөрэпдир. Дай ханлар: «Бизиң огулларьшыз фронтда ган дөкйэрлер Волостной болса бвзиң чотьвмыза тсй эдйөр, кейп чек #эр, ханы, совепг адалаты?» дийип языпдырлар.

Чорнышов Артыкда бо-лан тозгалаңың дерөгине етда. Дайханлар, элбетде, хаклы... Эмма сөвеш гызгалаңлы гидйэн вагтында, о-бластың төверегини душманлар габап алан чагында, докузьщ хеммөсини бирден долдурмак аң-*сат* вш дэл. Ылайта-да, Гызыл Гошуның яңы аягы дүшен ерлеринде Совет хениз гурпланман, яңыжа ревком-лар гуралян районларда бирден кеагин чэре гөрмек хо-ватьфдыг меоеле: чиновниклериң, миллетчишериң, руха-ныяарьщ тэсири билен айротын районларда буланчаклык турар ыгтымалы бар. Лениниң — Сталиниң болса ерли халкы ынҗытмалы дэл, партиясыз болмагына гараман, ерлв халкың теркезея адамларыньг диванлара, хекүмет эдараларына кепрэк чекмели — дие» табшырыклары бар. Хвхүмет ишине кими чекмели? Ерли халкъгң *бүтин* исле-гини ерине етирмөк хэзвр мүмшкми? Шол меоелелер бй-лен чынлакай м-ешгул болмага хэзир вагг *нирeде,* мүм-ккнчилик ниреде? Областда хөм районларда ревкомлар гуралян хөм болса, ишлери совет дузгүнине гөрэ ервне етирерден олар шинди яш хем эжиз, оларың ич» хениз арасса-да дэл...

Чернышов шол ойлардан соң А-ртыга өз пикнрини» мэлим этди:

— Артык, сен,' элбетде, хаклы. Шейле ягдайлар совет канунына сыгмаяныны мен- билйэ». Бив, элбетде, оны дү-зедервс. Мен шу гүниң 'өзинде облршкома хат язарын.

— Елдаш командующий, «яэмак» нэмэ герек? Мени ' өз полкым билен дэл, сотням билен Тежене бир хепте ибериң — бүтин илат гүлала-гүллүк болмаса, маңа игениң-

— Бизиң фронтымызда сениң атлыларыд ялы нэче атльшыз бар? Областда Тежен ялы нэче' район бар? Хер

района *бир* еохня атлы гойберсек, фронтда атлы галармы? Аклар билен ким сөвеш эдер? Бизиң үчин илки билен фронты ёк этмек зерурмы я-да ил ичини дүзетмек? Аслында, асуда ил ичини гошун гүйзҗи билен дүзетмек — совет канунына сььгмаз. .Оның үчин. иле мазалы дүшүндирмек, шол ише, эдаралары эдара этмәге халкың өзини гызыкдырмак ререкдир.

— Халк ады билен эдара чекилйэ» Хожамьрат волостной дәлми? Биз оны патьгша вагтында нэдеримиеи билемзокдьгк... Мен ез»м акмак! Оны шзе дуйдурман, Чэрҗевдекэ ёк өтагелидим... Елдаш тмандующий, шол барада маңа 'берен ваданыз ядыңыздамы?

— Артык Бабалы, мен вз вадамы ерине етирерин. Йөне бир аз сабьф этмек герек.

Артык минут ченли йүзини ашак салып отурды. Оның гввреси ыранмаса-да, телпегинвң түйлери сандырады, додаклары мүңкүлдеди, муртлары гьшылдады, сеоини чыкарман, еринден галды:

— Мениң -йүрегим аваяр... Елдаш. «командующий.

Аргык 'бүтин г&вресн 'билен сандырао, эдим уруп билмэн энтеди.

Артыгьщ йүрегинден сызып чыкан сөзлөри командующини гозгалаңа салды. Ол ериеден галып, элини эмай билен Артыгың эгнине гойды:

— Артык Бабалы, тылың ишине гарьгшмак мениң везвпэм-е гиренок. Эйсем-де >болса, халк 'бэжбидини назарда тутуп,. мен төвекгеллиге салян. Облревком хем, белки, гар-шы 'болмаз. Теҗен ишини сен дүзелди хасап эт!

Иван Тимофеевич бир аз ойдан соң, соңкы сөзини айтды:

— Бизиң Гоч станңиясына болан *гечен* хүҗүмямизиң шонсуз гечени өзиңе мэлим. Бу сапар- биз, белки, Гызыл-ар'бады эелэрис. Шу сөвешде-де оен айратын гайрат г&ркезҗегиңе мен ынанярын. Красноводсжини аланьшыздан соң болса, 'биз областың ишин» абатландырмак чэресине гиришерис. Сениң шу гүнки гөрмек ислейэн багт багыңы бие шондан ооң гүлледерис! Хэзир болеа бар, полкыңа ет. Үсгүнлик арзув эдйэн.

Командуюшнй оньщ элини берк гысды.

Шол гүниң өзинде -болса командующиниң хайышына гөрэ, облре®ком -Теҗене адатдандашары комиосия уграт-ды, оларьгн янына элли атлы некер-де гошды.

Адатдандашары комиосия өз геленини, нэмсүчи» ленини' 'биядврмезлик үчин, гиҗара уграп, Теҗен-е да|^Н голай гелди, района хабар (бермэн, шэхерден- • җай агта^И ман, оз клаос ватонында ерлошди. Дурды к-өм комисс^И членлериниң бириди. Комиссия членлери деррев ише ба ламан, илки шэхер ичине ассырынлык билен сер салд^И Хожамьфадьщ думлы-душда тимиогенйэн агентлери, гаН миосияньщ диң-е ‘бир геленини дэл, хатда онын. оз ©н.индЩ гоян везипелерини-де деррев а-ңлады. Хожамьфатоз тввеШ регинде үйтгешик гара гөркезмезлик үчин, Хүммет волостИ нойы Байрамала, галанларыны башга шэхерларе ибердй Я

Комиосияның башлыгы, облревкомың члени АртомонайЯ ды. Ник-олай Матве-евич хвмайын гүррүң үсти бмлен, Тс-Я җен ровк-омъшың Хожа-мьфада а-й-ратын 'баха г-ойянынь аңлады. Р-евюом башл-ыгы, Хожамырат ‘болмаса, Теж-енда| хич 'бир и-шиң ёла гитм-ежегини дуйдурды. Кон-е волостно-1 йың пытанаклы агаҗынын, шаха айыраныны, оны дүйби-1 дамары билен койлемес-ең, өзиниң аҗы тикен» -билен] бүтин района гүн бермеҗегини, оңа голайланлары демир! пьгтанагы 'билен дьфнаҗагыны — Артомонов кемлсиз дүшүнди. Эм-ма геле-1гелмэне кеогин чэре горм-эниң хатарлыдыгыны хем унутмады. Ол ассырынльвк билен онда-мунда нэче тимисгенсе-де, шэхер җемагатындан оның аягындан арза берйөне, оның йүзи-не дуруп бшҗеге миессер -гелмед», кэбнринден сөз үсти билен какдьф-ьгп сораса-да, лерт җогаи алып- 'билмеди.

— Ай, хава... Хожамы-рат 'в-ол-остной-дыр-да... Хава-ла, яман адам дэлдир-л-е...— диен ж-огаплар эшитди.

Х-ожамырат волостной болса өз ёлы бил-ен шол гүниң эзи-нде комиосй-я чл-енлеринден кэбириниң агзыны ысгады, өй|ине (гетирнп хезз-етледи. Шол гүниң өзинде бол-са ревкомъщ үсти [билен Дурдының комиосии чл-ендигине протест билдирди...

Ни-кола-й Матвеевич шейле ягдая ха-йран галдьг. ол -хениз комисси-яның н-ам-е үчин геленини, членлер-шиң кимлердишни мэли-м этмэнкэ, оййэм оңа тротост билдирйэрлер...

Коми-ссияң бирвнжи меҗлисв шпгунлы гечди.

Өңки австрия есири, җүбисинде партбилет готерйэн комиссия члени, Хожамьфады Теженде Совет хокүметиниң эсасы дийшт билди:

— Хожамыраг ерли халкдан етишен бирден-бир ишгэр. Оның оатыпа вагтында ким 'боланы *билен ишшиз* ёк. Мен хем озал Руюсия гаршы 1герешен офицер. Биз оңа шу гүнки болушы билен гарамалы. Бизиң алан маглуматьшьгза гөрэ, Хожамырат Совет яөасүмеги гуралан гүнден 1бэри ишлейө-р. Ерли халкың гагдайыпы биз диңе Хожамырадың үсти биден өвренмегимиз мүмкин. Хожамырада мүңкүрлиге, оны ярагсызландырмага мен дүйбинден гаршы болян!

Мусулман бюросьгньщ үсти 1бишен комиюсия членлигине гечен шэхер беглеринден бири агзыны көпредип гепледи:

— Мен бу меоелэ, валла-да, ганмаин. Совет хекүмеги халкың өз такдьфыны өзи тезмэге пойжаммы, ёшъг? Эгер халк өзыгтыярлы болса — совег дөвриндө оңа кимиң шүбхеои бар — онда мен, Хожамырады халкың өзи двйип дүшүийэн. Догрысы, :биз дэл-де, аблрегаюомы мен —мыжабат арзалара алданан дийиш танаян. Оңа гөрэ, Хожамьфада ч&ре апөрмеж. меселесини бүтинлөйин унудьш, оның өзини алып барьшшнъг, ишини совет кануны билен ерине ехиришияи комвосииның догры дийип тассьгкламагы.ны, комиосия өз ишйни гутарды хасап өдип, ызына доланмагыньг талаи эдйэн!

Дурды рахат отурып бетмеди, ажымтьж йылгьфды, башлыкдан ьвгтыяр алып, шэхер беги-не совал берди:

— Альпбег, мени.башшлаң! Хожамырат сизиң эдиг»ңизи ягладымы?

■Бөг өр-гөкден огелди, лаңңа еринден галды, муртлары сандырады:

— Мен — мусбюроң адамсы, халкың ©екили! Менхер етене -өзими масгараладьщ билмен!.. Мениң өзимче барёклар маңа шек гетирҗек болса, мениң еата йүрагими булаҗак болса, оңа-да ынаныл҄жак болса, онда мен- бейле межяисе гошулмакислэмок!...

Артомонов онын оөзини кесди:

— ■ Алыбег, сиз Дурдының -оовалына җогап .бериң: Хожа-мырят волостной бииен сизиң араңыз нэхили?

— Ме-шщ оңа җогабьгм шейле: решомың талабьша гсрэ. Дурдының комиоеии членлигинден ечүрилмегини, оньщ 1межлисден ковулмагыны талап- эдйэн! Оовет хекүметине йүреги билен унн адамыны гараламага хич киме ыгтыяр бериленок!..

Дурды ене ажымтык йы.шгырды:

— Бег ата, ене бир тезек башшлаң! Менин. ене б мм ссвалыпа жсгал.бермегйчнзихайыш.эдйэн: менинңгөвни болмаса, сизиң гөзиңиз пенснели, башыңыз шляпалы, эл' мИ ңиз таеткл ы, ыаыныз кичижик гүжүкл» төрүпдим. Щ дИ вагг яньщыздакы адама (пүррүңчбервп: Ашгабатда чай ыН гадагыны мен үч манада-да чыкарып билерин, ислесе Д йдарими көсүге-де 1Ретир»п билерин дийш өвүнйэрдиңиэ Я Ашгабатда сизиң нэче дүканыцсыз барды? 1

Алыбег ала гык-ылык билен еринден галып, агзындаця көпүк сычратды, мандадыны чьжарып, столың үстинё! урды: Я

—7 Мениң номэмиң (барьшы сениң ялы иодгара дэл-дс.1 мусулман бюроoы билсин. Мениң кимдигими сен дэл-де, штаб -политотдели! дерңесин! 1

Альгбегвң надаралыгыпа гар&ман, Дурды ар.кайын Э сөзледи: 1

—)Бег аганың, ондаң сгцки сөзлэн комиосия членинин;] айтмагына торэ, Хожамырат. волостной кагыздан ак гө-рүнйэр. Хакыкатдая хем, шейлеми? Хожамырат айда нэ-' че айльгк аляр? Гой 'болеын, йүз элли манат. Хелел- үсти-не хелей алмак үчин нэче пул герек? Азындан он мүң манат. Тойына, байрагыпа-да шонча. Хожамырат бу пул-лары нireден аляр? Белки, бег ага, сиз көмек эдйэнси*-ңиз?

Алыбег ене гьхкылыклап галды. Башлык оны зордан көшетди.

— Хожамьфат гадымкы пирлерден болуп,' оның үсти-не күшүр-зекат .ягармы?.'. Оның нирден гелйэнини *вүш*-мек ислесеңиз, бег ага, халкың арзасына гараң!..

Шол вагтда вагоның агзындан Майса гөрүнди. Ол гир-жек хем боляр. долаижак жем боляр, ййданяр. Оның шол - ягдайыны аңлан Дурды, Артомонова ышарат этди. Нико-лай Матвеевич оны чагырды:

— Чекин-мэң. Гелиң, гир-иң!

Майса вагоньщ игаине гирди. Оның эгнвнде кетени к-эйнек болуп, агзында яш-мак, 'башында улы бөрүк ёкды. Түркмен гелинлеринден шейле сыпатда гөренияиң би-ри-н-ж|иси боланы үчин, Альрбег оны геңиргеди: мусул-ман ка-нуны аялларың -йүзина ачмагына ыгтыир •бермейэрди. Майса вагоның ичии-е гөз гездирди. Ички газабы йүзине чыкан Альвбег ала гөзлери-ни петреди-п, оортдурьпп' отыр. Дынувсыз чекил.ен махорка түтүни вагоныц ичинде ысгын-сыз түвелей ялы айланяр. Майсаның гөвнине боладаса,

ичини хүмледип, улыдан дөм алянлар хем бар. Ол өз •якындан: «Бэ, буларың пайлашып -биямейэнлери нэмекэ?» дийип ойланды. Ондан соң Дурда назарыны дикип, ондан б»р зат сорамак күйине дүшди. Эмма Артомоноз ондан өңүртди:

— Еря, гелин, нэме хабаръгңыз бар?

— Ха-ва, мениң-э уллакан хабарым ёк. Дурды гелипд»р дийип эшитдим. Мавьгны гөрмедиңми дийип сорайҗакдьим.

Дурды оңа Мавыныц саг-тургунльггы барада гьюгажык маглумат берип, галаныны өйине барьт айтҗагыкы мэлим этди. Эаша Майсаның азары дице 'бир Мавы дэлдиги 'мэли*м болды. Ол, асыл, оны деррев дашын-а чыкарды:

— Вай, җигиҗан! Мавы дагы, Аргык дагы тизрэк гелмезлермихэн? Болмаса, бу йьжылмыш шэхерде дурарлыгы галмады!

Майсаның оөзиниң гүҗүклид1игини анлан Артомоңое оньг сөзлетмэге чалышды:

— Ер», гелш. наме бейле үйтгешиклш бар? Шэхер нэме үчин йыкыляр?

— Нэме үчин йьпсылмасын? Бу хазаны җелепхана дөндердилер ахыры! ,

— Ким?

— Ким герек (болса,[1] ба;р!.. Обалардан арза баханасы билен гетирилйэн гелинлери эрлерине-де береноклар аталарына-да ынананоклар, энтек мазалы дүшүнйэняэ баханасы билен бир харамының ойине ташлаярлар. Хий, шейле масгаралык гөрүлип-эшидилен затмыдыр? Меки адам хатарьта *тшан* Аяна Петровнаң маңа дүшүндиркшиие гөрэ, менем-э аяллар азатлыты дийип, агзымы киройине алан ялы гьигьфьш йөрш вели, шейле «азатлык» маңа герек дэл!

— Белки, шоның ялы бет ише 'баш урянларыц адыны айдарсыңьгз?

— Ай, адам гурсын, озем гурсын, ады йитмишиң, үтүлил 1 ӨЛ'Мишиң. Беланың керүги — шол 'Нечеллик сумак болуп йөрен коне валастной-да. Ондан халк өңем-э бизарды вели, индем ол, совет адамсы болан киши болуп, этҗегини эдип йор. Мен-эМавынышейле адамлара иш ынанмакүчин урушяндьф өйдемок. Бу харамыларың болушлары — Со*вет* х&күметини маогараламакдан башга бир зат дэл!..

Майса ичишщ җошт-уныны дөкул, чьжьш г-иггди. Месв* ле—шмиссия членлерине айдъвд болан-ы үчан, Артомонш оны артыммач сакламак ислем-еди.

Шон-ың эртөси гүн болоа, Хожамырат волостной гүн шөклесине дин® дөмир пенжиреден гарады. Онын, шол еринде огуранлар 'болса яггы гүнеше чыкдылар[1].

Комиссия членлери шо-ндан сон оба арлаларына гитдилер.

Гоша обасындакьг митшгде Артомоновың. дүчйэ я г-дайы, фронт -вакалары, Ооюет жвкүметиниң м-аксады барадакы нутгындан соң, дайханлардан хем бир нэче адам с&зледи. Олар иөне воло!СТН1ай.ың дайханлалра 'берип башлан җабри барада агызларындан от билен ялын сачдылар, өз хаҗатлары, тэзе хөкүметдев талаплары барада болса җаныгып оөзледишер.

Сары эвмэн, гьюсакман, пайхаслыг гөпледи:

— Халкыц багтлы дурмушы үчий ишчи-дайхан оглы фронтда ган дөкйэ. Душман гүнсайын ещсе берйэр. Шура дүзгүни оба араларына яз шемалы ялыякымлы хем ёкумлы яйрая. Дайхан инди өз ислепини, ниетини хич кимдея чекинмэн, ач-ач-ад айдыя билйэ... Элбетде, җошгунлы сил еңине бшет болмага ьвмтылин иөне огала ө-нтек: бүтинлейин сынанок — агалык эдиҗи толар аңсатлык билен ёнсе береси геленок. ,-Көне ©олостнойлардан, арчыялардан, гоюн дерисине гирйэн мөҗеклерден эдара башыпа гечйэнлери-де гыт дэл. Шоларың хайынлыгы зерарлыг, - җэхт туш-алы ишлериң энчемеюи төсдиршпйэр, Совегг хокүметиниң ер-су® барадакы.карары хениз агзы гулплы сандыгкда ятыр... Элбетде, мени, маңа меңзешлери дүрли бакана билен газамада саляның хөкүмет дэл-де, шол- элхенчлердигини' 'бүтин дайхан көлчшшги билйэ, шейле ягдайың узага гитмеҗегане, оның вагтлайындыгына-да дүшүнйэ. Көне Гызганы гопарып зыцанда-да, ахмал болсаң дырная-., А-йбы нэме, балың сүйҗиси арының захерини дуйдуранок.— Сары демини алып, төверегине гөз гездиренден сон довам этди.— Адатдандашары 'иомиосии диңе бир Гоша обасына гелмэн, Теҗен р айоныпдакы' обаларың башга-да бир' -нэчетерине айланандьф, 'хакыкаты аңландьф. Елдаш • Артомоновьгң о&зи шоны таюсьгклаяр. Комиссия ©з ишиви гутарандан соң, үзүл-көсил өзгериш' болҗагьша, Совет хөкүметиииң адалатлы кануныпыц халк үстане багт игөхлеоини сачҗагына, дурмушың мундан бейлэк халк ислегине гер-э экҗагына биз шүбхесив ынаняс!..

Николай Матвеевич, комиссияның барлагы, топлан >материалы нешҗесинде, Теҗениң хэзирки ягдайы барада аблсшетиң айратын гии, карар чыкарҗагыны, шол карарың бүтин областа яйраҗашны, гара булут галъгндысының парчаланҗагыны, оба шураларьгаың тэзеден сайланҗагьгңы, халк ишини калкың *өжне* табшырылҗагыиы, дурмушың дура-бара -гүл *ачҗахгыны* ыиандьврыжы суратда мөлим этди.

Митинтден соң комиюоия башлыы халыс бир дайхак биюен икичэк сөзлешмек иследи. Оның дили бир' аз чалгырдрак болс.а-да, түркменче сөзлешип билйэрди. Николай Матвеееичиң сада бир адам дийип, сайлап тутаны Гандым болды. Оның көне донының тозгалаяи пагтасы, гөк 'балатының үсти-үстин-е урулан ямасы Артомомовы өзине чекди. Ол ондан:

— Сенда. адың нэме? — дийип сорады.

Гандьш палагыиың этегинден аки-еке ак герүнеи сачларьг чогуп чыкьщ дуран Артомонюва чвдерилди-де:

— Мениң адымы нэдерсиң? — дийкп- сарады.

— Мен сениң билен таньш болмак ислейэн.

— 'Бэ, бу иэхили говы зат! Маңа — Гандым диерлер.

Артомоиов өз ат — фамилиясыпың хеммесвни бирдеи айтды:

— Мениң адым — Николай Матвеевич Арггомонов.

Гандым Артомонова хайран галыжылъж билен серетди:

— Бэ-э, бейле чылшырымлы узын ады нирден тапдың айт!.. Мениң-э оңа дилимем өврүлҗек дэл. Мен, асылг оны ятда-да саклап билмей. Гаты гөрмесең, мен-э йөне: ёлдаш төвариш дийвйҗек.

— Боля, ‘боля. Зьияны ёк... Ёлдаш Гандьвм, мен сеняң. билен- достларча хальгс йүрекден сөзлешмек ислейэн. Сеи хич бир затдан чекинмэн, яйданман, вз ичиңи маңа д&кмегиңи хайыш эдйэн.

— Ёлдаш тевэриш, чеквнта наме, мениң сүрими дагатмаҗагыңа, донымы тоздурмаҗагыңа гөзим етйэ. Меи өз мугт сөзимя нэче герек болса, гайгьфМан совурьгп билерии. Бгсамам, сенден м-ен нэме үчин горкайын? Сея бизиң өз ёлдаш тевэришимиз ахыры!.. Мен ак иатышадач горкдыммы, нэме? Түйкүлиги ере гачмаян Халназар байдан чекиндимми, нэме? Ме» э-гниме ай иалта тетерип, ак патышаның диванына чозан адамдырып!.. Сен нэче гүрлешерин диЁсең, гел бэря. Мен тайын!

Г андымың сөз урушы Артамонова ярады:

— Берекелла, Гандым!.. Хава, сен мениң соволларымы гең гөрме-де, оз дүшүнишиңе горэ җогап бер.' Сен Совет хокүметвни нэхил» горйэсиң?

— Елдаш тевэриш, сен мени' ким хасап эдйэсиң?

— Мен оени халыс бир дайхан дийвп дүшүнйэн.

— Онда нэме маңа, бая-сөвдагэре бералжек совал-ы берйэсиң? Совет хокүметв мениң жомуметим ахыры! Янкы айдышым ялы, мен патыша диванына Совет хөкүметини гурамак ниети билен чоздым акыры! Эмма ики гүн мундан өңки диван башында отуранлардан гүррүң сорасаң, ол башга геп... Аңырдан гелйэн адам нэхили гелсе, өзини шол гелиши ялы геркезйэ. Ил араларына чьгканларында, гамчыларыны чоммалдып гомпаряндлара менщ гэвним етенок. Эмма, ёлдаш тевэриш, сенден 'Мениң гөвН'И1М сув ичйэ!..

— Ягшы, сен-иң нэмеден нэразы ериң бар?

— Ёлдаш тевэриш, яңкьи айдышым ялы, хер хайсы аңырдан ябысыны гандызлап гелйэ, үссиңи тозана 'бассьфя, хо©ыңы аля, шейдибем или горкузҗак боля.

— Олар обада нэме итлейэрлер?

— Нэме өдерлер өйдй&сиң? Мениң-э индики эдиижек товугымың юмуртгасыны алаймасалар, менден сшарың агьгзлары япҗарҗак гүманы ёк. йөне олар шибендэ гүн <береноклар. Сарыны гөр' нэтдилер?.. «Хожамьфат волосноя ол герек, бу герек» диййэн дилеглериниң, сал-гытларынвщ хнч соңы ёк... Ол — эвеси яламадьгың, хий, затдан дойжак вагты бармыка?

— Сен аркайын бол, ооюет суды оны белкв, «канататландырар». Гандьгм, сениң билишиңе гөрэ хайсы хөкүмет швы?

— Ёлдаш тевэриш, сен мени сынаҗак болямың я ойнаҗак болямың? Патышаң үстине чозанымы мен саңа гайталаи айтдым ахыры!.. Совет хөкүметине мен гулаҗымын. етднгинден гужак . ачян!.. йөне волоснойларың үстине чозмалы болса, гайра дурарып өйдемок!..

— Сениң ериң-сувың бармы?

— Хава, бир җоннуҗак ника сувьгм-а бар. О-да, элбетде, байлардан артса, бир аз етйэ, артмаса—диңе тамшандыря.

— Ер-еув дайханынкы болмалыдыр!

— Менем шейле дийип дүшүнйэн, шоңа-да ыптылян. йене вели, ериң-сувың ыгтьгяры энтег-э байларда.

Сувсуз ер болса, өз билйәниң, гысыр сыгырдан эңайы дәл.

— Ёлдаш Гандьим, аба- совет башлььгьвда оен кими лайык билйэсин?'

— Иш маңа ·гадса, мениң диеним болса, онда мен өз этҗегими билйән-ле!.. Әкли дайханың хем менин, шикирь ме гошулҗагы анык... Оба оо®етине 'бай огль гөркезилэй-се, ·мен оның якасындан тутуп, өз агасы волосно-йың янынаҗьгк гөндерерю[1]. Алаҗа *гөз хожҗамы болса оба со-ветиниң* атгайтарым гол-айынданам гетирмен.

— Шу гүн-врте оба сояветине тэзеден сайлав болҗагы мэлим эдилди ахыры!

— Оба со)вет башлъгына мен Сарыны сайларын, дай-ханың хер бири оңа ·бэш бармагыны бирден басып би-лер!.. Ай, оба ёшбашчылык эдерлик сада, сап адам обада гыт дэл-ле!.. Эгер волосной сайламалы болса, онда мен-э Артыгың якасындан япышайҗак. Ёгсамам, ёлдаш те-Еэриш, сен Артытьг танямың?

— Артык, хайсы Артык?

— Танинсың-ла!.. Олам-а өзи негаедликлерден бири-•миш. Б?‘як Теҗен шахерини аланлар-ында гелибем гитди-ле. Ол Эзвзе-де аркаёын *чорек* ийдирен дэлдир. Оңа — Артык Бабалы диерлер'.

— Хэ, Артык Бабалы. ГТолк командири. Танаян.

— ..Нзмвси дийдиң? Пелөк -семендери?

— 1Ёк. Атлыбашы!

— Хэ-э. Мең-э шоны гүбүриң ерем болса гояйҗак. Баллы ха« бир. вагт меииң галламы алҗак болды вели, Артькс оның зңегини бир айлап черак чөйнөмез яльг этди. Ачлык йылында болса, обамызы өлүмден сьгпдьфды. Бай, Халназар байың бугдайыны пайлашдык-ов! Атайры (гелин нэтди?

•Гандымьщ шол вагткы вакалар гөзишщ өңине гелип, хахахайлап гүлди, гөзлери ишарды, бирденкэ-де янъинда-кың кимдигани унудьып:

— Атайры гелин нэтди? — дийип, Артомоновың эгни-не япьгшды.

Артомонов дайханың мейлини, ислегини мэлим эдйэн герекли материаллар алдым хасап эдип, Гандымың гүр-рүңинден хошал 1болды, оңа саг бол айтмага хыияланды. Эм)ма Гандымың соңкы хахахайлап 'гүлмеги оны хайык-дырды. Ол өз янындан: «Бу адамың акылы ериндемикэ я-да сзхнемикэ» дийип ойланды. Шол вагтда болса Ган-

дымың ат сүйрэн доганы, еке эркегини элинден алдьфаны, байшарың зулмы нетижесинде ачльгк йылда күнжара чейнэни пезинин; өңине гелкп, гүлкисиниң соңыны ага яздырды.

Николай Матвөевиче оны көшетмек иш болды. Гандып шини тутандан соң, гүррүңдешининң йүзиие чиңерилди:

— Елдаш тевэриш, сен мани геңгөрме. Мен сэхие дэл. Мени шу хедде етирен дурмушың аграмлы йүкидир... Мениң кимдигими Артьгк билйэндир. Мен» сен шондан оора.

— ЁК, ёлдаш Гандьвм, еениң ерөв акыллы сөзлериң бар. Мен саңа гаты мииветдар. Сен шу түн-е гелип етениңе шукур эт. Ынха шреротң — узак чекмез—дүийэ шемалы инди оешщ ислегида гөрэ өсе.р, дурмуш бахары гүл ачар!

Артомоновың уграмага хыяллананыны аңлан Гандым ондан хайьгш этди:

— Ёлдаш тевэриш, сенден бир товакгам бар: Артыгы тренде, Гандым саңа салам иберди, дий. Хава, игунам айт: сениң оглың Бабалы инди ики а-ягының үегинде дуруп билйэр, дий, бу гүн-эрте гадам уржагыны хем айт. Кака, кака дийип, дмЛ' ачжак болянынъг хем дуйдур. Огул ялы зат бармы! Оны ол хич ваггда унудян дэлдир. Белки, сениң хем чагаң бардыр? Белки, сен Бабалъш-ы ез төзиң билен гөрүп, ондан ооң гидероиң? Сен баранда, ол сенден дакмаи сорар акьфы! Гермедим дийсең — өйкелемезми?

Николай Матвеевич Гандымың эгнине какды:

— Ёлдаш Гандым, ерэн акыллы сөзиң бар. Оларың өйи шу ерде болса, хөкман бармак герек. Ишвң .гыссаг болмаса, йер, баралъг!

Обаның дайханлары Артьггың ёгынъг дуйдурмаярдылар: оларың гапысында сазак күде болущ дурды. Агылчаларында ши саны семиз баглгоюн хем гавушөйэрди. Олар ее гиренлеринде, Бабалы, хакыкатдан-да, а»к үстинде дурды, ики-бака ыратаярды, йьвкыларындан ховатьф' эпмейэрди, аяжыкларъшы тайлы гезек гозтаярды. Айнан-ы сынлан Артомюнов, Бабалының гыймажа гашларыны шоныңка меңзетсе, 'өзине бакан дик-аръхняап оереденде, Бабалының гөзлеринде Артыгың гөрежини герди. Оның дүвүлгиже юмругына гези ишенде болса: «Сен

социализм гурулышыгының гайдувсыз гахръшаньг болар-сың!» дийип ойланды.

Николай Матвөев-ич гыесанман, хал-ахвал сорашып, чыкьш гитмэге хышлананда, Айна окы гойбермеди:

— Артьгк ойде болмаса, Айна бар. Түркмен ойине гелип, дуз-чорек датман гитм-ек нахили болар! Гетин бир аз огурың. Ынка Артьггын энеси билек созлешиң.

Артомонов Гандым билен биле ожагың башында отурды. Айна оларьщ оңинде чай гойды, сачак ташлады, окара долы говурма чыкарды. Түосёсда лабырдап янян ожарыц хоор'Ы Николай Матвеевичи гайра-гайра- сүйш-мэге меж1бур этди. Артомоновыц айданлары билен хем канагатланман, Нурҗахан Артыгың, Ашьгрың саглыггы-ны гайталап, гайталап сорады. Белки, бу олары танян хем дэлдир дийип, гаррыльгк мүңкүрлиги бнл<ен Артыгың айратын аламатларына ченли тинтеди:

— Хернэ, худайым, саг-аман гайдып гелсинлер-дэ! — дийип дилег зтди.

Николай Матвеевич тур-макчы боланда, Айна она бир чайхалта берди, Артьвга говшурмагьгны хайьгш этди. Николай Мат®ее»ич вэпис сунгата үн-с билен гаранда, Нурҗакан Шекере бакан элин» салгады:

— Кейгим, гетир еенем. Шундан эхтибар адам тапылаеы ёк.

Шекер тайынлап гоян тахясыны узатдъг. Артоадонов оның НӘЗИ1К кештелерине сын эденде, Гандым оларың А-еммесивден озал:

— Ол киме? — дийип сорады.

Шекер йүзини ашак саланда, Нурҗахан оны гол-лады:

— Оны Шекер Ашьгра тикипди. Оларьщ бирине оов-*гат* барьш, *бвршне* бармаса, бейлекишниң гов-ни галар.

Гандым оньг макуллады:

— Орэн говы! Ашъгра баапга таха тикии берҗек бар-мы? Энеси яакыр озини зордан оңаря. Хава, ёлдаш тевэриш, Ашыра-да айт: сениң эвең гаррылыкдан башга хич бир кеми ёк дий. Саңа гелинлик тайышапдыр дий. Саг-аман гайдьгп гелеең, ульг тай этҗек диййэ, дий. Еке энең дэл, Гандымам гарашя, бүтин оба гарашя, дий. Обада сизиң Артьж икиңизи бир атьщ гулагы ялы гөрйэ-лер, дий! Мава-да салам айт. Майсаң кейпи көк дий.

Артомонов утанҗырап йылгьгрян гыза гөз гезДирип, ондан хич бир зат дүшүнмесе-де, Гандымың соңкы сөзи

меюеләниң үотини ачды. Гөниләп айтмаса-да, Нурҗаханың хем соңкы сөзи шоны аньгклады:

— Хава, Артьик билен Ашьф саг-аман гелселер, той эдерис.

Эҗесинин, таосыклаиН' җогабьшы эшиденде, Шекерин. йүзи хас хем ачылды, эмма өз лозгалаңыньг гөркешезлик үчин аңьфсына доланды.

Николай Матвеевич хошлашып угранща, кичиҗик Бабалы хем «Ка-ка» дийип виҗирдеди-де, этлеҗик элҗагазыны булады.

Йигрими секизинҗи баш

Аклар Гыввыларбада болҗак хүҗүми гушлук-гүндогардан, дөмир ёлыц угрындан гарашярдылар. Эм1ма Гызыл Гошун бөлүмлери Эйран .билен арачэкдэки Көпетдаг дер-ел-ериниң арасыньг сэкүп уграды. Атлылар хем пияда гошунлар көтел даглардан, гаялардан ёдаҗыклар билен ашдылар. Топларың херөкеш көтел' ерлерде хас кынлашды. Бир нэче ерде оларың танапларыны эгинлере салып чекмели ерлерине-де раст гелинди. Сапёрлар ол вагтда ёлларьг .бежерип етишерден эживди. Кепетдагың дүе чөкен ялы мэхнет дашлары абанып дуран дерелеринден, жүлспеЛерииден Иогендерин; гошуны хем йерэпди, арапларьщ дүелери хем1 .шол дер-елериң гыйчак дашларына пашмакларыны гыйдырышды. Шол дерелерде Темирлеңиң дэрвси хем янланьгпды. Шол дер<елерде Чингив!хан ордасынын ат тойнаклары хем гүпүрдэпди. Шол дерелерде эйран шаларыныц лешгерлери сансыз гезек ез ганларыны сачыпды. Шол дерелерден сапанлы гуйрукларьгаы булайлаи, иңлислериң гатырлары хем йөренди. Хэзир болса шол дерелерде галан ызларың барынык үстини ертүп, олары мыдамалык сүпүрип, халк гошуны херекет эдйэрди!

Артык шол дерелере, шол җүлгелере, шол даглара ёл бойы небсевүрлик билен гез гездирди. Анха, дүрли агачлар билен безенен гиң ж^А^үлге. Гоҗаман чынарларын шакалары дүедабаны ялы гөк япракларыны гервп, ал асмана гол узадяр; Көпетдагың депесине чьикмага дьфҗаашр. Хоз агачлары думлы-душа ввшүн атяр. Инжирлер, нарлар гаялары безейөр. Иймишшз агачлары үзүм шахалары бүрейэр. Гышьгн-язын яшыл евүсйэн арчалар

дaглары, .дерелери лелшигине гетирйэр. Гөр нэхилп гөриүвсли, керемли даглар!..

Ики гүнлүк агыр ёлдан соң Гызыларбадыц депесинден инен Оовет Гошуны шэхери еңиллик билен эел-еди. Алҗырандылыга дүшен аклар вагон-ремонт уосаханасыны вейранла;мага-да етишмедилер.

Акшарың, ивдики даянжак ерлери Газанҗыкды. Олар демир ёл угрыны адатдандашары беркидип, Какада,. Гызыларлбатда алан сапакларына трэ, хүжүми, эсасан:, даг этегинден гаращдылар. Чернышовыд штабы бу сапар г&шун бөлүмлерини Тутлыньщ үсти бйлен чел ичинден айлап, Г азанҗыга Кабанлынын үстинден эңмскчи болды. Шоның билен биле, акларың үнсини өзине чекмек үчин броневиги хем бир нэче бөлүмлери демир ёл угры билен. сүрди.

Декабрь айыньгң башларыды. Хова чаигын совукды.. Шылхасы чыкан көне гейимлер гызыл эсгери шатлама аяздан горап билмейэрди. Гар гатышыклы шшлаян шемал эсгерлериң ичинден гечйэрди. Илкагшамдан гар сепелэп, даңа голай гаймаклап доңан чэгелер аякларыа ашагында ыкьфдаярды. Ягы гачан, чаге сиңен тигирлер дынувсыз җыюылдамак билсн зейренйорд». Ичини чекен *агыр* йүклн эрюеклер эгри боюнларыкы сүйндүрип, етишикоиз гүнде ‘гадам урярдылар. Оларың томзак ялы гара гезлери гар ёкундылы пүрлере мейил эдйорди. Гарынлары быкынларына елмешен атлар агыздьфыкларыны чейнэп, үмзүклерини илери аиярдылар. Топ арабалары хем пулемёт йүкли тигирлер ез ызларында гоша җоя ясап барярды.

Айың йүзин» ертен лембер-лембер гара булут, гиҗе ярымдан агандан соң, аоманың йүзине текизленипди. Диңе айың *'Өш* гатьж чалынан гара дери ялы ча-ңжарып герүнйэрди. Шовлаян шемал чэлиң чеплерини ьфалап, пүрлердэки гарлары чалаҗа элейэрди.

Гошун хова Я1Гтып1'Нча, бир аз дынч алмакчы болды.

Узак вагтлап йөрэн Мавы өз гызгынына анзы ончаклы сызмадык болса-да, дъгнч вагтыида чапгын шемлаллыаяз оиың лагшан шинелиниң инине гирди, м.ахмалы сүрүлен гимнастёркасындан гечди, оның эщамына думлыдушдан тикенек болуп чүмди. Ашагына селин дүшенип, гышарьгп ятан Мавы йыгрылды, шнңгьвсы[1] Кулагине бакан гысылды, дишлерини шакьфдадъш, оңа совал берди:

— Бэ, валла, аяз хем үшйөмякэ?

Кулагин оның совалыны геңиргэп, бөврине тврсегш билен какды:

— Хий', аязам үшэрми?

— Онда нэме, йыпьг ер агтаръ/и, мениң шшелимиң, хатда иөйиагимиң хем- игаине сүмүлип баря.

— Ол үшэни үчин дэлдир-де, сениң тозан, сиңен, ювулмадык эндамың атыр ысыны аламы үчиндир.

— Онда сенед койногиңе нэме үчин гирйэр?

— Мениң билеи ашналыгы үчи»: мениң Сибирден-дигами' өзиң бшйэсиң ахьфы!

— Онда наме, маңа тысылып дигденеклейзсиң?

— Сеню говы гореним үчин.

— Маңа галеа, шейдвп бүкүлип ятандан, аягъгмызы язът йорэнймизи кем[1] гөрмездим.

— Аягыңы язмак үчин Красвоводскэ ченли шинди эп-эсл» ёл бар.

Артык шол вагтда Ашьгр. бшен бир- япынжаның аша-гыцда ятьфды. Мелегуш Түйүрдедип, саман чейнейэрди, чендан бурнына гар кепеги гирип, темегини пьркьтлдад-ярды. Ашыр, Артьга бир аз гысыландан. соң, сөзе баш-лады:

— Артьж, бш Красноводокэ барсак, үлкэ-мизиң эса-си ерлерине айланьш чыкяс омдйон.

— Крясноиодскэ барсак,- юряьшыза пенҗе герен йыр-тьвҗыларың де1мир дьфнакларьгны гьгркярыс.

— Сениң пикириңче, ничик: йыл тэзеленйөнчэ, биз оңа етии билермикак?

— Ол, Ашъир, душманларың гүйҗин-е хем тайынлы-гына баглы. Ики сөвешйэв душман арасында гизлин сьгр бар, олар бири-бириниң ягдайымьг бүтинлейин сайгаръпп бвдмейэрлер.

— Бэ, Артык, сен еоерленипсиң айт!

— Дүшүнмедим?

— Сен хем И;ван Тимофеевичиң эсерденлигини овре-нипсиң.

— Ашьф, би'з Чернышовдан баранбара копрэк овре-нерис. Хэзир урушмасыны овренсек, соңра гурамасыны, абаданчылыгьг өвренерис.

Олар обаның хэзирки ягдайы барада созлешдилер, гелҗеги барада болсады экдшер. Эмма ядавлык өз хөк-мүнв йөредени үчин, ол ар түйли япынҗаньщ ашапьшда деррев ирвилдшгер.

Гошун даңа голай ёла дүшди.'

'г - Асмаңыщ чаяьштык гойры булуды ижи[1] бил«н-җөвёнек сеп-елэп, дан, саз беренден оон., бир аз.. салььм торгай.-. лап эгды, хова яттыландан соң,. ериң йүзи ак ёрган япынды...

Шол вагтда болса узага атян топлар демир ёл тарапдан гүммүрдеди. Кабанлың үсти билен баран еңил батарея-да душман позициясына бакан от ачды. Пияда гошун гөни шәхере бакан энди. Атлы полк шәхериң демиргазыгындам хүҗүме гечди, Аклар алҗьфады. Бэшинҗи Сибирь полкының айратын батальоны өз офицерлерини кесип, түпенлерини акларың өзлерине бакан өвүрди. Шол *полк* җахан урушы вагтында, патышаның Франция!да дурян корпусындан гайдып гелипди, эмма аклар олары өз юртларына гойбермэн, Деникиниң Закаспия фронтына гөндерипдилер.

Чернышов зарба үстине зарбаның ызыны кесмэн, Красноводскини эелемэге, Баку ишчилерине көмеге етмэге гыссанды. Эмма ол шовына дүшмеди. Аклар Небитдаг районында ене демир ёлы вейрандадылар. Разведканың берйэн маглуматына гөрэ, Демиргазык Кавказдан олара ене тэээ гүйчлер гелип етишди.

Артомоновың бүтинтөвереклейин гиң докладыны диңлэнден соң, облревком район ишгэрлери хем *областда гө*рүлмели чэрелер барада бщ> нөче эхмиетли карар чыкарды, Хоҗамырат волостнойың ишини болса облсудың хут өз гарамагына табшырды. Николай Матвеевич шондан соң фронта уграды. Ол хениз станция етмэнкэ, терслиноңлын гарымлары, снарядың бөвсүп ташлан ойтак ерлерини гөрди, Газанҗык станциясына етенде болса, сандан чыкан бронепоезди, вейранланан эшелоны, агачлары яньщ. ниллери пытрап ятан түпеңлери, хениз түссеси совулмадык яван вагонлары сынлады. Шол затлар оңа Газанҗык сөвешининң өрэн гызгын гечени хабар берйэрди. Газанҗыгың дагдан өсйэн чапгын шемалы көвелише» эшикли, ярамаз аякгаплы эсгерлериң эгинлерини йыгьфярды. Эмма ол үстүнлик үстине үстүнлик газанав рухыбелент эсгерлериң кейпине пэсгел бермейэрди. Кэ ерде гармон, кэ ерде балалайка яңланярды, Вагонларың бириндем багшывың зоввам сеси чыкып, дагың дерелеринде барып яңланярды. Топарчак эсгерлер гөвүң ачмак, гызышмак үчин танец эдйэрдилер.

Артык Артомонов билен гадырлы гөрүшди. Николай

Матвёевич оңа Теженден, "обадан Шатлыклы ' гүррүшиф' гетирдй. Айратын хем Бабалы хакындакы гүррүн, оиыж бүтин үнсини өзине чекди. Артыгьщ өзи оны хэзир гужагына алып, якымлы ысыны ысгаян ялы, ики элинин, ая« сында бөкдүрйэн ялы сызды, Бабалы өзинин, этлежик эллери билен оның бойнындан гужаклаян ялы, мымыжак бармаклары билен йүзини, муртыны сыпалаян ялы, энайыжа вижирдиси билен «Кака, кака» диййэн ялы дуйды. Айнаныц иберен чайхалтасыны аланда, оныц кештелериниң арасында Айнаның хүнэрли бармакларының ызы галан ялы, асыл, шол халтажыкдан оның якымлы ысы хем уруп дурана дөнди. Артык хэзир фронт дурмушыны унудып, өз машгаласының арасында дуран ялы шатланды...

Артыгың шатлыгы, гозгаланы бирденкэ Николай Матвеевичиң өзине-де етди. Бакувың шагаланлы көчелери, дөрт гат тамдакы айратын бир квартири, бири-бирине бассаш ики саны чагажык оның хем гөзиниң өңине гелди. Ол шожагаз чагалары хачан гужагына алжагына анык гөзи етмеди... Артомонов кын херекет билен мартың башларында Ашгабада гелипди. Онда» сод болса, йөрите табшьфык билен акларың ичинде гизленип галыпды. Инди болса Бакува ёл ачылянча, Ашгабат облревкомының члени болуп ишлейэрди... Харби ягдай олара өз чагалары барада узак ойламага-да мүмкинлик бермеди, Артыгы фронт командующисиниң янына чагырдылар.

Ашыры гөзлэн Артомонов оңа чола бир ерде душды, оның билен бир аз дегишеси гелди, ослагсыз совал берди:

— Ёлдаш Ашьф Сэхет, мениң саңа шейле бир сорагым бар: сен кимден совгада гарашярсың?

Ашыр чала танаян адамсына хырыдар гөз биле» гарады. Артомоновың Тежене ибериленини Артык оңа айдан хем болса, өзине дахыллы оның нвме хабар гетирип билжегине акылы етмеди, шоның үчин гысгажык жогап гайтарды:

— Хич кимден. .. ;

— Нэме үчин бейле?

— Мениң гарры энемден башга, кимим бар?

— Белки, якын танышың, а белки... сөййэниң бардыр?

Ашырың гөзиниң өңине шол оекундда Шекер гелди, сүңңи бир аз говшады, нэме жогап бержегини билмэн, «Нэтаныш адам нереде, Шекер нереде» дийип ойландыда, агзындан чыкан сөзи дуйман галды:

— Ниреде?

— Ал герек болса! Нйредедигини сен өзиң билмесең, мен нэбилейин?

—■ ЁК. Меңин, сөййэним ёк,

— Ёк, Ашьф, мен оңа ынанып[1] билҗөк дэл. Шу ящдакы, шу бойдакы йигди хем гыз сөймезми?

— Уруш вагтында нэме, сөйгэ эл дегйэми?

— Чын сөйгэ уруш хем пэсгел бермез. Сөйгиси болан йигдиң янына горкы хем гелип билмез. Сен айтмага чекинсең, мен айдайын, мен саңа бир гыздан совгат гетирдим. Эмма шоның адыны айтмасаң, берҗек дэл; гызың өз табшьфыгьи шейле-

Ашыр нireден гетирдиң, нэме гетирдиң дийип сорамакчы боланда, башындакы пикир гарҗашды-да, ене нэме диенини дуйман галды:

— Ек, Шекер бейле диймез.

— Хэ-э, сөййэн гызың ёкды-ла!

— Мен нэме, бар дийдимми?

— А Шекер?

— Шекер... Шекер Артыгыңуясы ахыры.

— Сениң нэмэң?

Ашыр җогап бермэн, йүзини ашак салды: «Белки, бу адам мени ойнаҗак боляндыр» дийип ойланды. Артомонов тахяны гөркезенде болса, оның элинден гарбап аласы *гелди,* бирденкэ-де: «Белки, Артыга иберилендир?»'дийип дүшүнди.

Артомонов оны артыкмач хорласы гелмеди:

— Шекер шу совгады саңа шейле шерт билен иберди: эгер Ашыр шу тахяны душмана алдьфман, саг-аман гайдып гелсе, мен оныңкы, эгер-де мениң зэхметими душман элине берсе, онда мен оны танамок! — дийди.

Ашыр өңки сөзини ене гайталады:

— Ёк, Шекер бейле диймез.

— Нэме үчин диймез? Бу тахя диңе бир сениң келлэңи совукдан сакламак үчин дэл-де, душмандан горамак үчин: бу — Шекериң сунгаты, халк сунгаты ахыры! ■

— Шекер шейле диймесе-де, бу ярагы диңе бир өзим үчин гөтермейэними ол билйэндир.

— Берекелла, Ашыр! Ал, гей, берк сакла!

Тахяның гызгыны Ашырың йүрегине урды, бирденкэде бир зат ядына дүшүп, араны ачып барян Артомоновың ызындан гыгьфды:

— Ай, ёлдаш, саг бол ха-ав!

Николай Матвеевич башыны ызына айлап, йылгырды:

— Нэмё бейлё ховЛук&ың? Йңдикй душамызда айтсаңш! кем боларды. (Н—

Ашьф тахяның кештесине середенде, Шекерин кешбйИ 'гөзийиң өңине гелди, башына геенде, оның йылысы бүтишИ эндамына яйрады, йүзини ялап гечйэн чапгын шемалыкИ авысыны сызмады. Оны ене элине алды, ысгады, гурса-[1] гына гысды. Ол өзиниң ниредедигини, ким билен сөзлешйэнини хем унутды:

— Җанымы берерин вели, тахяны бермен!

Ашыр өзина геленде, гызьм эсгерлериң айратьш бир ■ ягдая гарашянларыны гөрди: кимлер бири-бирине бир I ;зат барада чынлакай гүррүң берйэр, бидүзгүн затлар дүзгүне салыняр. Эсгерлер кемерлериве, иликлерине ченли барлап, езлерини тиҗейэрлер, атлылар эер-эсбапларыны тыгшытлаярлар. Бирденкэ болса сотнясына шол барада оз берен буйругы ядына дүшди: Тычевконың табшырмагына гөрэ, айратын бир душушыга гарашылярды. Ашырың ози хем шоңа чалышян вагтында, Артомонов оныц пикирини бозупды. Ол шол ягдай ядыпа дүшүп, товерегине гаранҗакласа, Артык-да ёк, Алёша-да ёк, диңе санврач кухня бакан ылгап баряр.

Артык билен Алёша ол вагт станциядады. Станцияда гарашян фронт начальниги билен штаб начальнигй аладалы гүррүң эдишйэрдилер. Оларың хеммёси Ашгабат тарапына бакан сабырсызлык билен гарашярдылар. Тыченко хемише Артыга тербие берйэн болса, хэзйр Артык оңа бир зат дуйдурды. Ол бир хили рахатдан айрылан ялы, аяк үстинде дуруп билмейэн ялы, созлешенде-де, хемищекилиги болман, бир хили чашян ялы гөрүнди:

— Алёша, сен нэхили? Нэме, бейле үшйэмиң?

— Шовлаян шемал бир хили ичинден печип барян ялылыгы бар.

— Мениңем-э эшигим сениңкиден галың дэл.

Тыченко аладалы ягдайыны боюн алды:

— Артык, өзиңи аркайын сакламак аңсат хем дэл. „ Өзиң билйэсиң ахыры, бизиң фронтымыза уллакан бир адам гелйэр, ягны ол ВЦИК-иң Түрккомиссиясының хем Реввоенсоветиң члени.

—■ Елдаш Куйбышевиң гелйэнини мен хем билйэн. Эмма ол бизе игенмэге, кэйемэге гелйэн дэлдир ахьфы.

— Оның гелмеги бизиң рухымызы готерҗегини, сөвешҗеңлик гүйҗймнзин. бир нэче артҗагыны, үстүнлиги

газаныш ёлының гысгалҗагыны мен» хем билйәң. Шейле-де болса, улы адамынын. суссы бася, хав.

Ашгабат тарапдан үйтгешик вагон гелип дурднда, Артыгың өзине-де гозгалаң етишди. Фронт командующиси, штаб начальниги хем Артомонов вагона гирди. Мантёр^ лар оның гелип дурмагына мэхетдел, вагона телефон симини чекмэге башладылар. Артык перронда Тыченко билен гезим эдйэркэ, пенҗирэниң аңьфсындаи дага серед-йэн, сачлары аркан даралан, гиң маңлайлы бир адамыны сайгарды. Ол өз янындан, ёлдаш Куйбышев шол болса герек, дийип ойланды. Ол бир нэче гүн озал фронт газетинде оның суратыны гөрүпди.

Бир аз. салымдан сон Ивав Тимофеевич шатлыклы йүз билен вагондан чыкды. Артык билен Тыченконы гөрүп, оларың янына гелди, саламлашды, полкың хал-ягдайы»ы сорады.

Артык пурсатдан пейдаланып, оңа совал берди:

— Елдаш командующий, сорамага ыгтыяр бериң: ёлдаш Куйбышев хем' адамлар билен, сизиң биз билен сөзлешишиңиз ялы сөзлешйэми я йөне хөкүм берэййэми?

Чернышов оңа йылгьфып серетди:

— Оның нэхилидигини өзиң билен сөзлешенде гөрерсиң.

— Мениң билен?

— Хава.

Артык оны өзи билен сөзлешер хасап этмейэрди, шоның үчиң деррев оның гөвнине бир иңкис гитди, ашак инен габагы сораглы гөзлериниң гөрежини өртди, бирденкэ Чернышова йүзленди:

—■ Елдаш командующий, мениң айбымы езиңиз айдьга, өзиңиз чэре гөрэйсеңиз болмадымы?

Командующий оңа геңиргемек билен серетди:,

— Бу нэхили совал?

— Мениң Эзизиң отрядында боланымы, аклара гуллук эденими өзиңиз билйэсиңиз ахьфы. Инди мен шол гүнэм үчин гошун серкердесиниң өңинде-де гызармалымы? ,.

Командующий оңа газап билен гарады, чыилакай кэйинди:

— Артык Бабалы, сен ол акмак пикириңи бейнинден хемишелик зыңып ташла! Шундан соң шейле акмак сөзи, шейле йүрек буланҗы дүшүнҗэңи мен хем эшитмэйин, хич ким хем эшитмесин! Сен нэме, ёлдаш Куйбышев гошун командириңи суд этмэге гелендир өйдйэмин? Гызыл

Гошун хатарындакы өзиң ялы эдерменлере ол нэме гуванмаяндьф өйдйэмиң?..— Командующий Тыченко бакан айланды.— Елдаш комиссар, сиз эсгерлере тербие бермэни башарсаңыз-да, оларың сөвешҗең рухларыны гөтёрсеңиз-де, өз командириңизиң чүйрүк пикириви ёк этмекде өз везипэңизи ерине етирмедик болара чемели.

Тыченко папагының этегине элини галдьфды:

— Мен биймамла!

Командующиден суссы басылан, гүррүңиң бейлелигине айланҗагындан хабары болмадык Артык оңа йүзленди:

— Елдаш командующий, ыгтыяр бериң.

— Сезле.

— Ол барада комиссарың гүнэси ёк...

Чернышов оның сөзини кесди:

— Ёк! Гызыл эсгериң хөм командириң аңыны, дүщунҗесини тербиелемек — комиссарың биринҗи борҗы. Елдаш Тыченко, шоның үчин мен сиэе чынлакай дуйдурыш берйэн.

— Гулак асян, ёлдаш ком^лaндующий!

Командующининң Тыченко болан игенҗи, дуйдурышы Артыга айратын тэсир этди, гүнэлиң одына бигүнэ дучар болды дийип ойланды. Командующининң Тыченко гаранда йылгьфаныны болса, ол сайгармады. Чернышов: «Гызым саңа айдян, гелним, сен дүш» диев накыл боюнча, Артыгың шейле дүшүнмегини, шол методың хас гүйчлирэк болҗагыны назарда тутупды. Артыгың кешбинде шол тэсири герендеи соң, ол мылайым сөзледи:

— Барың, атлыларыңызың янында болың. Белки, ёлдаш Куйбышев сизиң яныңыза-да барар.

Иүзини ашак салып, Алёп*адан нэхили узур өтүнҗеги-' ни билмэн барян Артык ахырыпда оңа йүз тутды:

— Алёша, ёлдашың гарга болса, иймитиң тезек дийип эшиденсиң. Мениң гарам бу гүн саңа-да ёкды. Мен оны ислемэндим. Сен мени багышла!

— Артык,. икимизиң йүзимиз ашак салавымыза, хениз минут геченок. Бизэ шейле дегерли токмак өңрэк герекди. Мен өз айбымы долы суратда боюн алян. Эмма' ол энтек саңа тэсир этмэндир, сен хениз хем кене саман совурясың. Сениң манлайында тегмилт дэл-де, шөхрат нышаныңц барыны яңы командующий айтмадымы?.. *Я* сен Тыченконың — ез ёлдашың яңадандан кэйинч алмагыны я-да иң еоңында ез янындаи ковулмагыны ислейэрмиң?

— Хейверә хич бир дерман чәре эдип биленок... Мен Совет хөкүметиниң гаршысына хыянат этдим ахыры.

— Ялңышмаз, язмаз — адам болмаз. Оениң ялңышың — сыясата, гидйән вака оңлы дүшүнмейән адамының, хакыкат ызарлаян адамының ялңышы. Оев Совет хөкүмети үчин башыңы орта атып, эзизли кириңи өз ганың биле» ювдың ахьфы. Иван Тимофеевичиң айдышы ялы, шейле сөзи мен хем эшитмек ислэмок!

Артык Алёшаның эгнине элини гойды:

— Боля. Шундан соң шол барада сөз урмайын.

Штаб начальиигиниң докладыны үнс билен динлэн Куйбышев узак вагтлап вагондан чыкмады. Командующий билен, штаб начальниклери билен индики хүҗүм барада гысгаҗык маслахат гечирди.

Куйбышевиң өз отрядыва гелмегине гарашян, совал сорайса, нэхили җогап гайтарҗагы билен алада галан Артык өзини рахатландырмага чалышды. Ол Артомоновдан эшиденлерини Ашыра гүррүң берди, иң соңында чайхалтасыны чыкарып гөркезди. Ашьф өз тахясыны башга бир нэчелере гөркезип чыкса-да, АртЫкдан оны гизледи. Ол чайхалтаны сынлаярка, башга бир җигит оның үсти ашьфы серетҗек боланда, Ашырың телпегини гачьфды. Келлеси яланачлана.нда, келлериң алада дүшүши ялы, Ашыр деррев телпегине япышмакчы болды, шемал оның өсгүн башындакы тахясывы пызып гойберди. Алҗыраңңылыга дүшен Ашыр телпегинден өң тахясына япышды.

Оны гөрен Артык:

— Ашьф, саңа-да совгат гелдими? Нэме үчин бушлаңок? Нэме үчив оны гизлейэсиң? —■ дийип сорады.

Ашыр оңа җогап гайтаранда, сеси мүйнли ялы чыкды:

— Хава, гардаш, Нурҗахан эҗе менем ятдан чыкармандьф.

Артык меселэң аслына шондав соң дүшүнди, берен совалына екүнди, шол секундда болса Иван Тимофеевичиң оңа «Көне дүшүнҗэңи хемишелик зың» диени ядына гелдй. Шондан соң ол — олар бири-бирине мынасып дийип дүпгүнди, көве пикириндеп боюн толгамага чалышды:

— Өрэн говы. Саңа совгат гелмэнини үнҗи эдинип, чайхалтаны мев Ашьф билен геэегине гөтерерис дийип ойлапдым.

Полкыньг гиң мейданда ныззма дүзен, командованийэң етип гелйэнини гөрен Артык үзеңңисине галып гыгырды:

— По-олк, смирно!

Куйбышев башлары улы телпекли, Ахал ■ атлы түркмен полкына гөз гездирди. Артык йөнекей харби формалы, башы папаклы, эгни шинелли, аягы эдикли, даяв, тутуш адама рапорт бермекчи болды.

Валериан Владимирович оңа:

— Вольно!—дийип, эллешип гөрүшди.

Валериан Владимирович, Артык билен ресми созлешмэн, йонекей бир таныш адамсы ялы, оның хем, комиссарың хем адыны тутуп геплешди. Артык билен созлешенде, оның шорта сөзлерине товерекдэкилер йылгьфышдылар. Артык шейле улы адамының садалыгына хайран галды, оның шол хэсиетиниң айратын хем тэсирлидигини дуйды. Оның уллакан гөзлериниң чуңнур дүшүнҗе билен гараянына середенде, шол гозлериң эзине чекиҗилигини, дурмуш тежрибесиниң түкениксизлигини, дүнйэ гарашының гиңлигини, айылганч ягдайларда-да өзини йитирмейэнини, акыл билен, парасат билен иш горйэнини аңлады. Шулар ялы сердарлы гошун хич вагтда еңнлмез дийип дүшүнди.

Куйбышев Артыга совал берди:

— Елдаш командир, Закаспия фронтының гывыл эсгерлери мүң вёрстдан артык сувсуз чоллери, кын ёллары, агыр чакнышыклары башындан гечирди. Красноводскэ барянча, ене ики йүз вёрстдан артык чөл бар, белки, бир нэче агьф чакнышыклар хем болар Сизиң полкыңызда аргынлык дуюлмаярмы?

— Елдаш член Ре-ре... -

— Мениң йонекей адымы тутайьщ.

— Елдаш Куйбышев, бизде: гылыч гынында ятса — послар, диен накыл бар. Шоның ялы хем бизиң җигитлеримиз йориш болман, бир ерде узак дурмалы болсалар арярлар. Аслында, бизиң дайханларымыө дыпҗы харман-хашадан соң аляндырлар.

— Оиз, аклары оруп өтэйтмели сыцал хасап эдйэмисиңиз?

— Ек. Бизде: душманың гарынҗа болса, пил хасап эт, диен накыл хем бар. Эмма керкиң янында пилиң хем манысы болмазмышын.

— Диймели, сиз акларытиз еңҗегимизе ынанясыңыз?

— Шексиз!

— Бу сапаркы хүҗүмиңизе мени хем өз яныңыз билен алып гидермисиңиз?

— Сизиң гелмегиңиз, эсгерлериң хлындан хабар ал-

магыныз, оларын, еңижилик гүйжлни герекли дережә гөтерди. Кын ёлда сизиң хеләк болмагыңыза хажат бармыка?

— Шейле ёл мениң үчиң хем биринжи гезек дэл. Гызыл Гошуныӊ, шоныӊ билен бир хатарда, түркмён жигитлериниң нэхили сөвешйэнини мен хем гөрмек ислей&н.

Куйбышевиң Сибирде Колчак гошуныны, Оренбург төверегинде Дутов казакларыны дерби-дагын эдип, Түркүстана геленини Артык Тыченкодан эшидипди. Шоныӊ үчин оңа хич бир ёлың кын дэлдигини, хич бир ягының горкылы дэлдигини Артык аңлаярды. Хүжүме тошулып-гошулмазлыкда Артыкдан маслахат сорамажагына-да акылы етйэрди. Ол оның хатарлы ёла гадам урмагыны ислемесе-де, айгыдыны анык биленден соң, хошаллык билдирди.

Йигргши докузътщы баш

Деникинден тэзеден-тэзе гүйчлер, даша-якына атян топлар гелип етишенден соң, аклар Айдың станциясыны кемсиз беркидипдилер. Олар Гызыл Гошуны шол ерден ызына серпикдирип, яңадандан Ашгабада хүжүме башларыс хасап эдйэрдилер, Деникине берйэн рапортларында, хатда оның мөхледини хем аныклаярдылар. Эмма олар Акжагуйма билен Перевалы сөвешсиз галдырып, өз ызларында демир ёлы вейранлап гидипдилер.

Шол ягдайы аңлан совет коМандованиеси гошуның эсаси гүйжини узак чөлден айлап уградыпды. Душманың гөзине чөп атмак үчин эдил гаршыдан,— демир ёл бойындан йөрейэнлери хем барды. Гошуның узакдан айланып гиденинде-де, гөнисинден барянында-да, хатда хер бир бөлегиниң арасьшда, бу сапаркы йөришде айратын шовхун бардык ..

— Ёлдаш Куйбышев хем бизиң билен биле баряр.

— Бу сапаркы хүжүме Реввоенсовет члениниң өзи ёлбашчылык эдер.

— Гөр нэхили рухыбелентлик!

Атлы полк хэзирликче демир ёл бойы билен барярды.

Артык билен, Тыченко билен атыны гезерине сүрүп барян Куйбыпевиң кешбинде хэзир айратын бир аграмлык дуюлярды. Ол хэзир хич киме хабар гатман, шовхун сөз урман, пикирли бир гөрнүшде өзи билен өзи сөзлешип барярды. Оньод кешбине гайгы аламаты сая салса, мэх-

нет ягты гөзлеринде газап аламаты янярды. Оны нәмәниц шейле чуңнур пикире саланыны башгалар билмеселер-де, Тыченко аңлаярды. Ол шоның себәбини пышырдьп билен Артыга-да мэлим этди.

Шол вагтда болса Акҗагүйма билен Перевал арасындакы 207-нҗи вёрстлыкда Куйбышев атдан дүшди. Артык билен Алёша-да оңа эерди. Куйбышев оз җүби дептерчесиндэки белликлере гарап, йигрими-отуз эдим гушлуга бакан йореди-де даянды. Онын *аЯк* чекен ериндэки үргүн чэгеде хич бир задың аламаты мэлим болмаярды. Шол ерде, иңлис интервенциясьи хем оның сатлык гуллары тарапындан вагшыларча парчаланып, гум астына дувланан 26 Баку Комиссарларының ятаныпы Реввоемсовет члени билйэрди. Ол шол дуран еринде папагыны чыкарып, башыны эгди. Бейлекилер хем оңа эердилер.

Валериан Владимирович аграмлы дүшүк сес билен сэзе башлады:

— Сөйгили достлар!.. Болыиевиклер партиясының Меркези Комитети, Совет хокүмети, бейик Ленин сизиң билен,— Ватан угрында гурбан болан мерданлар билен хошлашмагы маңа табшырды. Сиз, Ватан бэхбиди үчин, совет халкының багтлы дурмушы үчин ширин җаныңызы аяман, гахрыманларча гурбан болдуңыз. Хайынларыц асьфлар боюнча адамзат сүңңини гагшатҗак вагшы херекети — совет халкының душмана болан газабыны, еңиҗилик рухыны бир нэче эссе артдырды. Совет адамлары сизиң сэйгили атларыңызы өзлериниң җошгунлы йүреклеринде сакларлар, сизиң эдерменликлериңиз билен рухланарлар, сизиң олмез образларыңыз асырларча яшар! Дүнйэ тарыхының иң белент дережели совет адамлары сизиң .гурбан болан челлериңизи — ине шу чоллери-де якын гелҗекде гүлзара айландырар. Сизиң хорматыңыза дикилен ядыгэрлик онларча вёрстлардан ялпылдап герүнер. Җаныбир совет халкыныц, гайдувсыз Гызыл Гошуның якьж вагтда Бакуда-да гырмызы байдак пасырдатҗагына — мен сизи ынандырярын!.. Сэйгилй достлар, хош!..

Шондан соң олар демир ёлдан совулып, демиргазьп-а бакан тутдурдылар. Демир ёл бойы. билен шондан аңрык гитмэге олара мүмкинчилик ёкды. Айдың билен араны саклаян бронепоезд шол ерден кичиҗик бир гара болуп гөрүнйэрди.

Оз херекетини душмана дуйдурмазлык үчин, Гызыл Гошуның эсаси гүйҗи демир ёльщ гүндогар-демиргазы-

гындан узак *чөл* Нилен айланып барярды. Гышың башлангыҗы боланы үчин, хова чытавунды. Долы гүн булутсыз асманда өз пейвагтына асуда гайса-да, ол өзиниң томускы ховрыны бир эййәм өчүрипди: оның диңе мылайым йылысы сызылярды. Демиргазыкдан — Руссияның гарлы дүзлериниң, алабедер токайларының үстинден тайып гелйән ядав шемал ялаңач яңаклары аязлы дйли билен ялаярды. Агызлардан, бурунлардан чыкангызгын демлер чалымтык буга өврүлйәрди. Эйсем-де болса муртлары, гашлары энтек гыравладып билмейәрди. Тэмиз хова адатдандашары якымлыды.

Атлы полк пияда гошуның ызындан етип гечипди.

Валериан Владимировичиң, Артыгың, Тыченконыц 'атлары бири-бириңден озман, галман, боюнтурук атылан ялы хатарланышып барярдылар. Олар кэте оймур-оймур такьфдан гечйэрдилер, кэте сазаклы, сөзенли, селинли гериш-гериш гумлардан ашярдылар. Гүйзиң, илки гышьщ ыгалы билен беркэн чэгелер атларың тойнакларыны томускы гурак вагтларындакылары ялы ювдуп билмейэрдилер: диңе наллы-налсыз тойнакларың ызлары чыглы чэгэ чуңңур мөхүр басып гечйэрди. Бурунларыны паррыкладып херекет эдйэн атларың гулакларьгаың еңсе дүйплери чала чыгҗарса-да, оларың омузларының, бутларьиның арасындан көпүк акмаярды.

Чөлиң шол гэрнүшиниң эзиниң-де бир леззети барды.

Инди бир аз дегишип, шовхун сез уруп, янындакылары гүлүшдирип барян Валериан Владимирович гиң сэхра хөвесҗең гөз гездиренден соң:

— Газагыстан чөлине чалым эдйэр! —дийди.

Валериан Владимировичиң терҗимехалы барада Тыченко Артыга ©тен гиҗе башданаяк гүррүң берен хем болса я ол оның чагалык хем яш өссүрим дөвринден кэн зат айтманды, я-да бүгин үнсини оның революңион ишине берени үчин, Артыгың ядында галманды. Шоның үчин Артык оны геңиргеди-де:

— Елдаш Куйбышев, сиз Газагыстанда-да болдыңызмы? — дийип сорады.

Валериан Владимирович өзиниң чагалык дөвринден хекая сөзлэп, сөвешҗенлериң пикирлерине дынч бермек, гөвүнлерини ачмак, ёлың аграмыны, ядавлыгыны сыздырмазлык күйине дүшди:

— Мениң доган ерим Омский болса-да, чагалык, ет-

гинҗеклик дөврим Газагыстан ’үлкесиниң ТөкжетаА' диен еринде гечипди.

— Гөкҗедаг, Гөкдепе, Гөксүйри, Гөккөл бизде-де бар.

— Онда, мен өз меңзетмәмде ялңышмандырын.

— Ёлдаш Куйбышев, сиз онда газак дилинем билйәнсиңиз.

— Чагалыкдакы ёлдашларым газак чагаларй боланы үчин, газак дилини, эсасан, билйәрдим. Соңкы вагтларда тежрибеде болманы үчин, көпленч унудыпдырын. Сув, чөрек, агай, айгыр, кумус, бэсбармак диен ялы айратын сөзлер хениз хем мениң дилимиң уҗында, шьфагым...

Валериан Владимировичиң газак сөзлерини газак акценти билен айданына Артык йылгьфды. Шол сөзлер Артыгың хошьгаа геленини аңлап, Куйбышев ене бир нэче сөзлери газакчалап айтды...

Шол вагт улы-кичи Балкан дагларының ики арасындакы өтүгиниң гүндогарындакы чарва обасы гөрүнди.

Гошун билен биле Реввоенсовет члениниң баряны барада Артык Тыченко билен маслахатлашып, Валериан Владимировичиң өзине дуйдурман, шол чарвалара бакан бир нэче вагт өңинден чапар иберипди. Обаның аялдан эркеге, чагадан ула ченли хемме адамсы Гызыл Гошуны бейик бир дабара билен, дуз-чөрек билен гаршы алдылар.

Валериан Владимировичиң атдан дүшмегине мэхетдел даяв ак сакгал оның өзи билен бойдаш болды. Хениз эгилмедик, гүне янан гарамтыш йүзи ышнаклы, гүлүмсейэн гөзлериниң шехлеси өчмедик эпей гоҗаның яйбаң ак сакгалы бүтин гурсагыны өртүп дурды. Оның яныңдакы ики саны гейнүвли аял гапак тутуп дурды. Гапагың үстинде мэхнет яглы чөрек, чөрегиң үстинде болса омача, гапьфга, гоюн келлеси үвмелгиди.

Эпей гоҗа хөдүр этди;

— Хош гелипсиңиз. Хош гөрдик!

Валериан Владимирович чөрегиң дузыны дадандан соң, гоҗаның өзиниңкэ кыбапдаш гурплы элини гысды:

— Саг бол, ата!

Җигитлер дуз-чөреге эл узадяркалар, эпей гоҗа эвмезлик билен сөзе башлады:

— Асырлардан бэри асуда гүн гөрмедик түркмен җемагаты рус халкына диңе шу гүн дэл, ата-бабалар. дэвринден.бэри мейил эдйэрди. Биз башы ачык, аяк ялың овлакгузы ызында ылгаян чагалык чагьимызда-да мениң хэ^ирки гөрнүшим ялы гоҗа-гоҗа адамлар: «Түркмениң

яшулысы Хожанепес орус патышасы Петир бейгин янына гидипдир: бизин гүн яманыны гөрйән түркмен илимизи хем өз хемаятыңа ал дийипдир. Петир бейик, түркмени өзиниң гурплы ганатынын астыиа алмак, Амыдеряньщ уммүлмез бол сувыны түркмен чөлине, көне акгыдына бакан өвүрмек ниети билен гошун иберипдир. Арман! Хыва ханы шол гошуны хем оның сердарыны алдав билен парчалапдыр» дийип, гозгалаңлы гүррүң эдердилер. Хич вагтда агыелары бирикмейэн, ханлык-бсглик давалары, эйран шаларының басыбалыжылыклары билен парчаланян түркмен халкы — өзиниң бнрикмегини, азатлыгыны, рахат гүнини бир нэче асырлардан бэри диңе рус халкына баглы дийип билйэрдилер. Түркмен жемагаты рус халкының гайраты саясында яңы өз максадына етип башланда болса, аклар дийди, гаралар дийди, инлис маядарлары дийди — илатың абадан гүнини яңадандан чайкадылар. Худая йүз мүң шүкүр, бейик рус халкы ене бизиң голтугымыздан диреди. Түркмен жемагатларының адьгадан, халыс йүрекден миннетдарлык билдирип, бейик халк векилиниң элини гысмага маңа ыгтыяр бериң!

Эпей гожа, Куйбьгшевиң элини берк гысандан соң, ондан изин сораман, мейлине гараман, голыны сыпдырман, йөрите тайынланан алтыганат өе алып барды.

Гөзел безелен гиң өйиң ожагьгада ожар оды лабырдап янярды. Дүрли реңкдэки чэйнеклер демлерини алып дурдылар. Гапылардакы гайнаян мэхнет газанларың гайнатмаларындан, кепже билен агдарылян палавлардан эрңекли чанаклара гуюлып, хатара өйлере табак чекилйэрди.

Дабаралы Гызыл Гошуна хем оның шол ердэки сер: кердесине гуванян жеменде гапының агзы биион канагатланман, хованың чытавунлыгына гараман, өйиң гамышыны сыпырды, дурлукларыны чермеди, бири-бирини итекледи, бири-бирини габанды. йүзлерче адамларың хөвесжең гөзлери рус халкының ынамдар векилине — Валериан Владимировиче дирелди. Думлы-душдан пышырды эшидилди:

•=— Гөр нэхили пешенели адам!

—? Сен оның ягты гөзлериниң овâданлыгына гара!

— Өзи гоязы гөрүнсе-де, яшы отуз-отуз икиден кэн дэл болса герек.

— Геп яшда дэл, акылда, тежрибеде, билимде.

Хеззет-хорматдан соң эпей гожа Валериан ВладимИ* ровиче пэкизе гьфмызы дон билен ак телпек гейдирди, •учлары сечекли гьфмызы йүпек гушак билен билини гушады. Халкың сойгили мыхманы халатламак адатына гуванан Валериан Владимирович элинден акып барян чекме йүпек доны, йүпек гушагы — түркмен аялларының чепер сунгатыны айратын хөвес билен сынлады. Бирденкэ болса гушгагың билинден салланян уҗында ак йүпекден эдилен чылшьфымлы кештэ гөзи дүшди. Оны язышдырып, сиңе сынланда, шол кеште гырмызы байдагың йүзине язылан ак шыгара чалым этди. Эпей гоҗа чиңерилен Валериан Владимирович ховесҗең сораг берди:

—- Бу кеште, мениң говниме болмаса, хата меңзейэр. Мунда нэме язылыпдыр?

Эпей гоҗа йылгьфып җогап гайтарды:

— Хат болса, соватлы адамларыңыз бардыр—окасын: нэме языланыны оның өзи хабар берер.

Валериан Владимирович гушагың кештесини 03 янындакы Артыга гөркезди. Чаласоват Артык арапча харп билен язылан чылшырымлы хаты дүмтүнип окады:

— Рус... хал-кы-на... шөхрат!

Шол сёкундда болса алтыганат өйиң бүтин төверегинден сес яңланды:

— Рус халкына шөхрат!...

Куйбышев өзи билен бойдаш гоҗаны гозгалаң билев г-ужаклады.

Гиҗе ярымдан эп-эсли агыпды. Айьг яңьтжьж яшаи асманың сансыз йылдызлары петрешип башлапды. Хова ая.з болуп, агыздан чыкан буг муртларда гырав эмеле гетирйэрди. Атлы полк Айдындан секиз вёрстлык демиргазыкда, гандым-сазаклы гериш-гериш гумларың арасында дүшүп отьфды.

Хүҗүмиң хайсы вагтда нэхили башланҗагы барада пияда гошуна мэлим этмэге гиден ординарецлер вагты билен доланып гелмеди. Олар ене энче гарашдылар. Шонча вагтда болса ериң йузини гойры думан гаплап алды: асманыц йити йылдызларының барыны бирден ювутды. Хатда таяк салымдакы гараны сайгармак кыналды.

Сөвеш тежрибеси билен бишишен Реввоенсовет члени пияда гошуньщ өз йөриш херекетини тесдйренини, бир ерде хүҗүм хабарына гарашып дураныпы, ординарецлериң болса азашаныны аңлады. Хүҗүм вагты голайлаяйы, де-

мир ёл угры билен хайсы вагвда тодлар гуммурдэп башлаҗагы анык боланы үчин, ягдайың чылшырымлылыгына гараман, айгытлы чэре гөрмек герекди. Гошуның гүйҗи бири-бирине багланышмаса, хүҗүмиң шовсуз гечҗек, кэбир бөлүмиң болса парчаланҗак ховатыры барды. Шоның үчин Куйбышев җогапкэрли везипэни хич киме ынанман,. өз бойнына алмагының зерурлыгыны аңлады-да, янына бир нэче атлы билен Артыгь* алып, пияда гошуны гөзлемэге өзи гитди.

Шол айгытлы херекет Артыгы хопукдьфар хеддине етирди; гойры үмүрде гарашылмаз бир ягдая миессер гелинсе, йигрими саны атлы билен Реввоенсовет члёнининң. саглыгыны сакламак шүбхе астындады. Артык чечен офиңери билен гылычлашярка-да, шейле агыр ягдай дуйманды. Эмма Реввоенсовет членининң айгыдына гаршылык гөркезмэге, оны үйтгетмэге хич кимнң хакы ёвды.

Шейле тутанъерлилик, шейле айгыт эдиҗилик олары максада етирди; пияда гошун шол гараңкы ягдайдан пейдаланып, Айдыңын, эдил алкымына — дөрт вёрстльж еңсе янына гелип, аяк чекипдир. Ординарецлер болса олары узакдан гөзлэццирлер.

Онянча болса үмриң совулмагы, хованың бир'аз яггылып башламагы—душман позициясыны аңламага, бронепоездлериң, эшелонларьщ херекетлерини сайгармага, төвереклейин хүҗүми ягдая гөрэ җебислэп, гүйчли зарбаны ниреден урмагың гереклишни билмэге — Реввоенсовет членине мүмкинлик дөретди. Ол бүтин бөлүмлер арасында үзнүксиз арагаггнашык баглап. белленишикли вагтда — нол, нол минутда от ачмага хөкүм берди.

Даңьщ дүйби саз берип башланда, айылганч ягдайы аңлан аклар разведкасы өз командованиесине Гызыл Гошуның дөрт вёрстлыкда пейда боланыны мэлим этди. Гөз. 'лери холтумлап, алкымы салланан ак генерал оңа ынам этмэн, шейле ягдайың болуп билҗегини акышьша г&тирмэн:

— Довулчылар туссаг!—дийип гыгьфды.

Генералың эйменч сөзи отагдан чыкманка болса, Гызыл Гошун артиллериясы гүммүрдеди. ,

Аклар өз позицйясыны кемсиз беркидени, герөкли гүйҗи топланы үчин, еөвеш өрэн айьшганч гатди. Топ, түпең гүммүрдиси Балкан дагларында яңланып, дэриниң ысы хованы тутды.

Реввоенсовет члени атдан дүшмэн, атлылар арасындада гөрүнди, пияда гошунлар арасьшда-да пейда болды;.-

сөвешин. нирееси ахмал болса, хатарлы гөрүнсе—шол ерм« гүйч етирди. Артык оңы хич ерде, екеже минут-да гездв! салмады: оңа яраг гезеленине гөзи етсе, оз говресини галкан этмәге тайынды.

Г ызгын сөвеш узак гүн довам этди.

Иң соңында, иңрик гараланда, деникинчилер Красноводскэ бакан окҗе гэтердилер. Кэп есир алынды, сансыз ок-яраг дөкүлип галды. Шол гүнки ягдай Артыгың эмүр тарыхында өмүрлик хат галдырды.

Отузынщы баш

Агшам сагат секизде Артык еке өзи эшелоның угры билен гезим эдйэрдй. Оның өрисю узак болман, диңе дөрт. бэш вагоның деңинде бир эңе гидйэрди, бир ыза гайдярДы.лТөверекдэки сес-үйн оньщ 'гулагына эшидилмейэрди, гелйэн-гечйэн оның гозине илмейэрди. Оның бащыны ашак салып, хаял эдим зфушында бир задың чуңнур пикирине чүмени сайгарыпярды. Артык өзиниң омүр дептерини агтарярдьг. Оның ичтимагы чыкышы, етгинҗеклик-йигитлик йыллары гони ёл ялы йэнекей горүнсе-де, соңкы үч-дорт йыллык өмри чөпе-чалама урярды. Ол өз ©мүр дептериниң соңкы чылшырымлы йылларыны оканда, ёлыны-ёдасыны *Шятиряа,* дымык җедңеле, пытанаклы гызгана уран ялы халльмап дем алярды, дурмуш толкуның айлавлы йышла]ры оны хопукдьфярды. Ол хэзир зфулан кечҗе эдимлери -'кемсиз сайгармага, агъф ялңышилары оңлы дүшүнмэге, шимапу акыл кэсесинден дурылап гечирмэге меж^урды. Дүнйэ тарыхы боюнча адамзадың иң ёкары дережели сада, вепалы адамларына гошулмак, шолар билен бир хатарда белент депэ дырмашмак үчин, өз өмриндэки эден эдимлериң хич бирини гизлемэн, болуп гечен ялңыпшарың барындан хасап бермелиди, шолардан нетиже чыкармалыды; галан өмринде дабаныны гышык басман, сагдын эдим урҗагына, бейик идеал үчин сарсмаз. гала болуп дурҗагына ак йүрекден вада бермелиди, ынаңдырмалыды. Артык ©зини алҗыраңңылыга саляң аҗы ялңышларыны узак вагтлардан бэри ойлап-ойлап, шол ялңышларыны хемишелик дүзетмек барада башардыгыча чэре гөрүп, иң соңында айгьгглы эдим урупды — партия гурамасына арза берипди. Ол ез өадүр дептерини ене бир гезёк сиңңин барламагы, оз җогапкэрлишнң дуймаш шОның үчинди: хэзир ол ©з терҗимехалындан гиң маглумат. бермелиди.

Гезим эдйән Артыгың гөзи йыгы-йыгыдан ортакы вагона бакан, айланярды. Шол вагоның ичинде гапының җайрыгындан ьгшьж гөрүнйәрди.

Гызыл вагонын, ичинде гызыл мата билен өртүлен стол барды. Шол столыц еңсесинде партбюро членлери: Кулагин, Тыченко хем Ашыр отырды. Чүйшели чыраның ягтысы өлчеглиже болса-да, аяк үстинде дуран Мавыкың кешбини ягтылдярды. Оның терҗимехалының йөнекей болушы ялы, өзини алып бары.шы, сораглара җогап бериши-де йөнекейди. Мава берилйән эсаси совалдар гутарыпды. Ашьф өз сорагының сепини билдирмэн, Мава ене бир чынлакай совал берди:

.— Ёлдаш Мавы, сен өз терҗимехалыцда — мөн батрак дийип гөркезйэсиң. Сениң бай оглы боланың барада бюро маглумат дүшди. Бу нэхили боляр?

Мавы оның совалына йылгыр.ып:

— Е*лдаш Ашьф Сэхет, оюн этмэң — дийди.

Мавыны хич кимсиз, батрак хасап эдйэн Кулагини

Ашырың шол совалы геңиргетди. Шоның үчин Мавының җогабындан разы болман, оңа дуйдурыш этди:

— Елдаш Мавы, партияда оюн болмаз, партияны-аллаян адам партияның члени хем болуп билмез! Сиз сорага гөни җогап бериң!

Мавы Кулагиниң дуйдурышындан соң, өзини мүйнли ялы сывды-да, чынлакай җогап гайтарды:

— Ёлдаш бюро членлери, мен өз терҗимехалымың бир булашык ерини, хакыкатдан-да, унудыпдырын. Ёлдаш Ашьф Сэхедиң совалы өрэн догры. Халназар бай өз огулларыны патыша пэлелигинден алып галмак үчин, мениң батраклыгымдан, акмаклыгымдан пейдаланып, мени эзи'не огул эдинди. Догрысьшы догрьг айтмак герек, мен оңа кемсиз ынаныпдым. Мениң бай оглылыгым иң соңында— алты айлык пэлелик билен гутарды. Зйсем-де болса, байың хилеси маңа зыян этмэн, гайта, гөзимиң ачьммагына бир аз пейда этди... Хава, ёлдашлар, мен ёне бир зады унудыпдьфын: мен... бай машгаласыны — Майсаны альга гачдым.

Мавының соңкы чынлакай сөзи бюро членлерини гүлдүрди: Майсаның нэхили бай машгаласыДыгы олара мэлимди. Хэзирки гүлүшмекден, дегишмекден пейдалаңып, Ашыр Мавыны сынап гөрмек иследи:

— Ол ишиң үчин судда җогап берерсиң.

— Судда?..— Мавының мавы гөзлери алада билен

балкылдады,— Менйң ишими суда берйән болсаңыз, мем нәхили партия гирип билерин? Онда... онда мени хеләклэп дурман, бар, энтек суд ишиңи гутар дийэйсеңиз болмаямы?.. Ек! Мен Майсаны зорлап алып гачамок. Икимиз биле гачдык. Мен оны хич киме бермен!..

Тыченко Ашьфың дешп айдяныны мэлим эдип, Мавы. ны рахатландьфды. Мавыны дерңэре, оңа чынлакай соваллар берере, онының ичтимагы чыкышында-да, өзини алыц барышында-да хич бир зат болманы үчин, оны бир агыздан кабул этдилер.

Мавы өзине-өзи ынанман, бегенҗинден нэме диййэнине-де ончаклы дүшүнмэн:

:— Мен инди, хакыкатдан хем, кандидатмы? — дийип сорадьг. Бирденкэ-де—Яшасын бизиң партиямыз!—дийип, вагондан товсуп дүшди.

Бюро членлериниң гаршысында гезекдэки гелип дуран Артыкды.

Ресми ягдайлар — анкет, биография, замунларың дилхатлары окал,андан соң, Артык өз терҗимехалындан гүррүң берип башлады. Ичтимагы чыкышындан, йигитлик гүнлеринден гүррүң беренде, оның шэхти ачык болса, чьщшырымлы, ялңышлы гүнлерине гезек геленде, оның кешби гамащцы, өз ынсабы өзини хорлаяны ме саңа мэлим тагма болуп гөрүнди. Ол өзиниң гышык эдимлеринден хич бирини гизлёмэн, гайта, оларың хер бирине герегандея-де артык эхмиет берип, өзини-өзи гүнэлэп, душмаи лагеринде дурушындан, Оовет хэкимиетине гаршы гидищинден җаныгып гүррүң бермегине довам этди...

Артыгың ынсабының өзини адатдандашары хорлаяныны анык билйэн, хэзир болса оның хер бир сөзиниң йүрегини ярып чыкяныны аңлаян Тыченко оны саклады-да, бюро членлерине маслахат салды:

— Ёлда'шлар, Артык Бабалының терҗиме халы, чынлакай ялңышлары, шол ялңышлары өз ганы билен ювяны—бизиң хеммэмизе аян. Шоның үчин, сизйңтарапыңыздан гаршылык болмаса,, терҗиме хальщ бес эдилмегини теклип эдйэн.

Артык шейле ягдая гарашман, гайта: «Сен нэме үчин шейле можук ялңышлара ёл бердиң? Омүр дептеринде гара хатлар тагма болуп дурка, сен өзиңи нэхили дуйясың? Сен өз ынсабың билен өзиңи партия хатарына лайык билйэрмиң?» диен ялы гыҗытлы соваллара гарашярды. Шоның ялы боланда, башарса өз йүрегини ачып гөркез-

мэгё тайынланыпды. Бирденкэ болса өз ажы сөзлеринин, арасының кесилмегине ол бир хили анд-таңк болуп, нэме дийҗегини, нэме хайыш этҗегини-де билмэн галды.

Артыгың бүтин терҗиме халы, Гызьм Гошун сапына гиренден соң, өзини альш барышьв билен таныш бюро членлери, оның ялңышлары барада совал бернп, оны ене бир гезек гынамагы, ярасыны тэзелемеги артык хасап этдилер. Хемайын чаг болса, Ашыр оны дүрли гыҗытлар билен хас өтерэк-де гынарды, хэзирки ресми ягдай оңа мүмкинлик бермеди. Аслында, Артыгың авылы .азарыны кемсиз сызян Ашырың-да оңа йүреги аваярды. Артыга диңе фронт ягдайлары, дүнйэ сыясатыны дүшүниши, сыя-си окува үнс бериши барада соваллар бердииер. Совал-ларың соңы фронт дурмушының Артыга нэхили тэсир эдйэнине айландьг. Артыгың өмриндэки үйтгешик бир гү-не айратын эхмиет берен Кулагин оңа совай берди:

— Ёлдаш Артык Бабалы, сиз нэме үчин Коммунистик партияның члени болмак ислейэрсиңиз?

Артык эвмэн, чынлакай совала чуңңур дүшүнҗебилен җогап бермэге чалышды:

— Белки хем, ери дэлдир, шейле-де болса, мен шу ер-де пурсатдан пейдаланмак ислейэн: мени догры ёла гө-нүкдирен, гараңкы бейниме бир аз аң берен—Иван Черньг-шов, мениң өз полк комиссарым хем рус ёлдашларым. Мен өз рус ёлдашларыма халыс йүрекден миннетдарлык беян этмек билен биле, галан өмримде-де башардыгьш гадар шолар билен ыснышыклы достлашмагы, шолардан ды-нувсыз өвренмеги өз өңнмде мукаддес везипе эдип гой-дым... Мениң еңимде рус ёлдашларың ачып берен тэзе дүнйэсини ёлдаш Куйбышев аз мөхледиң ичинде хас гй-ңелтди. Оның хер бир сөзи, мениң догры ёлымы, ягтылд-ян сөнмез парлак йылдызлара айланды. Мени партияның белент дережели хатарына кабул этсеңиз-де, этмесеңиз-де, мен өз рус ёлдашларыма вепалы болҗагыма, ёлдаш Куй-бышевиң ынанжыпы өдемэге чалышҗагыма, революңия үчин, Совет хөкүмети үчин, халк бэхбиди үчин, Ватан үчин җаныпы гайгьфмаҗагыма сизиң өңиңизде — партия гура-масының өңинде хальгс йүрекден вада берйэн, шол вадамы ишим билен беркитҗегиме-де сизиынандырян!..

Артыгың өмүр дептерине алтын хат билен язылан тэ-зе сахыпа ачылды.

Шол сахыпа нэхили гозгалаңлы!

Артык өз өмринде нэче говгалы, 'гозгаланлы вакалар

гечирен хем болсаС оларьщ хич бири хэзиркисине меңземейэрди. Ол өзини хэзир ин. багтлы, ид белент дережели адамлар хатарында сызды. Ол, вагондан чыкып, ынамдар эдим уранда, тараңкы гиҗе ягтылды. Артык өзини—шөхлеси бүтин дүнйэни гарк эдйэн сарсмаз кошгиң алтын басганчагына аяк басан ялы дуйды.

Айдыц станциясында болан дерби-дагындан сон, душманыц санлыҗа гошуны галды. Закаслияда Гызыл. Гошуна акларың гаршылыгы гутаран ялы гөрүнди. Эйсем-де болса, оның гальгадысы демир ёлы вейранламага кемсиз етерликди. Елың вейранланмагы, Гызыл Гошуның Красноводскэ болҗак хүҗүмини ай ярыма голай тесдирди. Реввоенсовет членининң маслахадына горэ, Черньиповьщ штабы шол пурсады икинҗи янда пейдаланды: Хо'резм үлкесиндэки галтаманлары даргатмак үчин, атлы полкы гум ичи билен шол яна бакан ёллады.

Гум ичине гачып чыкан Келханың Дашховуз билен арадакы Гырда ханлык сүрйэни Артыга мэлимди. Өзини чолиң хэкими хасап эдйэн Келханың бүтин товереге от явдырмаяны. хатда ики я«а гечйэн кервенлери-де талаян хабары гелйэрди.

‘ Назарыны Келханьщ йыгынчагына бакан дикип, Гарагумьщ говсини сөкүп барян атлы полк оньщ үстине дуйдансыз докүлди: Келханың диңе бир өзини дэл, онын. йыгынчагынын барыны бирден габап алды.

Эрки элинден гиден Келхан Артыгың эңинде баш эгди:

— Артык, мен ёлдаң азашдым, саңа берен вадамы бүтинлейин унутдым. Шоның үчин мен, элбетде, агьф җеза лайык... Иөне велин мен сениң эрдигиңи, өрэн гечиримлидигиңи билйэндирин. Бир языкдан эр өлмез — бир чемче ганымы геч! Мундан соңкы галан өмрими мен сеңден гөрейин.

Артык Келхан билен — Совет хэкүметининң душманы билен узак сөзлешмек ислемеди. Ол оңа днңе ез айгыдыны мэлим этди:

— Келхан, ялңышан адамыны ёла салмак-да мүмкин, багышламак-да мүмкин. Эмма лебзиңден дэнен адамда — адамчылык ёк! Совет командованиеси сениң гүнэңи бир гезек гечди, сени адам хасап эдип, сенин, яныңа йорите ынамдар адам иберди. Эмма сен шондан соң Совет хокүметиниң хакыки душманына өврүлдиң. Сен оз халкыңа-

да дөнүклик этдиң. Мен бу гүн саңа рехим этсем, эртир сен мениң җаныма каст эдерсиң я ене басмачылыга йүз урарсың. Эйсем-де болса, мен саңа Эзизиңки ялы, сениң өзиңки ялы чэре гөрҗек дэл, оңа мениң хакым-да ёк. Сениң язгыдыңы совет трибуналычөзср.

Щтаба рапорт язьш, Келханы конвой билен Ашгабада бакан университетинден соң, Артыгың үстине арзачылар дөкүл-Ди. Кимиң гойны сүрүлипдир, кимиң дүеси ковулыпдьф, кимиң өйи алыныпдыр, кимиң зады талаиыпдьф. Газаклардан[1] зорланып гетирилен гызлар болса гөзлериниң яшларыны дөкйэрлер... Артык олара арза сорамага гелмэнини, оңа вагтының хем ёгыны мэлим эденден соң, шол ердэки ынамдар адамлардан вагтлайын оба совет беллед-й, алынан малларың барыны эелерине гайтарып бермеги, биринҗи гезекде болса гызлары хосдарларына говшурмагы табшьфды. Ондан соң ол өз полкы билен Дашховза бакан херекет этди.

Хорезм үлкесиңи өз элине алып, энче ваггдан бэри багшыларча хөкүм сүрен Җүнейт ханың хэзир алҗыраңңы вагтыды. Гызыл Гошуның Закаспия областыны душмандан, эсасан, сапламагы, Чэрҗев болыпевиклериниң өвүт-үндеви, хер бабатдан голламагы билен рухланан хорезм халкы Җүнейт хана гаршы аяк үстине галыпды. Шол вагтың өзинде болса Чэрҗев коммунистлериниң кейпихон гошулмагы билен Хорезм үлкесине Гызыл Гошундан йөрите көмекчи отряд гелипди. Йүрегини бире дүвен хорезй халкының сөвешҗең рухы гошаланыпды.

Энче вагтдан бэри өзини Хорезмиң демир галасы хасап эдйэн, хэзир болса думлы-душдан шелпёли шапбат дадян Җүвейт ханың аягының ашагы горп атып башлапды: .Чэрҗевден гелен отряд билен сөвешмек үчин, Амыдеряның гүвдогарына гечирен гүйҗи дерби-дагын даргадылыпды, Хывадакы сөвешйэн нөкерлери хем гүнсайын еңсе берйэрди. Халкың газаплы, гозгалаңлы елгини галтаман ханыц йыртыҗы нөкерлерини пешмек ялы гайдырярдьг.

Чыкгынсыз агыр ягдая дүпгүп, соңкы гүниниң етип гелйэнини аңлан Җүнейт хан нирэдир өкҗе гөтермек ниети билен, өз месгени Тагтада отьфды. Шол вагтда болса штабдан гайдан атлы отряд оның үстиве декүлди. Өзлерини чөлиң гурды хасап эдйэн галтаманлар, атлы отряның зарбына тап гетирмэн, маслык оергисиви галдьфып, сүлгүн җүйҗеси ялы пытрады. Җүнейт ханың эзи болса,

сөвешиң өң яныидан аз санлы атлыны ызына эердип, гум ичи билен Овганыстана бакан өкҗе гөтерипди. Иңлис интервевциясының ынамдар гуйрукларындан бири болан Җунейт ханың такдьфы-да шоның билен гутарыпды.

Хыва, Чимбай, Нукус тарапларындакы галтаманлары ■ёк эден гошун бөлүмлери билев Артыгың отряды Көнүргенчде тапышды. Артык өз гөзине биринҗи гезек илен етмиш метре голай минара агзыны 'ачып серетди, шейле ,беленгг ымараты ол хенизө ченли гермэнди. Шоның үчин «Муны нэхили ер гөтерйэркэ» дийип ойланды. Ондан соң ол гаррьв мүҗевүре совал берди:

— Агам, сен» белки, билйэнсиң — бу хачан салынан затка?

■— Ханым, муның салынанына инди мүң йылдан зыятдьф.

Тыченко оның җогабыны дүзетди:

— Ек, агам, бейле дэл. Муның салыванына алты йүз йыл гечди.

Артык Алёша нэразылык билен гарандан соң, ене сорагына довам этди: .

— Муны салан кимкэ?

Гожадав өң Тыченко җогап берди:

■—• Кутлук демир.

Артык оңа бу сапар гыҗыт билен гарады:

—■ Алёша, сен өзинден сораланда җогап бер. Сениң .ата-бабаң бу ерде яшамадык болса, чагалыгында ол' барада эртеки эшитмедик болсаң, сен бу затлары билҗек гүманың бармы?

Тыченко овың игенҗине йылгьфды:

— Артык, көп яшан билмез, коп гезен билер дийип, •сен озиң айдярдың. Догры, мен энтек кэн геземок, эмма кэн окаяң.

Тыченконың җогабы Артыгың йүрегине җүңкүлдеди. Ол оз янындан «Мен хем Алёша ялы окувлы болсам болмаямы» дийип арзув этди[л] Ондан соң ол минараның ялдырап дурав керпичлерине бармагы билен какды:

—■ Муңа. серет, шунча вагт гечен хем болса, эдил тэзе салынан ялы айт!

Шуллы гөзлерини сүпүрен гожа оңа дүшүҢдирди:

— Хан огул, мувың керпиҗи байтал сүйди билен эйлененднр. Даш сынар — бу сынмаз.

Алёша гожаң эртеки сөзине йьшгырды, эмма Артыгың гөвнине дегмезлик үчив, бу сапар сесини чыкармады. Ар-

тык минаранын. гараңкы басганчакларына басып, зордан ёкарык чыканда, бир йүз элли басганчак хасап этди, оның децесинден ашак середенде болса, ашакдакы гожа, гарынҗа ялы гөрүнди, оның башы айланды.

Артык Төребегханымың, Шейхи-Шерефиң мовзалейлерине айлананда, оларың архитектурасына, инче сунгатына акылы хайран галды: дүрли реңкде, дүрли гернүшде газма нагышлар хениз хем ловурдап дур, гопан сырчаларың өрлери болса тене дүшен яра ялы гөрүнйәр. Артык ене өзиниң билиминиң ёгына зейренди:

— Бизиң ата-бабаларымыз ат үстинде гезмекден, яраг ойнамакдан, хатапгалада яшамакдан башга бир дурмуш билмейәмикәлер дийийэдим вели, мен ялңышян экеним. Гөр нэхили ымаратлар! Булар окувсыз-билимсиз адамларың эллеринден гелҗек ишлер дэл. Алёша, сен китабы кэн окаянсың, белки, бир аз маглумат берерсиң.

Тыченко оңа тарых китабындан окан маглуматыны мэлэм этди:

— Бир мүң ики йүз йиприминҗи йьшда Көнүргенҗе гелен арап тарыхчысы Якут ибни Абдулла «Мен мундан бир улы, мундан бир бай, мундан бир овадан шэхер гөрмедим» дийийэр. Бу шэхериң илкн башлананына ики мүн йыла голай болупдыр. Бу ерде, эсасан, хөкүм сүрен, шэхери дүзеден селҗуклар болупдыр...

— Селҗук?

— Тарых китапларының айдышына гөрэ, селҗуклар түркмениң аңырсы — сениң бабаларың.

— Мен Кеймир Көр дийи-бэ эшиДипдим вели, селҗук дийи-бэ эшитмэндим. Эйсем, бу ерлер гадымданам бизиңки-ов!

— Хава, инди сизиңки.

— А озал?

— Озалкысыны айтдым ахыр.

— Ханы, ол тарыхчың тарыплаян овадан шэхери ниреде?

— Оны — еди йүз йыл мундан озал Чингизхан вейранлады.

—■ Алёша, бу нэхили боля? Озал вейранлапдырлар, инди вейранлаярлар,— хий, абаданлыга чыкан вагтымыз болмазмы?

— Икимизиң достлугымыз, икимизиң билеликде алып барян гөрешимиз нөме үчин?

—' Биз ене шуның ялы шэхерлер салып билерисми?

— Энтек бир аз гыссанма, , юрт парахатлыгыиы газансак, мундан он эсое оваданрак шэхерлер саларыс. Бизйң салян шэхерлеримизйң,. абатлаян юрдымызыц оваданлыгыны дүнйэниң иң сынчы адамлары гелип сынларлар.

Артыгың бүтин дурмушыны гаплап алан арзув үлкэниң хер ерине ат чапды, гелҗеги гөзиниң өңине гетирди... Амыдеряның эсас сувы Гарагумың гөвсини ярып гечйэр. Думлычдушда дүрли зкинлер, баглар, бапкҗалар овсун атяр. Ымгыр чөллерде заводлар, фабриклер, кэрханалар гөтерилйэр. Медениет, ылым шөхлеси үлкэни ягтыпдяр... Артыгыц ат гамчылаян арзувы бирденкэ күртдүрди... ол Закаспия фронтының үстинден дүшди. Онда уруш пароходлары, узын тотлар Ашгабада бакан агызларыны ачышып дур...

Алёша оның шатлык йүзине бирдевкэ газап аламатыныц яйылып гиденини гөрди, оныц себэбини сорамага етишмэнкэ болса, Артык ез айгыдьшы мэлим этди:

— Алёша, атланалың!

Артыгың полкы гайдып геленде, кэпден бэри гарашылян гүн хем биле гелди; Гызыл Гошун Красноводскэ болҗак иң соңкы хүҗүме тайынланярды.

Красноводскиниң ики яны даглык, байырлык болуп, үчүнҗи тайында Каспи деңзи чайканып ятырды. Эсаси гүйч оның маңлайьгндан урмалыды. Шол адаңлай болса бронлыды. Бир нэче ерде эгрем-муграм гарымлар, терслин-оңлын пытанаклы симлер, даша атян топлар, голайда ярылянбатареялар, пияда хем атлы гошунлар — эдил гарынҗаң өйҗүги ялыды. Даша атян топлар билен ярагланан он бэш харби пароход болса деңзиң кенарында демини асмана совурярды. «Арслан дивизиясы», «Дикая дивизия», «Бери полкы» атларында — йыртыҗыларың өзлерине мывасып гошунлары барды. Пароходларда ёрлөшен деникин генералларының пикириче, Красноводск олар үчин демир галады.

Бир мүң докуз йүз йигриминҗи йьшьщ алтынҗы февраль агшамы Гызыл Гошун «демир галаң» бронлы маңлайында пейда болды. Гиҗе ярьтмдан) агандан соң, Уфра ярым адасында селчең атышык бапшанды.

Арадав кэн салым гечмэнкэ болса, думлы-душдан атылян топ гүммүрдиси дагларың деределерини сарсдьфды. Данданың сепелэп ягян гарлы ховасы дэри ысы билен долды. Гипс дересинден хүҗүм эдйэн гошун бөлүмине

бакан аклар от ачдылар. Ики яның хем батареялары эсреди. Оның сесине сес гошуп, Уфра ярым' адасындакы ■батареялар хем гүрледи. Бейиклигиң оңайлы ерлеринде ер тутан аклар, Гызыл Гошуның овунҗак херекетлерине ченли сайгардылар, окы чагба ялы ягдырдылар. Пароходлардан даша атян топлар хем гүммүрдеди. Душман батареясы еке бир херөкет эдйән гошуны хем оның голайындакы обозыны дэл, хатда резервини хем топлады.

Иң соңында, ассырынлык билен беленде чыкарылан «еңил батарея харби пароходлара бакаи снаряд ягдырды. Җай ериндён снаряд деген пароходлардан бири от алып, гойры түтүн асмана галды. Оның ичиндэки сварядлар ярылып, бейлеки пароходлара хем кенара бакан от өвүсди. Пияда гошун хем атлы полк атака гечди. Душман довула дүшди.

Гүниң алтыв тыглары гара булуды бөвсүп чыкды, Атлы полк, чекиртгэ хүҗүм эдйэн сар ялы, шэхериң демиргазыгындан энди. Атлар долы горгунына барярды. Артыгың өзи атлының орта гүрпиндеди. Сырылан гылычлар гүн шөхлесине ялпылдаярды. Артыгың еңиш билен ганатланан гөвни эййэм Айна бакан учуп барярды. Шол вагтда оларың үстинден пароходдакы топ шрапнель гойберди. Снарядларың бири эдил алкымында ярыланда, оның елгини Меяегушы аркан зыңды. Янадандан өзини ыраслап өңе бакан окдурыланда, атың эдил гөвсинден осколк гирди. Мелегуш түвдүрилип гитди. Артык оның үстинден зыңылды.

Шол ягдайы гөрев Тыченко атдан өзини оклап, Артыгы гуҗаклады. Оның деми кынлык б.илен гелип гидйэрди. Йүзи гара орт болупды. Чала ачылан гөзлеринде рух ёкды. Алёша:

— Артык, Артык! — дийип сесленди.

Артыкдан җогап болмады.

Шол вагт еңсе берен ягының ызындан. атылян яраглaрыц сеси үйн алышдьфмаярды. Бүтин төверекде «УраЬ диен оеслер яңланярды.

Артыгың өлүгсй гозлеринден горежини үйтгетмейэ» Алёша ене сесленди:

— Артык, гөзиңи ачсана? Душманың пайхынланышы»а бир серетсене!..

Гойэ шол сөз гулагына илип җанланан ялы, Артык габагыны галдырды. Оның гөзлери бир аз ягтылды, эмма

ол өзиниң ниредедигини, нэме болавыны аңлап билмеди* Енė шол вагтда «Ура!» диен сеслер янланды.

—■ Артык, эшидйэмиң?

— Алёша!..

— Хава, мен. Дртык, биз ендик!

Артык башыны галдырды, төверегине гаранҗаклады. Аяк алдыгына ковян эсгерлер, атлылар оның гезине илди. Душманың дөкүп гиден менек-менек маслыгы. гаралып гөрүнди. Оның йүзине шатлыклы дурмушың ягты шөхлеси чайылды, оның арзувы ене бүтив үлкеде ‘ат чапып гезди...

Ашыр өз сотнясы билен деңзиң кенарыиа бакан хайдап барярды. Бирден снаряд елгини оньщ телпегини алып гитди. «Вах арман!» дийип сеслевен Ашьфың эли шол оекундда келлесине япышды, шол секундда болса «Ашырың башы саг болса — Шекериң багышлан тахясы амав галар!» дийип, гимнастёркасьхныц илигини яздьфды-да, оны гурсагына гойды. Тахя оның йүрегини гыздырды, рухыны гөтерди. Ол ялаңач келлесини тоңкардып, гыиыжыны булайлап гыгырды:

— Сотня, өлүмсиз сөйги үчин өңе!

Гүн өйледен агыпды. Пессайлап өсйэн шемал' асманың булудыны өз угрыва бакан ковуп гидипди. Гышың аязлы гүни ялпылдап чыкыпды. Парахат деңиз өзине голайлаян гүн астында күмүш шөхлеси билен ойнаярды. Демиргазыга бакав йүзленен бэш-он пароход шол деңзиң йүзинде узакдан гарантга ялы галгаярды. Оларың соңкы сиарядлары небит амбарына, станңия төверегине дүшүп, ики ерде янгын эмеле гелипди. Гойры түтүв асмана галярды. Шэхер үстинден асмана галан гырмызы байдак шол түтүниң арасы билен багт гушы ялы пасьфдаярдьг.

Шол ал байдак Артыгың гөзлериниң өңинде гиң умытлы бир дүнйэ ачды. Оның гөзлериниң бир яны .аңьфсына гөзъетмез Каспи деңзинде болса, икинҗи” яны ызда галан Амыдеря барып егди. Оның азатлык угрындакы гөреши, ган билен ювулав ялңышы, пасырдап учан багт Гушы хем шол ики арадады. Шол вагтда гөчгүнли оркестр овазы яңланярды. Артыгың гөвниве гелишине гөрэ, шол овазың бир яны Бакува бакав' узаса, бейлеки тайы Дашкенде, Москва бакан учярды.

Түтүнлер арасы билен пасырдаян ал байдагың йүзинде. Артыгың гөзйнё бүтив улкė гүлзарлык болуп гөрүнди!

МАЗМУНЫ

Биринҗи баш.. 5
Икинҗи баш.. 12
Үчүнҗи баш..21
Дөрдүнҗи баш.. 34
Бәшинҗи баш...43
Алтынҗы баш...53
Единҗи баш... 64
Секизинҗи баш ....-.................................73
Докузынҗы баш..80
Онунҗы баш...86
Он биринҗи баш ..'.. 99
Он икинҗи баш...112
Он үчүнжи баш...*..126
Он дөрдүнҗи баш... 142
Он бәшинҗи баш... 149
Он алтынҗы баш...156
Он единҗи баш 165
Он секизинҗи баш..175
Он докузынҗы баш.. 113
Йигриминҗи баш...192
Йигрими биринҗи баш..197
Йигрими икинжи баш.. 20б
Йигрими үчүнҗи баш.. 212
Йигрими дөрдүнҗи баш.. 223
Йигрими бәшинҗн баш.. 233
Йигрими алтынҗы баш... 239
Йигрими единҗи баш... 244
Йигрими секизинҗибаш... 254
Йигрими докузынҗы баш.. 265
Огузынҗы баш.. 272

БЕРДЫКЕРБАБАЕВ

РЕШАЮЩИЙ ШАГ

Книга третъя.

Иа туркменском языке

*

Т уркменгосиздат

Редактор *Г. Кулыев*
9 **Сурат редактор *М. Федура***
Техредактор *Н. Зубова*
Корректорлар *Баймырадов. Карашов*

Иыгнамага берилди 15/ХН-54 й. Чап этмәге ругсат эдилди 23/1У-55 й. ТДН >6 2318.
Зак >6 747. Тиражы 10000. Физ чап листи 17,75. Формат 84Х108[1]/»» 14,55 чап листи»
15,6 учёт-неширят лвсти. Бахасы 6 м. 70 к. И—03800.
Туркмендөвлетнешир. Ашгабат. Гоголь көчеси, 43.

Ашгабат. Полиграфкомбинат. Сквинская, 20.